

UŽIČKA REPUBLIKA

Venceslav Glišić

NOLIT • BEOGRAD

PREDGOVOR

Odavno sam želeo da pišem o Užičkoj republici. U početku sam pisao kratke članke i preglede lokalne istorije narodnooslobodilačke borbe, u prvom redu za Užice i Požegu, ali je postepeno u meni sazrevala ideja da sva ta saznanja o početnim krupnim koracima jugoslovenske revolucije objavim u jednoj knjizi.

Na prvi pogled činilo se da se to može jednostavno ostvariti. Međutim, kad sam se prihvatio ovog posla, počele su da me opsedaju razne streljaje koje su pri nastanku knjiga ove vrste sasvim razumljive. Stalno mi se činilo da je život Užičke republike bio daleko bogatiji i složeniji nego što sam ja mogao, na osnovu izvora i literature, ponovo da ga oživim. Ovo utoliko pre što sam kao dete bio svedok nekih manifestacionih pojava i što sam gledao kako su se obični ljudi odnosili prema narodnooslobodilačkoj borbi, odnosno kako su preko noći postajali revolucionari.

Bili su to izuzetni revolucionarni događaji, kada se maksimalno ostvarilo poistovećivanje širokih narodnih masa sa istorijom, kada je narod u pravom smislu reči stvarao istoriju, uz nezamenljivo učešće KPJ kao motorne snage unutar naroda. U poređenju sa velikim događajima drugog svetskog rata, Užička republika izgleda minijaturno, ali kao kolevka jedne autentične revolucije ona je velika i u međunarodnim razmerama, jer je izrasla u simbol borbe pokorenih naroda Evrope protiv fašizma.

Od 1941. godine razmišljam o Užičkoj republici — od prvih propagandnih poruka iz štampe, sa plakata i

sa mitinga, preko arhivskih izvora, sećanja učesnika i brojne literature, do ličnog viđenja. Slika se širila kroz sagledavanje suštine oslobođilačkog pokreta i revolucije u tom periodu, pretvarajući se u jednu sveobuhvatniju celinu.

Ipak, bezbroj pitanja je iskršavalo prilikom razmišljanja o ovoj temi — od imena, prostiranja, vremenskog omeđavanja, do metodološke opravdanosti obrade ove teme. Naime, pitao sam se da li je naučno korektno izdvajati pojedine delove iz jednog celovitog procesa, kakva je bila jugoslovenska revolucija, i kao takve ih obradivati.

Što se tiče imena *Užička republika*, ono kao takvo nije egzistiralo u toku njenog trajanja. Jer, rukovodstvo KPJ nije dozvoljavalo nikakvo proglašavanje i pominjanje republike, da to ne bi budilo neželjene asocijacije u narodu da komunisti teže da preuzmu vlast, pogotovu stoga što je to naveliko eksploratisala četnička propaganda. Zato je niko u partizanskim redovima nije nазвао Užičkom republikom. Tek kada je Užice i celu slobodnu teritoriju u zapadnoj Srbiji zauzeo okupator i njegovi saradnici, u kvislinskoj štampi pojavilo se ime »Užička komunistička Republika«, a potom i u štampi Sovjetskog Saveza, u proleće 1942, njen sadašnje ime — *Užička republika*. Ovo ime je posle uspešno okončanog narodnooslobodilačkog rata i revolucije narod zapadne Srbije i cele Jugoslavije spontano prihvatio i ono je postepeno ušlo i u istoriografiju.

Postoje različita mišljenja o teritoriji koju je obuhvatala Užička republika. Jedni je svode na užički i čačanski okrug, a drugi smatraju da je zahvatala znatno širi prostor. Smatramo da pod *Užičkom republikom* treba podrazumevati teritoriju koja se nalazi između Drine i Save, do blizu Beograda. Ta uslovna granica ppoteže se na istoku kroz Šumadiju, obuhvatajući teritorije Sreskog komiteta KPJ za Kosmaj, Okružnog poverenstva KPJ za Aranđelovac, Okružnog komiteta KPJ za Pomoravlje i Okružnog komiteta KPJ za Kragujevac, preko Trstenika i Vrnjačke Banje na jug do blizu Kosovske Mitrovice, Novog Pazara i reke Uvac, gde se naslanjala na slobodnu teritoriju u Sandžaku.

Reka Drina delila je partizanske odrede u zapadnoj Srbiji od 6 partizanskih odreda u istočnoj Bosni; među njima je bila uspostavljena vojna saradnja oko Zvornika, Ljubovije i drugih mesta. To su najširi okviri kojima bi se mogla ograničiti Užička republika, uz napomenu da su potpuno bili oslobođeni i međusobno povezani užički i čačanski okrug, a najvećim delom bile su slobodne i teritorije drugih okruga u zapadnoj Srbiji, Šumadiji i Podmoravlju. Međutim, postojala su jaka uporišta okupatora u gradovima — u Kraljevu, Kragujevcu, čačku i Valjevu. Pitanje ograničavanja teritorije Užičke republike i nije tako bitno ako se Užička republika posmatra kao jedan period, i to početni period u razvoju jugoslovenske revolucije.

Postavilo se i pitanje vremenskog omeđivanja Užičke republike. Iako njeni korenji leže duboko u tradiciji radničkog pokreta i KPJ, uvrežilo se shvatanje da je Užička republika postojala od oslobođenja Užica 24. septembra pa do njegovog ponovnog pada u nemačke ruke 29. novembra 1941. godine. Smatramo da ovu vremensku granicu treba elastičnije posmatrati i pomeriti je unatrag do kraja jula 1941. godine — kada je generalni sekretar KPJ i vrhovni komandant NOP odreda Jugoslavije doneo odluku da se zajedničkim dejstvima partizanskih odreda oslobodi veća teritorija u zapadnoj Srbiji — pa do momenta povlačenja delova partizanskih odreda sa ove teritorije krajem novembra i decembra 1941. godine. Međutim, Užička republika ostaje i dalje da živi kroz borbu grupacije partizanskih odreda, koji su ostali na teritoriji oko Valjeva, ili su bili vraćeni iz Sandžaka. Posle njihovog uništenja i povlačenja Vajlevskog NOP odreda za Bosnu, njene tekovine traju i dograđuju se u okviru narodnooslobodilačkog pokreta na drugim slobodnim teritorijama i partizanskim republikama, uključujući se na kraju u Demokratsku Federativnu Jugoslaviju. Samo tako posmatrano, može se potpunije sagledati značaj i uloga Užičke republike u jugoslovenskoj revoluciji, a i naučna opravdanost posebne obrade ove teme.

Istoričari smatraju da je period narodnooslobodilačkog rata i revolucije u toku trajanja Užičke republike,

odnosno 1941. godine, veoma dobro i detaljno obraden, pa se i autoru ovog rada postavljalo pitanje kako i na koji način da najkraće i najpotpunije izloži i osmisli istorijske činjenice o Užičkoj republici. Opredelili smo se za kombinovani hronološko-problemski metod, s tim što smo uvodne delove — do nastanka Užičke republike — izložili hronološki, a trajanje Užičke republike, odnosno njen uspon, razmatrali po određenim problemima kao što su: razvoj i delatnost KPJ i drugih organizacija NOP-a, partizanski odredi, narodna vlast, privredna aktivnost, kultura i prosveta, međunarodni aspekti Užičke republike i dr. Hronološki su takođe opisani i dogadaji za vreme pada Užičke republike.

Užička republika nije do sada celovito naučno ispitana. Ona je usput pominjana u svim pregledima isto-rije NOR i revolucije u Srbiji i u Jugoslaviji. Nasuprot tome, u lokalnim istorijama, pre svega o partizanskim odredima i partijskim organizacijama, do detalja se pisalo o skoro svakom učesniku NOP-a, tako da postoji obilje literature iz koje je teško izvući ono što je bitno za razvoj Užičke republike.

Od publikacija posvećenih Užičkoj republici privlače pažnju dve knjige pod naslovom *Užička republika*, s tim što su u prvoj u dva toma objavljeni rezultati sa naučnog skupa posvećenog Užičkoj republici, održanog na Zlatiboru 1977. godine, a druga — takođe u dva toma — sadrži sećanja učesnika narodnooslobodilačkog pokreta iz vremena Užičke republike. Iako su obe ove knjige ambiciozno zamišljene — da obuhvate sve aktivnosti narodnooslobodilačkog pokreta u toku trajanja Užičke republike, ipak je ostalo praznih prostora koje treba istraživati i popunjavati. O istoj temi objavljene su još dve knjige pisane publicistički. To su: *Zapadna Srbija 1941* Dojčila Mitrovića i *67 dana Užičke republike* Jovana Radovanovića.

Od šire literature treba pomenuti i sledeće naučne radove: *Ustanak i NOP u Srbiji 1941.* i *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca* profesora dr Jovana Marjanovića, *SKOJ i omladinski pokret u Srbiji* dr Milana Borkovića, *Komunistička partija Jugoslavije u Srbiji*

(41–42) dr Venceslava Glišića, *Partizanski odredi u Srbiji 1941.* Mitra Đurišića i dr.

Od značajnih dela koja obrađuju narodnooslobodilački pokret u jugoslovenskim okvirima treba pomenuti: *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije*, istorijski pregled narodnooslobodilačke borbe 1941—1945. godine, autori su saradnici Vbjnoistorijskog instituta, zatim *Jugoslavija 1941.* Pere Morače, *Jugoslavija 1941—1945.* dr Vlade Strugara, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji* dr Branka Petranovića, *Četnici u drugom svetskom ratu* dr Jozе Tomaševića, *Postanak i razvitak narodne vlasti u Jugoslaviji 1941—1942.* Narodni front Jugoslavije 1935—1945. dr Dušana Živkovića, *SKOJ i omladina u narodnooslobodilačkoj vojsci i partizanskim odredima Jugoslavije 1941—1945.* dr Petra Kačavende i druga.

Osim toga, korišćeni su i radovi koji obrađuju narodnooslobodilačku borbu po pojedinim regionima, kao što su: *Zapadna Srbija u ustanku u zimu 1941—1942. godine* Milorada B. Jankovića, *Tamnava u NOB* Pavla Petkovića i *Narodnooslobodilačka borba u ibarskom basenu* dr Branka Boškovića.

Pri pisanju ovog istorijskog pregleda korišćene su takođe i razne istorije, monografije i hronike gradova i mesta, od kojih ćemo navesti samo neke: *Valjevo — grad ustnika, Ivanjica, Na Moravi Ćuprija, Grad na Jasenici, Raška, Kraljevo i okolina, Vrnjačka Banja* i druge.

Korisne podatke pružili su nam istorijati pojedinih partizanskih odreda, u kojima su opisani razvoj, dejstva i istaknute ličnosti tih odreda. Na primer: Mačvanski partizanski odred, Prvi šumadijski, Cačanski, Užička, Valjevski i drugi.

Ovde nije pomenuta literatura koja je sa stanovišta istoriografije manje značajna. To su razni publicistički radovi i članci nastali u prigodnim situacijama.

Dnevnički i memoarski zapisi iz narodnooslobodilačkog rata i revolucije bili su dragocen izvor podataka za ovu knjigu. Među njima treba, pre svega, pomenuti Dnevnik Dragojla Dudića, prvi deo dnevnika Vladimira Dedijera, kao i jedan manji deo Čolakovićevih *Zapis*

koji se odnose na događaje u Šumadiji i zapadnoj Srbiji 1941. godine. Delimično su korišćeni i memoarski spisi rukovodilaca narodnooslobodilačkog pokreta — Josipa Broza Tita, Edvarda Kardelja, Petra Stambolića, memoari Gojka Nikolića, Ivana Mačeka, Paška Romca i drugih.

Najznačajniji poduhvat, kad su u pitanju sećanja učesnika NOR i revolucije, učinilo je Vojno delo koje je objavilo 25 knjiga o 1941—1942. u svedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe, od kojih smo iz prvih osam knjiga koristili izvestan broj priloga.

Značajan izvor za ovaj rad o Užičkoj republici predstavljala je takođe i štampa narodnooslobodilačkog pokreta iz 1941, pre svega *Borba* i *Bilten* Vrhovnog štaba NOP odreda Jugoslavije, ali su se korišni podaci mogli naći i u listovima koje su izdavali pojedini partizanski odredi kao: *Vesti*, *Novosti*, *Glas naroda*, *Partizan* i drugi. Znatno manje je korišćena kvislinška i okupatorska štampa.

Iako su arhivska dokumenta za ovaj period uglavnom objavljena, ipak smo vršili određena arhivska istraživanja, bilo da jedan broj dokumenata do sada nije bio dostupan, ili da nije bio dovoljno iskorišćen u istoriografiji. Istraživanja su objavljena u Arhivu Vojno-istorijskog instituta, Arhivu CK SKJ, Arhivu Srbije, Istorijском arhivu Beograda i u istorijskim arhivima i muzejima u Šapcu, Valjevu, Užicu, Čačku, Kraljevu, Kragujevcu i drugim. Uglavnom su korišćena dokumenta koja potiču od narodnooslobodilačkog pokreta, ali su znatno korišćena i neprijateljska dokumenta, pre svega nemačka i četnička, a novi podaci su otkrivani naročito u fondovima Gestapoa i Specijalne policije u Istorijском arhivu Beograda.

S obzirom na to da znatan deo arhivskih dokumenata iz perioda Užičke republike nije sačuvan, koristili smo ne samo sećanja rukovodilaca i učesnika NOR nego smo vršili i anketiranje velikog broja učesnika NOR.

Koristeći se veoma bogatom literaturom i arhivskim izvorima o Užičkoj republici, pokušali smo da što potpunije sagledamo njenu ulogu i značaj ne samo u

jugoslovenskim nego i u međunarodnim okvirima. Uspešili smo uglavnom da objasnimo sve karakteristične pojave u tom početnom stadijumu jugoslovenske revolucije, ali to ne znači da smo dostigli neke konačne istine, jer se istorija stalno i postepeno otkriva i saznanja se polako obogaćuju.

Autor ovog rada, pre svega, zahvaljuje Institutu za istoriju radničkog pokreta Srbije, u okviru čijeg je naučnog plana rada vršio istraživanja za ovu temu još dok je bio njegov saradnik, a rad je napisan u Institutu za savremenu istoriju. Takođe izražava zahvalnost Istorijском arhivu Beograda, Arhivu Srbije, Arhivu CK SKJ i Arhivu Vojno-istorijskog instituta što su mu omogućili da koristi njihove arhivske fondove.

Od pojedinaca, autor se zahvaljuje recenzentima — dr Branku Petranoviću i dr Petru Kačavendi, koji su pismenim i usmenim primedbama ukazali na izvesne nedostatke u rukopisu i time doprineli ne samo da se otklone nepreciznosti nego i da ovaj bude sadržajniji.

UVOD

Početkom 1941. godine svet je uveliko bio zahvaćen ratom. Ratni požar u Evropi bio je u punom zamahu. Slom Francuske je neprijatno iznenadio sve njene saveznike d izazvao paniku i demoralizaciju u malim zemljama za koje se moglo pretpostavljati da bi u toku 1941. godine došle pod udar sile Osovine. Svet je bio u iščekivanju u kom će se pravcu usmeriti nemačka ratna mašina, kojoj se u tom trenutku suprotstavila jedino Velika Britanija. Bilo je različitih pretpostavki. Većina je nagoveštavala da bi moglo doći do invazije na Veliku Britaniju, ili do prodora na Srednji istok, za šta se zala-gao admiral Reder.

Međutim, uprkos očekivanju i Hitlerovom stavu iznetom u *Majn Kampf* da ne treba istovremeno voditi rat na dva fronta, on se tokom 1940. opredelio da napadne Sovjetski Savez, ocenjujući da su Rusi u vojničkom pogledu slabi i da se pomoću *blitzkrieg*-strategije može postići brza победа. Potom bi, mislio je, privredni potencijal okupiranog dela Sovjetskog Saveza omogućio dalji uspešan rat sa Velikom Britanijom.

Da bi se ostvario plan *Barbarosa*, bilo je potrebno prethodno rešiti pitanje odnosa sa balkanskim državama. Na njih je izvršen odlučujući diplomatski pritisak da pristupe Trojnom paktu. Izuzeta je samo Grčka, jer je bilo jasno da se sa njom mora voditi rat. Deprimirane porazom Francuske i razvojem ratne situacije u Evropi, Rumunija, Bugarska i Mađarska su se priklonile nacističkoj Nemačkoj, odnosno pristupile su Trojnom paktu. Od početka drugog svetskog rata Kraljevina Jugoslavija

je proglašila neutralnost, ali je krajem 1940. postalo jasno da takvu poziciju ne može dalje zadržati. Žato je vlada Cvetković-Maček, posle izvesnog kolebanja, potpisala pristup Trojnom paktu u Beču 25. marta 1941. godine.

U prvom trenutku je izgledalo da je pitanje Balkana brzo i zadovoljavajuće rešeno u korist sila Osovine i da predstoji samo vojni obračun sa Grčkom. Međutim, narodi Jugoslavije masovnim demonstracijama izražavaju svoja patriotska osećanja, odbijaju da podrže ovaj čin vlade i zahtevaju da se vodi borba protiv sila Osovine. To narodno raspoloženje bilo je sažeto u lakonskim parolama »Bolje rat nego pakt«, »Bolje grob nego rob«. U usmeravanju ovih demonstracija u pravcu daljeg revolucionisanja masa i oslonca na Sovjetski Savez znatnu ulogu je odigrala Komunistička partija Jugoslavije. Raspoloženje naroda da se bori iskoristila je jedna grupa pretežno probritanski orientisanih oficira, koja je dosta lako uspela da zbaci namesnika, kneza Pavla Karađorđevića, i vladu Cvetković-Maček 27. marta. Istog dana je formirana nova vlast generala Dušana Simovića, koja u suštini nije bitnije promenila stav prema nacističkoj Nemačkoj i fašističkoj Italiji u odnosu na prethodnu vlast jer je oklevala da ubrza ratne pripreme.

Međutim, sam čin puča probudio je u mnogim zemljama velike nade da bi se Jugoslavija mogla suprotstaviti nacističkoj Nemačkoj, a Cerčil je patetično saopštio britanskoj javnosti da je »jugoslovenski narod našao svoju dušu«. Hitler je bio iznenaden događajima u Jugoslaviji i u poznatom nastupu besa istog dana je odlučio da Jugoslaviju uništi vojnički i kao državu. Njegovi generali su na brzinu izradili ratni plan protiv Jugoslavije — nazvan »poduhvat 25« — i bez nekih većih priprema usledio je napad nemačkih trupa iz Bugarske, Rumunije, Mađarske i Austrije. Pošto se radilo na tom da se što brže osvoji Jugoslavija, u rat protiv nje pozvani su svi revanšistički raspoloženi susedi: fašistička Italija, Mađarska i Bugarska, uz obećanje da će za učešće u ratu dobiti velike nadoknade na račun jugoslovenske teritorije. Izuzetno brzom slomu Kraljevine Jugoslavije — za nepune dve nedelje, od 6. do 18. aprila 1941

godine — doprinele su mnoge okolnosti. Bila je opkoljena sa svih strana, razjedana velikim unutrašnjim suprotnostima: nacionalna i verska netrpeljivost, socijalne razlike, peta kolona i dr.

Vojnska Kraljevine Jugoslavije bila je razbijena. Jednim delom se predala zavojevačima, a ostatak se razbežao kućama. Zarobljeno je oko 344.000 oficira i vojnika, pretežno poreklom Srba. Posebnu nesklonost, bolje reći diskriminaciju, nacistička Nemačka je ispoljila prema Srbima. Otpočela je ratnu propagandu parolom da se rat ne objavljuje Jugoslaviji, nego »srpskoj razbojničkoj kliki« u Beogradu. Zatim se posvetila pitanju ratnih zarobljenika: 246.000 je odvedeno u Nemačku u zarobljeništvo, a u Italiju oko 30.000. Najzad, Hitlerova netrpeljivost prema Srbima izražena je i prilikom deobe Jugoslavije. Deoba je izvršena na brzinu, bez promišljene koncepcije. Odlučujuću ulogu prilikom deobe Jugoslavije imala je Nemačka. Pre svega, vodila je računa o tome da obezbedi svoje strategijske, ekonomiske i političke interese, zadržavajući pod svojom kontrolom glavne saobraćajnice i oblasti bogate obojenim metalima.

Smernice za deobu Jugoslavije od 12. aprila 1941. godine predviđale su uspostavljanje Hrvatske kao samostalne države. U sastav Nezavisne Države Hrvatske ušla je Bosna i Hercegovina i Srem. Mađarskoj su pripali Prekomurje, Međumurje, Baranja i Bačka. Bugarska je dobila istočnu Makedoniju, dva okruga jugoistočne Srbije i jedan srez na Kosovu. Italiji je pripao deo Slovenije, tzv. Ijubljanska pokrajina, zatim dalmatinska obala — izuzimajući deo na koji je izlazila NDH — Crna Gora, Sandžak, Kosovo i Metohija i zapadna Makedonija. Srbija u granicama iz 1912. godine, sa Banatom, došla je pod nemačku vojnu upravu i za to područje postavljen je nemački vojni komandant.

Da bi angažovali što manje sopstvenih snaga, okupatori su u Jugoslaviji obnovili deo aparata buržoaske vlasti. Jedino je u Hrvatskoj došla na vlast grupa ustaša — pripadnika hrvatske nacionalističke terorističke organizacije i u početku se stekao utisak da se radi o Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, međutim, ona je bila u službi

206264

i nemačkog i italijanskog okupatora. U ostalim delovima Jugoslavije okupatori su uglavnom obnovili predratnu vlast i stavili je u službu svojih interesa.

Što se tiče Srbije i njene budućnosti pod okupacijom, Nemačka je imala nejasne političke ciljeve u tom pogledu, koji ni kasnije nisu razrađeni. Bilo je nagoveštaja da bi Srbija mogla biti samostalna država u okviru tzv. novog poretka, koji je Hitler nameravao da zavede najpre u Evropi, a zatim u celom svetu. To je ostalo nejasno sve do kraja rata. Pitanje Srbije nikad nije došlo na dnevni red. I sve ono što je urađeno sa Srbijom u toku okupacije nosilo je pečat Hitlerove netrpeljivosti i trenutne improvizacije — da se sa što manje nemačkih snaga Srbija zadrži pod okupacijom. Strah od državotvornosti srpske nacije i preterana sumnjičavost sputavali su nemačke predstavnike u Srbiji da se u izboru saradnika pri stvaranju kvislinškoga aparata oslene na poznate političare; poklonili su poverenje drugorazrednim ličnostima koje su i pre rata sarađivale sa nacističkom Nemačkom. Samo tako se može tumačiti uspostavljanje komesarske vlade Milana Acimovića, krajem aprila 1941, koju su sačinjavali Ljotićevi i Stojadinovićevi ljudi, oni koji su već bili profašistički orientisani.

Za područje uže Srbije, istočnog Srema, Banata i okruga Kosovska Mitrovica, u Beogradu je organizovana institucija vojno-upravnog komandanta Srbije. Banat, istočni Srem i širi rejon borskog rudarskog basena, sa Đerdapom i senjskim rudnicima, stavljени su pod specijalni režim. Na površini od oko 59.500 km² živelo je oko 4.500.000 stanovnika. Klasični okupacioni aparat na ovoj teritoriji bio je najpotpunije razvijen. Ukrzo je Banat (5. juna) dobio status autonomne administrativne jedinice u okviru Srbije. Istočni Srem je u početku imao neodređen status »interesnog privrednog područja« vojno-upravnog komandanta Srbije, a 10. oktobra je predat NDH, ali su vlast u njemu zadržali folksdjojeri, kao i u Banatu. Rejoni Bora i Trepče nisu dobili poseban status, sem izvesne autonomije kosovsko-mitrovačkog sreza, kasnije okruga, u odnosima sa vladom komesara i potom Nedića.

Posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije nacistička **Nemačka** je počela da povlači invazione trupe **iz** Srbije i ostalih delova Jugoslavije na front protiv Sovjetskog Saveza, tako da je do polovine juna povučena Druga armija', a na njeno mesto u Srbiju su stigle tri posadne divizije — 704, 714. i 717. Ove divizije su u toku maja stavljene pod komandu Više komande za naročitu upotrebu 65. Institucija vojno-upravnog **komandanta** Srbije formirana je 22. aprila 1941. godine u Beogradu. Za prvog vojno-upravnog **komandanta** Vrhovna **komanda** suvozemnih snaga (OKH) odredila je generala avijacije Helmuta Ferstera. Njegov štab se kasnije razvio u ogromno nadleštvo sa preko 700 službenika. Za rukovođenje vojnim poslovima formiran je poseban **komandni** štab na **čijem** se čelu nalazio pukovnik Gravenhorst. Ovaj štab je imao **zadatak** da se brine o očuvanju mira u Srbiji i zato su mu na raspolaganju stajale vojne snage od 4. do 6. bataljona.

Za poslove vojne uprave ustanovljen je upravni štab sa vladinim savetnikom, dr. Haroldom Turnerom, na čelu. On je u početku vršio ulogu zemaljske vlade, a kasnije se njegova uloga svela na kontrolu najpre komesarske, a zatim Nedićeve vlade. Da bi se obavila što potpunija kontrola kvislinških vlasti, Srbija je bila podeљena na četiri feldkomandanture u Beogradu, Smederevu, Nišu i Užicu. Feldkomandature su se delile na krajskomandanture. Svaka feldkomandantura je imala dve do četiri krajskomandanture, koje su u svom okviru imale komandu i upravnu grupu, vod feldžandarmerije i po jedan bataljon zemaljskih strelaca.

O privrednoj eksploraciji Srbije brinuo se privredni štab, na čijem se čelu nalazio generalni opunomoćenik za privredu, Franc Nojhauzen, predratni generalni konzul u Beogradu, koji je bio neposredno potčinjen Geringu kao rukovodiocu četvorogodišnjeg plana Nemačke.

Ministarstvo spoljnih poslova imalo je svog opunomoćenika Feliksa Benclera, koji je bio pridodat vojno-upravnom komandantu za politička pitanja unutar Srbije, ali je istovremeno službovao i kao nemački poslanik pri kvislinškoj vladi u Beogradu. On je takođe primao

naređenja direktno iz Berlina — od ministra spoljnih poslova Ribentropa.

Osim ovih službi, postojale su jedinice policije i službe bezbednosti i široka mreža vojne obaveštajne službe (ABVER-a), koja je imala više ispostava, odeljaka i uporišta u unutrašnjosti Srbije.

Pored vojnih i policijskih jedinica, u Srbiji je postojao propagandni odred, koji je bio potčinjen propagandnom odeljenju Vrhovne komande. On je kontrolisao Beogradsku radio-stanicu, cenzurisao štampu, izdavačku i kulturnu delatnost. Pored toga, izradivao je smernice za propagandu u pojedinim krajevima i među određenim slojevima stanovništva.

U Beogradu se nalazila i ispostava Rozenbergovog štaba, čiji su krug interesovanja bile: naučne, muzejske, arhivske i privatne zbirke. Osnovni zadatak ove ispostave bio je da sve vredne umetničke predmete zapleni i prenese u Nemačku.

Osim toga, postojale su i druge službe: ogrank organizacije TOT za Balkan, opunomoćstvo za vrbovanje radne snage, razne inženjerijsko-tehničke i pirotehničke institucije, štabovi i jedinice za nadzor i održavanje preduzeća za proizvodnju naoružanja, za eksplataciju ruda, prikupljanje i izvoz sirovina, predstavništva kreditnih i bankarskih zavoda, privrednih koncerna sa komesarima ili kompletnim upravama u privrednim preduzećima (Bor, Trepča i dr.).

Ovako razgranat nemački okupacioni aparat u Srbiji delovao je kao krut birokratski mehanizam. Odredene službe nisu međusobno saradivale; štaviše, borile su se za prestiž kod viših instanci. To je omogućavala dvosstruka vezanost za vojno-upravnog komandanta i za centralne instance u Berlinu. Međutim, sva ta sitna neslaganja u funkcionisanju okupacionog aparata nisu bitno uticala na težak položaj srpskog naroda pod okupacijom.

Sve ove nemačke službe dobijale su veliku pomoć od folksdojčera koji su se zatekli u Srbiji. Posle okupacije počelo je njihovo naglo doseljavanje, tako da ih je samo u Beogradu bilo oko 25.000. Oni su bili angažovani kao tumači i ekspertri za lokalna pitanja u svim nemačkim ustanovama.

Nacistička Nemačka je u Srbiji bila zainteresovana za obojene metale, izvoz agrarnih proizvoda, radnu snagu, bezbedan saobraćaj na pruzi Beograd—Solun i za bezbednu plovidbu Dunavom, kojim se prevozila rumunska nafta. Pored industrijskog iskorišćavanja, Srbija je bila i fiskalno opterećena — da svakog meseca za troškove okupacije daje 6,5 miliona rajhsmaraka.

Međutim, iako je bio brojan, nemački vojno-upravni aparat u Srbiji i tri posadne divizije nisu bili u stanju da održe Srbiju pod okupacijom. Zato je došlo do formiranja domaćeg upravnog aparata. U stvari, obnovljen je predratni aparat vlasti, koji se stavio u službu okupatora. Kako nije postojalo nikakvo uputstvo kakvu politiku treba sprovoditi u Srbiji, osim izrazite Hitlerove nesklonosti i uverenja da bi najbolje bilo da Srbija nestane sa geografske karte, to su politiku u Srbiji u praksi određivali i sprovodili Nemci koji su se već nalazili na obaveštajnim dužnostima u Beogradu uoči rata. Oni su se uglavnom orijentisali na svoje saradnike, a ne na istaknute buržoaske političare. Tako je došlo do formiranja tzv. komesarske vlade, odnosno saveta komesara Milana Aćimovića, 30. aprila 1941. godine, koja se sastojala od deset komesara. Ovaj savet komesara bio je produžena ruka nemačkog okupatora u Srbiji i njegov je osnovni zadatak bio da pod nemačkim vojnim zapovedništvom i »vrhovnom zaštitom« obnovi privredni život, u prvom redu poljoprivrednu delatnost, i da sve to stavi u službu interesa nemačkog Rajha. Ova uloga tzv. komesarske vlade jasno proizlazi iz programa rada, objavljenog polovinom maja, i memoranduma o obnovi Srbije sačinjenog u drugoj polovini maja 1941. godine.

Još u toku maja 1941. godine obnovljen je upravni mehanizam stare vlasti — od banovina, preko sreskih načelstava do opštinskih vlasti. Takođe je obnovljena žandarmerija i policija. Nemačke vojne upravne vlasti nisu dozvoljavale kvizldnškoj upravi da se bavi »krupnim političkim pitanjima«, iako je bilo pokušaja da se nešto učini na tom planu. To se vidi u memorandumu vojnog zapovedniku u Srbiji, krajem juna 1941, u kome se traži da nemačke okupacione vlasti revidiraju svoju politiku prema srpskom narodu i da nešto učine da se oko njega

ne sužava obruč. Štaviše, zahtevano je da se stvori srpska državna celina, koja bi obuhvatala jezgro srpskog naroda od Velesa na jugu do iznad Novog Sada na severu i od stare granice Bugarske na istoku do Like i Korduna na zapadu, a dolinom Neretve da dobije izlaz na Jadransko more. Slični zahtevi nisu doprli do vrhova Trećeg rajha, nego su se završavali kod nemačkih upravnih činovnika, a savet komesara je izvršavao naredbe nemačke okupacione uprave, sprovodio njene uredbe i druge naloge. Među prvim naredbama bilo je sakupljanje zaostalog oružja od naroda, tj. od kraljevske jugoslovenske vojske, kao i sprovodenje istrage u vezi sa pučem od 27. marta. Ova istraga je započeta, ali nije do kraja sprovedena, jer je u međuvremenu došlo do napada nacističke Nemačke na Sovjetski Savez i do ustanka u Srbiji, pa se od istrage odustalo. Ta istraga je trebalo da posluži u propagandne svrhe — da se okrivi Simovićeva vlada, zajedno sa Velikom Britanijom, za aprilski rat, kao i da se optuži Sovjetski Savez za podsticanje Jugoslavije da ratuje sa Nemačkom. Van granica okupirane Srbije pod nemačkom okupacijom započeli su progoni i uništavanje srpskog stanovništva. Još u toku aprilskog rata Gebelsova propaganda je podsticala druge jugoslovenske narode i narodnosti protiv Srba, koristeći nezadovoljstvo ovih naroda iz predratnog perioda, kada je srpska buržoazija u savezu sa buržoazijama ostalih naroda, koristeći instrumente vlasti, tlačila druge narode pa i sam srpski narod. Okupacijom Jugoslavije nastupio je trenutak kada je srpski narod trebalo da ispašta za sve greške koje je počinila srpska buržoazija dok je bila na vlasti. Masa izbeglica iz svih krajeva Jugoslavije počela je da se sliva u Srbiju. Domaće stanovništvo ih je prihvatiло. Među izbeglicama se nalazilo i nekoliko hiljada Slovenaca.

Kao što smo napomenuli, Srbi koji su se zatekli pod nemačkom okupacijom nisu se jedinstveno postavili prema okupatoru. Vrlo brzo je među njima došlo do polarizacije na one koji su bili protiv nemačkog okupatora i one koji su bili za saradnju sa njim. Najmanji i najkorumpiraniji deo odmah je počeo da sarađuje sa nemačkim okupatorom prilikom obnove starih organa vlasti na čijem vrhu je stajao savet komesara. U službu

okupatora stupio je Dimitrije Ljotić, sa svojom profašističkom organizacijom »Zbor«, koja nije bila brojna, kao i druge ličnosti sa kojima je nemačka obaveštajna služba održavala veze između dva rata.

Među onima koji su u početku bili protiv okupatora odvijao se proces dalje diferencijacije. U početku okupacije veći deo građanskih snaga zauzeo je stav iščekivanja i nije stupio u službu okupatora. Iz njihovih redova su izrasla dva ilegalna centra u Srbiji, inspirisana građansko-nacionalističkim pobudama. Krajem aprila na planini Pasjači pojavila se grupa četnika koju je predvodio Košta Milovanović Pećanac, predsednik Udruženja četnika između dva rata i jedan od voda Topličkog ustanka iz 1917. godine, u kome je odigrao izdajničku ulogu. On je uspeo da okupi pod oružje nekoliko stotina ljudi i njegovi odredi su u početku dejstvovali protiv italijanskih i albanskih fašista na granici koju su povukli okupatori između Kosova i Srbije. Pećanac se tako predstavio kao zaštitnik srpskog stanovništva. Nisu poznate akcije njegovih četnika protiv nemačkog okupatora. Nemački predstavnici u Srbiji stupili su u vezu s Pećancem i tokom avgusta 1941. uspeli da postignu sporazum o saradnji, tako da je Pećanac svoje odrede stavio u njihovu službu.

Drugi centar građanskih snaga, takođe ilegalan, počeo se stvarati sredinom maja 1941. na Ravnoj gori oko pukovnika Draže Mihailovića. Ovaj centar se razvio od jedne grupe oficira, podoficira i vojnika kraljevske jugoslovenske vojske koja se nije predala nemačkim jedinicama. Pomenuta grupa počela je oko sebe da okuplja srpske buržoaske nacionalističke i antiosovinske snage, najpre u Beogradu i zapadnoj Srbiji, sa težnjom da se proširi na celu Srbiju i Jugoslaviju. U početku ova grupa nije imala jasnou političku platformu, izuzev stava da je prerano započinjati bilo kakav obračun sa okupatorom i da treba čekati rasplet na velikim svetskim frontovima. U prvo vreme se govorilo o četnicima kao čisto vojnom pokretu i odričao im se bilo kakav politički karakter. Međutim, početkom ustanka pod rukovodstvom KPJ, i dolaskom građanskih političara na Ravnu goru, tokom 1941. godine formuliše se politička platforma ovog po-

kreta sa izrazito srpskim nacionalističkim ciljevima. Raspad građanskih snaga bio je potpun i od njih se nije moglo očekivati da će u uslovima okupacije organizovati otpor, što je veoma dobro uočilo rukovodstvo KPJ.

Komunisti su ukazivali na raspad buržoaskog političkog sistema u aprilskom ratu, na produbljivanje podele buržoazije na osovinski i prozapadni deo, što se duboko ukorenilo u svest masa. Postepeno se radalo saznanje da građanske snage, koje su bile i međusobno nacionalistički sukobljene — što se posebno manifestovalo posle ustaškog genocida nad srpskim življem — ne mogu da obnove Jugoslaviju i da se ona više ne može održati na starim osnovama. Takve akcente ima Aprilski proglaš CK KPJ, a na Majskom savetovanju rukovodstva KPJ napadnuta je i osuđena jugoslovenska kraljevska vlada u izbeglištvu.

Jedina jugoslovenska organizovana politička snaga koja je ostala nerazbijena i koja se nije mirila sa okupacijom Jugoslavije bila je KPJ. Ona je dočekala aprilski rat sa jasno izgrađenim stavovima o odbrani zemlje i borbi protiv fašizma. Njeno učešće u aprilskom ratu nije moglo da utiče na sam tok rata, ali je značilo krupan korak napred u jačanju uticaja KPJ u narodnim masama. Organizovanje demonstracija 27. marta i borbenost u danima kratkotrajnog rata omogućili su Partiji da narodne mase upozna sa svojim stavovima po pitanjima koja su bila odlučujuća za sudbinu Jugoslavije. Svojom aktivnošću u tim kritičnim trenucima u istoriji jugoslovenskih naroda i narodnosti, KPJ je stekla još više ugleda i poverenja u narodu.

Još u toku rata, 10. aprila se sastao deo Centralnog komiteta u Zagrebu i raspravljaо o zadacima komunista u slučaju okupacije zemlje. Stavovi zauzeti tom prilikom objavljeni su u Proglasu 15. aprila. Pored osude proglašenja Nezavisne Države Hrvatske, i poziva vojsci i narodu da produže otpor agresoru, jasno je podvučeno da će KPJ i radnička klasa istrajati u prvim redovima u borbi protiv osvajača do konačne pobede. Preduzete su i konkretnе mere — obrazovan je vojni komitet sa Titom na čelu, koji je imao zadatak da organizuje otpor jugoslovenske vojske protiv agresora. Isti komitet nastavlja

rad posle okupacije, sa ciljem da organizuje oružanu borbu naroda Jugoslavije protiv okupatora.

Radi orientacije komunista pod okupacijom, objavljena su dva značajna dokumenta — Prvomajski proglašenje CK KPJ i Zaključci sa majskog savetovanja KPJ u Zagrebu, koji su štampani u *Proleteru*. U Proglasu su pozvani svi društveni slojevi u Jugoslaviji, i omladina, da se ujedine i istraju u borbi koju će povesti KPJ, a u Zaključcima sa savetovanja vodećih komunista u Zagrebu, između ostalog, je istaknuto da se Partija mora brzo organizaciono prilagoditi novim uslovima, da hitno izvrši analizu »minulih događaja« i da utvrdi zadatke KPJ pod okupacijom. Osnovni zadaci su bili »sloboda, nezavisnost i bolja budućnost«, a to se može ostvariti samo ako je KPJ organizaciono čvrsta i ideološki izgrađena partija.

Političku platformu pod okupacijom u Srbiji je sprovodio Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju, sastavljen od 15 članova izabranih na Pokrajinskoj konferenciji u Beogradu 1940. godine. U toku aprilskog rata članovi Pokrajinskog komiteta nalazili su se van Beograda i ubrzo po završetku toga rata počeli su se vraćati. Polovina članova PK okupila se u Beogradu u toku aprila. Tu su bili sekretar PK Aleksandar Ranković i članovi: Spašenija Babović, Blagoje Nešković, Miloš Matijević Mrša, Vukica Mitrović, Momčilo-Moma Marković i sekretar PK SKOJ-a Ljubinka Milosavljević. U Beogradu su se zatekli članovi CK KPJ Ivan Milutinović i Sreten Zujović. Uskoro je Tito, 8. maja, sedište CK KPJ iz Zagreba prenestio u Beograd. Zahvaljujući tome, pripreme za ustank u Srbiji postale su još intenzivnije. U prvoj polovini maja obrazovana je vojna komisija pri Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju, koju su sačinjavali: Spasenija Babović, Sreten Zujović, Filip Kljajić i Branko Krsmanović. Formirane su i vojne komisije pri okružnim komitetima. Njihov zadatak je bio da organizuju prikupljanje i skrivanje oružja i stvaranje ilegalnih grupa i desetina, koje su obučavale svoje pripadnike u rukovanju oružjem, kao i prikupljanje sanitetskog materijala i održavanje sanitetskih kurseva.

U toku maja i juna 1941. godine obnovljene su veze sa organizacijama i rukovodstvima KPJ i SKOJ-a u Srbiji.

Rad članova KPJ i SKOJ-a u početku okupacije bio je usmeren na političke, organizacione i vojne pripreme. U većini partijskih okruga u maju i junu su održane okružne konferencije i savetovanja KPJ na kojima je izvršen izbor novih i dopuna ranijih rukovodstava Partije. Partijske organizacije su i brojno povećane. U Srbiji je pred ustanak bilo oko 2.500 članova, 1.000 kandidata za članove KPJ i oko 9.400 članova SKOJ-a.

Političke pripreme za borbu vrštene su najpre među članovima KPJ intenzivnim ideoološko-političkim radom. Osim toga, počeli su i razgovori o saradnji sa nekim građanskim političarima, kao što su bili Ivan Ribar, Dragoljub Jovanović i drugi. Sporazum sa rukovodstvom! Narodne seljačke stranke obezbedivao je hegemoniju komunista i »očuvanje izvojevane vlasti«. Istovremeno su! vrštene i vojne pripreme: prikupljanje i sklanjanje oružja, formiranje ilegalnih desetina i grupa po gradovima, u kojima je vršena obuka za rukovanje oružjem, zatim prikupljanje sanitetskog materijala i održavanje sanitetskih kurseva. U svim krajevima Srbije sakupljena je znatna količina oružja i municije, naročito u krajevima u kojima je neprijatelj razbio i razoružao jedinice jugoslovenske kraljevske vojske. Više borbenih desetina i grupa, a pominje se bataljon, formirano je u Beogradu i u sedištima okružnih komiteta. Takođe su organizovani i sanitetski tečajevi. Posebno je bila značajna izdavačka delatnost Partije, o kojoj se starao Agitprop Poj krajinskog komiteta. U njemu su radili: Spasenija Babović, Milovan Đilas i kratko vreme Rodoljub Čolaković. Objavljeno je više proglaša, biltena i druge političke literature. U Beogradu je izlazio i nedeljni pregled događaja u svetu, a izvrštene su i pripreme za pokretanje lista *Borba*, organa KPJ.

Partija se brzo prilagodila novonastalim uslovima pod okupacijom, učvrstila svoje organizacije i još bolje se povezala sa narodom; tako su stvoren preduslovi za početak oružane borbe protiv okupatora. Pošto se celokupna delatnost KPJ na pripremama za ustanak odvijala ilegalno, nemački okupator nije imao uvid u njene organizacione mogućnosti i stepen priprema. Međutim, obnovljena je policija, pod upravom saveta komesara, koja

je u drugoj polovini maja počela intenzivno da radi na rekonstrukciji kartoteka komunista i da prati rad i preduzima mere protiv komunista. Krajem maja se već pomišljalo na stvaranje koncentracionog logora, a polovinom juna na hapšenje španskih boraca. Ove dve težnje sučelile su se 22. juna i u danima koji su potom usledili.

Napadom nacističke Nemačke na Sovjetski Savez 22. juna, došlo je do radikalnog preloma ne samo na bojnom polju nego i u međunarodnim odnosima. Težište borbi u drugom svetskom ratu preneto je na sovjetski front i Nemačka je — uprkos Hitlerovoj doktrini da se vodi rat samo sa jednim protivnikom — počela da vodi rat na dva fronta. Ubrzano je došlo do formiranja antifašističke koalicije, najpre između Sovjetskog Saveza i Velike Britanije, a zatim i Sjedinjenih Američkih Država. Napad na Sovjetski Savez bio je snažan moralni podsticaj za sve komunističke partije poražene Evrope da pozovu svoje narode na borbu. Pa ipak je mali broj to odmah učinio; među prvima je bila KPJ. Ona je nemački napad dočekala pripremljena. Ne čekajući poziv iz Kominterne, Politbiro CK KPJ se sastao istog dana (22. juna) i doneo odluku da komunisti odmah povedu borbu za oslobođenje zemlje i da se o tome izda proglaš. Zavladala je optimistička atmosfera među članovima KPJ o brzom završetku rata, odnosno da će pobediti Sovjetski Savez i da će buknuti oslobodilački ustanci u okupiranim zemljama, pa i u samoj Nemačkoj i u Italiji.

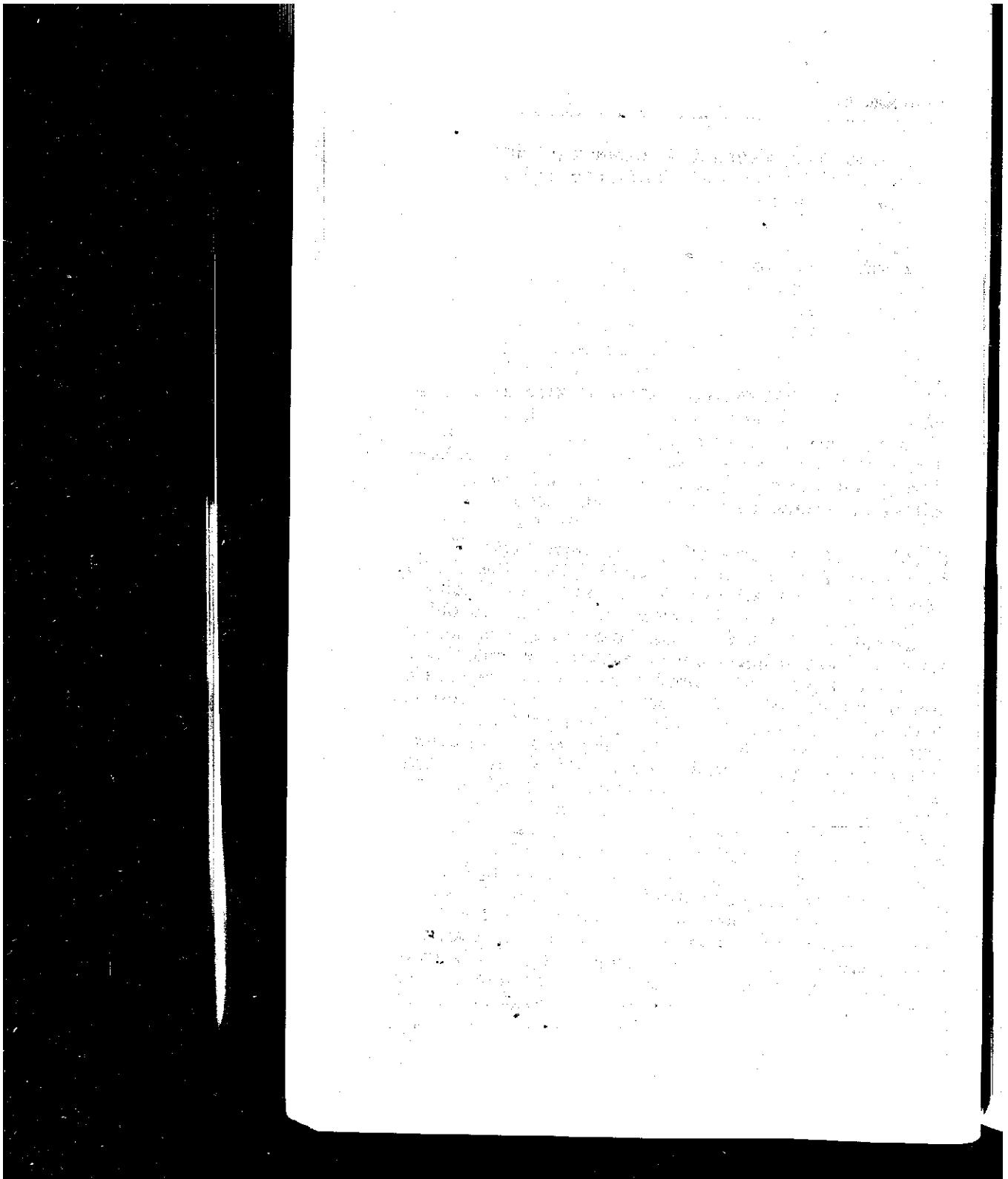
Sledeći poziv Centralnog komiteta KPJ, 23. juna se sastao Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju u Beogradu i doneo odluku o rasporedu instruktora PK i ostalih partijskih kadrova u Srbiji, posebno u Beogradu, kao i odluku o formiranju oružanih grupa. Osim toga, ukazano je na neophodnost povećane budnosti i konspiracije i čvršće povezanosti partijskih organizacija sa rukovodstvom. Na kraju je odlučeno da se izda proglaš, a zatim je izabran sekretarijat Pokrajinskog komiteta u sastavu: Aleksandar Ranković, Spasenija Babović, Blagoje Nešković, Ljubinka Milosavljević, koji će biti na okupu i rukovoditi ubrzanim pripremama za oružanu borbu. Ostali članovi Pokrajinskog komiteta i instruktori krenuli su u unutrašnjost Srbije da održe sastanke sa okružnim

komitetima za koje su bili zaduženi. Tako je Mornar Marković dobio zadatak da o zaključcima Pokrajinskog komiteta obavesti Okružni komitet u Svetozarevu i Zaječaru; Vasilije Buha u Nišu i Leskovcu; Milan Mijalković u Užicu i čačku; Mirko Tomić u Kruševcu i Kraljevu; Miodrag Ivković u Šapcu; Miloš Minić je već bio u Valjevu, a Petar Stambolić u Pomoravlju.

Ali, ni okupator i njegovi saradnici nisu sedeli skrštenih ruku. Kad se saznao za napad na Sovjetski Savez, Harold Turner, šef upravnog štaba Srbije, naredio je hapšenje komunista u Beogradu i u unutrašnjosti Srbije. Iako je policija do kraja juna uspela da uhapsi oko 400 lica u Srbiji, ipak je konstatovano da plan iznenadnog hapšenja komunista nije uspeo i da su mnogi pobegli iz gradova u šumu. Ovaj pokušaj hapšenja komunista u svim gradovima Srbije ubrzao je, pored ostalog, njihov izlazak na teren. Od tih prvih grupa stvoreni su partizanski odredi u Srbiji.

Uprkos pojačanim policijskim merama, ilegalne organizacije KPJ i SKOJ-a su tada besprekorno funkcioniše. U Beogradu je Politbiro CK KPJ gotovo neprekidno zasedao. Na sastanku koji je održan 27. juna formiran je Glavni štab partizanskih odreda Jugoslavije, a za njegovog komandanta imenovan je Josip Broz Tito. Na sledećem sastanku Politbiroa CK KPJ, 4. jula u Beogradu, donete su dalekosežne istorijske odluke o otpočinjanju opštajugoslovenske svenarodne borbe protiv okupatora i njegovih saradnika, sa istovremenim preraštanjem ranije formiranih udarnih grupa u partizanske odrede. Tada je imenovan i Glavni štab partizanskih odreda za Srbiju u sastavu: Sreten Žujović, komandant, i članovi: Filip Kljajić, Branko Krsmanović, Nikola Grulović i Rodoljub Čolaković, koji je 8. jula otišao na teren Šumadije i zapadne Srbije da neposredno rukovodi oružanom borbom. Međutim, i pre formiranja ovog štaba, u Srbiji su počeli da se stvaraju štabovi pojedinih partizanskih odreda i četa, čemu su znatno doprineli španski borci. Za nepuna dva meseca, od kraja juna do sredine avgusta, formirana su 22 partizanska odreda u Srbiji, od kojih je 12 bilo na području zapadne Srbije, Šumadije i Pomoravlja.

Iako se zvanično uzima da je ustank u Srbiji počeo 7. jula — u Beloj Crkvi kod Krupnja, pucnjima Žikice Tovanovića Španca na žandarme saradnike okupatora — bilo je nekih akcija i pre toga dana. Od tog trenutka partizanske akcije su se kao plima širile po celoj Srbiji. Samo u toku jula neprijatelj je registrovao 220 raznih sabotaža. Počelo se sa napadom na žandarme, opštinske uprave i železničke stanice, a potom na nemačku vojsku. Odziv naroda na ustank bio je neočekivano masovan pa se u rukovodstvu KPJ već krajem jula 1941. pomicalo na stvaranje veće slobodne teritorije u Srbiji, koja bi poslužila kao baza za dalji razvoj ustanka u Srbiji i Jugoslaviji.

NASTANAK

Na početku rata između Sovjetskog Saveza i nacisticke Nemačke KPJ procenjuje novonastalu vojno-političku situaciju u svetu, odnosno početni proces stvaranja antifašističke koalicije najpre između Sovjetskog Saveza i Velike Britanije, a potom i Sjedinjenih Američkih Država. Od tog trenutka KPJ u političkoj platformi sve više naglašava širinu antifašističke borbe i potrebu za stvaranjem narodnooslobodilačkog fronta. Dok je bilo iluzija da će Sovjetski Savez brzo pobediti, u Centralnom komitetu KPJ se razmišljalo o stvaranju prve slobodne teritorije u Jugoslaviji, između Homolja i Dunava — da bi bila što bliže jedinicama Crvene armije, čije se brzo nastupanje očekivalo. Međutim, razvoj ratnih operacija tekoao je nepovoljno po Sovjetski Savez, što se tumačilo taktičkim manevrom, odnosno navlačenjem nemačkih trupa u dubinu teritorije Sovjetskog Saveza, gde će biti poražene kao u Napoleonovo vreme. Međutim, kako je vreme odmicalo, sve je bilo jasnije da će rat duže potrajati.

S obzirom na takav razvoj ratne situacije na glavnom bojištu, teritorija Homolja je bila nepodesna, jer se nalazila u istočnom, perifernom delu Jugoslavije, pa su se morala tražiti nova rešenja. Generalni sekretar KPJ i komandant NOP odreda Jugoslavije, Josip Broz Tito, pažljivo je iz Beograda pratio razvoj vojno-političke situacije u svetu, a posebno akcije partizanskih odreda u Jugoslaviji. Prikupljujući i proučavajući informacije o početku ustanka u Jugoslaviji, a veoma detaljno u Srbiji, Tito je krajem jula 1941. došao do zaključka

da je zapadna Srbija najpodesnija za stvaranje slobodne teritorije.

Prema njegovoj proceni, ta teritorija je i u geografskom smislu bila podesna za partizansko ratovanje. Borbene tradicije naroda ovog kraja pružale su garantiju da će stanovništvo i ovoga puta aktivno učestvovati u borbi protiv okupatora. Osim toga, geografski položaj zapadne Srbije pružao je povoljne mogućnosti za povezivanje i eventualnu koordinaciju akcija sa ustanicima u istočnoj Bosni, Sandžaku, Crnoj Gori, Sremu, a preko njih i sa drugim krajevima Jugoslavije. Međutim, ma kako bili značajni geografski uslovi i borbena tradiciji ovih krajeva, oni nisu sami po sebi dovoljni. Na Titovo opredeljenje za zapadnu Srbiju veoma bitno je uticalo stanje subjektivnih snaga, pre svega organizacija KPJ i SKOJ-a, kao i početni uspesi partizanskih odreda. Odluka o stvaranju Užičke republike usledila je u vreme kada se nacistička Nemačka nalazila na vrhuncu vojne moći. Njene trupe su za nepun mesec dana rata sa Sovjetskim Savezom zauzele Litvaniju, Letoniju, Belorusiju, Besarabiju i veći deo Ukrajine, prodirući u dubinu teritorije Sovjetskog Saveza preko 500 kilometara. Crvena armija se našla u vrlo složenoj situaciji, što je počelo da zabrinjava i saveznike Sovjetskog Saveza u antifašističkoj koaliciji, koja je upravo bila u procesu stvaranja.

Prvi korak u izgrađivanju te koalicije učinjen je 12. jula — potpisivanjem sporazuma između Velike Britanije i SSSR-a o zajedničkom ratovanju protiv Nemačke. Ukratko zatim, 2. avgusta, vlada SAD je obavestila vladu Sovjetskog Saveza da je spremna da joj pruži ekonomsku pomoć kako bi što uspešnije vodila rat protiv nacističke Nemačke. Istovremeno, vlada Sovjetskog Saveza je u toku jula uspostavila diplomatske odnose sa vladama čije je zemlje okupirala Nemačka, a te vlade su se uglavnom nalazile u Velikoj Britaniji. Značajan korak dalje u izgrađivanju antifašističke koalicije bio je susret Cербина и Рузвельта i potpisivanje Atlantske povelje 12. avgusta. Kasnije su tu povelju potpisale mnoge izbegličke vlade, pa i jugoslovenska kraljevska vlada u Londonu. Antifašistička koalicija dobila je definitivno svoj oblik ulaskom Sjedinjenih Američkih Država u rat, posle iznenad-

nog japanskog napada na Perl Harbur 7. decembra 1941. godine. Ogromni ekonomski i tehnički potencijal SAD materijalno i moralno je ojačao antifašističku koaliciju, a drugi svetski rat dobio je najšire razmere. Mali deo te ogromne antifašističke koalicije činio je narodnooslobodački pokret Jugoslavije, o kome se tada u svetu malo znalo.

Dok se stvarala antifašistička koalicija i dok su se vršila definitivna prestrojavanja za odlučujuće bitke u drugom svetskom ratu, u Jugoslaviji su četiri okupatora, posle deobe Jugoslavije, pokušala, svako na svoj način, da izgrade okupacione uprave na teritorijama koje su okupirali. Bilo je to pravo šarenilo — od nemačkog klasičnog okupacionog sistema u Srbiji, italijanskog u zapadnim delovima Jugoslavije, Crnoj Gori, Kosovu i Makedoniji, bugarskog u jugoistočnim delovima Jugoslavije, do mađarskog u Bačkoj, Baranji, Međumurju i Prekomurju. Između tih okupacionih sistema nalazila se kvislinška tvorevina, Nezavisna Država Hrvatska, u kojoj je dominirajuću ulogu imala ekstremna nacionalistička hrvatska ustaška organizacija pod okriljem nacističke Nemačke i fašističke Italije.

Te još nedovoljno izgrađene i učvršćene okupacione sisteme počinje iz temelja da razara narodnooslobodački pokret. Trenutni poraz i povlačenje Crvene armije nisu demoralisali KPJ; njen optimizam i vera u konačnu pobjedu nisu smanjeni. Staviše, fanatičnom i upornom borbom protiv okupatora, ostvarila je prve vidljive rezultate u porobljenoj Evropi. Njena konцепција o širokoj oslobođilačkoj borbi, u kojoj treba da učestvuju svi, bez obzira na nacionalno, političko, versko ili drugo opredeljenje, naišla je na plodno tie povećanog antifašističkog raspoloženja i probudenog patriotizma u većem delu naroda koji se nije mogao pomiriti sa okupacijom. Prizvani su istaknuti junaci i vode iz prošlosti, dolazilo je do izražaja rusofilstvo, panslavizam, koji su još bili prisutni ne samo u svesti seljaštva nego i u svesti drugih slojeva naroda, a sve je to bilo pojačano i ubrzano Hitlerovom političkom degradacijom slovenskih naroda.

Vrhovni komandant NOP odreda Jugoslavije je osećao puls i raspoloženje naroda za borbu protiv oku-

patora pa je krajem jula 1941. odlučio da je »došlo vreme da se sliju čitavi ustanci i zaoštari borba sa okupatorima i izdajicama, koja bi u suštini značila čišćenje Nemaca sa teritorije naše zemlje«. Odluku da se prva veća slobodna teritorija stvori u zapadnoj Srbiji Tito je pismom saopštio Pokrajinskom komitetu KPJ i Glavnom štabu NOP odreda za Srbiju.

Na realizovanju ove odluke intenzivno je radio Pokrajinski komitet i njegovi instruktori: Miloš Minić, Miodrag Ivković, Milan Mijalković, Mirko Tomić, Petar Stambolić i drugi. Svi su se oni u to vreme nalazili u zapadnoj Srbiji i Šumadiji i uticali su na okružne komitete KPJ za Iđice, Valjevo, čačak, Šabac i Kraljevo da prevaziđu početne slabosti u vojnom radu i da sa sitnih akcija protiv saradnika okupatora pređu na akcije većih razmara protiv nemačkih okupatora. Po prijemu Titove odluke, Glavni štab NOP odreda za Srbiju održao je sastanak krajem jula 1941. i odlučio da u zapadnu Srbiju pošalje tri člana Glavnog štaba, od ukupno pet koliko ih je bilo. Na izvršenje ovog zadatka otišli su Filip Kljajić i Rodoljub Čolaković, a kasnije je trebalo da im se pridruži Branko Krsmanović, koji je uskoro zatim poginuo na Kosmaju. Kljajić i Čolaković su najpre došli u Valjevski NOP odred i prvu polovinu avgusta su ostali u ovom odredu. Komandantu i komesaru odreda objasnili su Titov plan o stvaranju slobodne teritorije i izdali naređenje da se napadne i oslobođi Krupanj, što je trebalo da znači početak stvaranja slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji.

Nameće se pitanje zašto se počelo od Krupnja? Da li se smatralo da se on može brzo oslobođiti i da je najslabija tačka u neprijateljskoj odbrani, ili su u sećanju još bile sveže pobede u prvom svetskom ratu na ovom terenu, pa je pozivanje na te pobede moglo da deluje mobilizatorski?

Kako je KPJ uspela da tako brzo mobiliše narodne mase koje su vrlo odlučno krenule u borbu protiv okupatora? Najkraće rečeno, bio je to plod dugogodišnjeg rada KPJ sa masama u ovim krajevima uoči drugog svetskog rata. Od 1939. do 1941. godine veoma se raširila mreža partijskih organizacija i KPJ je na ovoj teritoriji

organizaciono učvršćena, od osnovnih organizacija do okružnih komiteta, na čije čelo su došli profesionalni revolucionari. Postojali su, ili su formirani, okružni komiteti KPJ za Šabac, Valjevo, Užice, Čačak, Kraljevo, Kragujevac, Pomoravlje, a jedan deo buduće slobodne teritorije pripadao je Okružnom komitetu KPJ za Beograd. Bitno je da su partiskske organizacije sačuvane u aprilskom ratu i da su odmah mogле nastaviti sa radom, uspostavljajući veze od partiskske celije do Pokrajinskog komiteta. Uoči ustanka, KPJ na teritoriji zapadne Srbije i Šumadije raspolagala je sa oko 1.300 članova, što je iznosilo više od polovine članstva u Srbiji, a članovi KPJ su skoro ravnomerno bili raspoređeni na teritoriji pomenutih okružnih komiteta.

Na čelu organizacije KPJ u šabačkom partiskom okrugu nalazio se Okružni komitet u sastavu: Dobrosav Radosavljević, sekretar i članovi: Dušan Ostojić, Milorad Mika Mitošević Jarac, Zdravko Šestić, Vera Blagojević, Aleksandar Stanković Lala, Milorad Petrović Ujka i Dragić Kulezić Boljševik. Instruktor Pokrajinskog komiteta u ovom kraju bio je Miodrag Ivković. Na teritoriji OK Šabac nalazila su se oko 103 člana KPJ, od kojih je polovina bila iz Šapca.

Na teritoriji OK Valjevo nalazilo se 19 partisksih celija sa oko 85 članova KPJ. Celokupnim radom ovih organizacija rukovodio je OK u sastavu: Milosav Milosavljević, sekretar, i članovi: Milka Minić, profesor, Milan Kitanović, obućarski radnik, Obrad Stefanović, stolar, Milivoje Radosavljević, Milorad Milatović, pravnik i Duka Dinić, radnica. Instruktor Pokrajinskog komiteta u ovom partiskom okrugu bio je Miloš Minić. U Okružnom komitetu izvršene su promene pred početak ustanka. Pošto je Milosav Milosavljević bio predviđen za političkog komesara odreda, za sekretara OK je izabran Obrad Stefanović, a za novog člana OK izabran je Sreten Čitaković.

U užičkom kraju delovao je Okružni komitet u sastavu: sekretar Želimir Đurić, učitelj, i članovi: Miroslav Vesnić, Jevrem Popović, Vukola Dabić, Ljubiša Vesnić, Vitomir Pantović, radnici, Venijamin Marinković, profesor i Milosav Matković, učitelj. Instruktor Po-

krajinskog komiteta za OK Užice i čačak bio je Milan Mijalković čiča. Partijska organizacija u užičkom okrugu imala je oko 100 članova KPJ.

čačanski partijski okrug imao je brojno najjaču partijsku organizaciju u zapadnoj Srbiji, oko 250 članova KPJ. Pored radnika i intelektualaca, među njima se nalazilo više seljaka nego na teritorijama drugih OK. Okružni komitet na ovom terenu sačinjavali su: sekretar Radoslav Minić, radnik, i članovi: Ratko Mitrović, student, Momčilo Mole Radosavljević, pravnik, Radojica Radosavljević, radnik, i Milorad Stanišić, student. U čačanskom okrugu u svim srezovima postojali su sreški komiteti KPJ, sem u dragačevskom poverenstvo.

U Kraljevu je delovao okružni komitet u sastavu: Dragoslav Bogavac, sekretar, i članovi: Janko Milonjić Serdar, Gvozden Paunović, Stanko Košanin, Olga Milutinović i Voja Stamaran. Uoči ustanka, partijske organizacije ovog kraja bile su neposredno vezane za Okružni komitet Kraljeva i imale su oko 90 članova KPJ. Instruktor Pokrajinskog komiteta bio je Mirko Tomić.

Partijska organizacija u kragujevačkom okrugu obuhvatala je preko 100 članova KPJ. Novi okružni komitet pred ustanak sačinjavali su: Mijalko Todorović, sekretar, i članovi: Svetozar Dragović Toza, Sava Radojičić Feđa, Sava »Metalac«, Mirko Milojković i Raja Nedorjković. Instruktor Pokrajinskog komiteta bio je Svetislav Stefanović Čeća. Jedna grupa članova Okružnog komiteta KPJ za Kragujevac nalazila se u blizini Aranđelovca i od njih je kasnije formirano Okružno partijsko poverenstvo, koje su sačinjavali: Stanislav Sremčević Crni, sekretar, i članovi: Milan Ilić čiča, Milovan Milosavljević Mika i Milutin Todorović. Na ovoj teritoriji bilo je oko 113 članova KPJ.

Okružni komitet KPJ za Pomoravlje formiran je u toku priprema za ustanak, i to za dva okruga — pomoravski i palanački — s tim što je bivši OK KPJ za Smederevsku Palanku sada postao Mesni komitet. U Okružnom komitetu KPJ za Pomoravlje bili su: Radoslav Nikčević, sekretar, i članovi: Joca Milosavljević, Života Stanisavljević i Milorad Marković. Krajem juna OK je proširen. Izabrani su novi članovi: Petar Velebit,

Milan Premasunac i Ratimir Ristić Seljak. Na teritoriji ovog OK bilo je oko 240 članova KPJ, a instruktor Pokrajinskog komiteta za Srbiju bio je Petar Stambolić.

U okvir buduće slobodne teritorije ulazili su posavski i kosmajski srez, koji su bili u nadležnosti Okružnog komiteta KPJ za Beograd, a imali su svoje sreske komitete. Brojnija je bila organizacija u posavskom srezu, sa oko 80 članova KPJ.

Postojanje partijskih organizacija i njihovih sreskih i okružnih rukovodstava u svim krajevima buduće teritorije Užičke republike omogućilo je najpre pripreme za ustanak, a posle 22. juna i formiranje prvi partizanskih odreda.

Početni oblik organizacije oružanih snaga NOP bili su partizanski odredi kao vojno-teritorijalna formacija. Njihova jezgra, prilikom nastanka krajem juna i u toku jula 1941, činili su članovi Partije i SKOJ-a. Ta jezgra činila su 3—15 ljudi, a odrede su u trenutku formiranja sačinjavale grupe od 20—30 boraca.

Stav Partije je bio da se na području jednog okružnog komiteta KPJ formira jedan partizanski odred. Negde su prvo formirani štabovi odreda, koji su dobili zadatak da okupe ljudstvo i formiraju jedinice, a drugde su okupljene grupe boraca same birale komandni kadar.

U periodu od dva meseca formirano je 12 partizanskih odreda na teritoriji zapadne Srbije, Šumadije, i Pomoravlja, gde je od samog početka ustanak dobio snažan zamah. Tako se 28. juna okupila prva oružana grupa Valjevskog NOP odreda, 2. jula je doneta odluka o formiranju Kosmajskog, Posavskog, i Prvog šumadijskog odreda, 6. jula čačanskog, 7. jula Užičkog, 12. jula Kragujevačkog, 15. jula formiran je Mačvanski odred itd. Uglavnom, u toku jula bili su formirani svi partizanski odredi, sem Vrnjačko-trsteničkog, na teritoriji koju će kasnije obuhvatiti Užička republika. To su bili sledeći odredi: Mačvanski, (Podrinjski), Valjevski, Užički, čačanski, Kraljevački, Kragujevački, Pomoravski, Prvi i Drugi šumadijski, Posavski i Kopaonički. Zasnovani na teritorijalnom principu, neki od njih su, kao Kraljevački i Šabački NOP odred, sačinjavali celinu a

posle priliva novih boraca deljeni su na čete. Drugi su formirani po četama, koje su u početku dejstvovale samostalno (Užički, Valjevski, Cačanski NOP odred).

Prve akcije bile su protiv saradnika okupatora, a Valjevski i cačanski NOP odred imali su i nekoliko sukoba sa Nemcima u toku jula, od kojih je prvi bio 18. jula, kada je Valjevski NOP odred izveo napad na generala Lončara između Užica i Valjeva, na planini Bukovima. Tom prilikom ranjen je generalov adžutant, a za odmazdu je streljano 52 taoca u Užicu, čačku i Valjevu. Zbog drugog napada istog odreda na nemačku posadu motocikla, kada je jedan vojnik ubijen a jedan zarobljen, okupator je za odmazdu sakupio 81 taoca u okolini planine Bukovi i naredio srpskoj žandarmeriji da ih strelja. Ovo streljanje imalo je velike reperkusije, jer je izazvalo najjaču krizu Saveta komesara, koji je predvodio Aćimović, i učinio njegov položaj neodrživim, a znatno je demoralisalo i srpsku žandarmeriju u službi okupatora.

U početku, okupator i njegovi saradnici nisu bili svesni širine i snage ustanka. To jasno pokazuju mere koje su preduzete. Najpre su se orijentisali na hapšenje i streljanje komunista, kao i na prodor u redove KPJ. U tom cilju u Beograd je došao poznati nemački »leteći ambasador«, Vezenmajer, sa namerom da organizuje infiltriranje u vrhove KPJ. U početku im se činilo da je za sprečavanje ustanka dovoljna nemačka i domaća policija i žandarmerija.

Već 22. jula komandant Balkana, feldmaršal List, razgovarao je u Beogradu sa vojnim komandantom Srbije, generalom Dankelmanom, i šefom vojne uprave, Turnerom, i istakao potrebu da se u borbu protiv partizana uvedu nemačke posadne trupe, za koje se znalo da su nespremne za ovakvu vrstu ratovanja, ali da ih za to treba osposobiti. Međutim, mnogi nemački predstavnici u Srbiji nadali su se da će to pitanje ipak moći rešiti policijske snage.

Od početka avgusta 1941. nemački okupator je formirao poterne odrede od svojih jedinica. Planirano je da se ove jedinice služe partizanskom taktikom protiv

partizanskih odreda. Međutim, postojeće nemačke posadne *trupe za to* nisu bile pripremljene niti adekvatno naoružane. U međuvremenu, i nemačka vrhovna komanda je postala nestrpljiva i 9. avgusta je zahtevala od postojećih nemačkih trupa u Srbiji — naglašavajući da to Hitler očekuje — brže i oštije akcije da bi se ponovo uspostavio red i mir u Srbiji. Međutim, poterni odredi formirani od Više komande za naročitu upotrebu 65, koja je komandovala pomenutim posadnim divizijama, bili su slabi za borbu sa partizanskim odredima i trpeli su poraze. Rezultate nije donosilo ni grupisanje srpske žandarmerije u jedinice od 50 do 100 ljudi. Postajalo je sve jasnije da nisu dovoljna ni policijska ni vojna sredstva i da je nužno primeniti politička sredstva u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta.

Vrlo brzo je svakom postalo jasno da je antisrpska politika nemačkog okupatora bila dovedena u pitanje, a samim tim i Savet komesara Milana Aćimovića, jer »pojedeni su njegovi temelji«, kako se kaže u ostavci članova Saveta komesara, pripadnika Ljotićevog pokreta. Najpre je dao ostavku ministar finansija, smatrajući da je Srbija u nemogućnosti da isplati 6,5 miliona rajhsmaraka, a zatim još dva Ljotićeva ministra, kao i komesar za rad.

Da bi se onemogućio dalji prelaz stanovništva na stranu narodnooslobodilačkog pokreta i da bi se sprečila saradnja između partizana i četnika, od koje su Nemci strahovali, posle krize Saveta komesara razmišljalo se o jednoj autoritativnoj kvislinškoj vladi, jer se došlo do zaključka da se talas ustanka može zaustaviti samo popuštanjem srpskim nacionalnim težnjama da bi se sprečilo dalje otuđenje između okupatora i stanovništva. Tome je prethodila duga predigna u kojoj je učestvovala nemačka tajna služba. Svi podaci i predloži su upućeni Ribentropu — da ubedi Hitlera da podrži jednu konstruktivniju politiku prema Srbiji. O tome su razgovarali Hajdrih i Himler i prihvaćen je plan o formiranju jedne takve vlade, a kandidat za predsednika te nove vlade bio je Milan Nedić. Dok su vodeni ovi razgovori, u vazduhu je lebdela pretnja o deobi Srbije između Hitlerovih balkanskih saveznika, kao i

masovnom uništavanju Srba, kao što je činjeno sa Jevrejima i Ciganima.

Svi Nedićevi zahtevi su formalno prihvaćeni, sem proširenja granica Srbije, ali to nije nigde pismeno formulisano niti je Nedićeva vlada zvanično priznata od nacističke Nemačke; *de jahto* je ostala na nivou Saveta komesara. S druge strane, nacistička Nemačka je očekivala da će Nedić uspešno okupiti sve antikomunističke snage i aktivirati u borbi protiv partizana. Osim toga, smatralo se da će se uspešno suprostaviti izbegličkoj jugoslovenskoj kraljevskoj vlasti u Londonu i da će pridobiti oficire iz četničkih odreda. Sa svoje strane, Nedić je očekivao da će njegova vlast uspeti da izbori autonomni status za Srbiju, po uzoru na Petenovu Francusku. Staviše, gajene su iluzije o proširenju granica Srbije. Međutim, stavljeno mu je u izgled samo formiranje žandarmerijskih jedinica do 5.000 ljudi. Nedić je tokom septembra raspolažao sa nešto više od 1.000 vojnika, ali su se i četnici Koste Pećanca vodili kao njegove jedinice. Nemcima je odgovaralo da i kvislinci ostanu međusobno podeljeni pa su Dimitriju Ljotiću dozvolili formiranje oružanih dobrovoljačkih bataljona. Njihovo formiranje počelo je 15. septembra i oni su započeli ne samo oružanu nego i oštru ideološku borbu protiv NOP-a. Pored toga, dozvoljeno je i ruskim emigrantima, pripadnicima bivše Vrangelove armije, da od 12. septembra formiraju ruski emigracioni korpus, koji se bri nuo o zaštiti raznih privrednih objekata. Kasnije, 1. decembra je preimenovan u ruski zaštitni korpus, koji je ugrađen u nemačke okupacione jedinice, sa nemačkim štabom i uniformama.

Celokupna aktivnost okupatora i njegovih saradnika ne samo da nije dovela do suzbijanja ustanka nego su se akcije sabotaža u Srbiji umnožile od 393 u avgustu na 892 u septembru. Sve protivmere su bile bezuspešne, pa i Nedićeva dva apela stanovništvu Srbije. Tako je već 12. septembra Nedić najavljivao ostavku⁸ što je Turner smatrao sasvim normalnim. Očigledno je bilo da je nemački okupacioni sistem u raspadu i da su raspoložive nemačke jedinice i jedinice saradnika okupatora bile nedovoljne da slome ustanak.

Narodnooslobodilački pokret bio je u punom zamu. Svi odredi u zapadnoj Srbiji i Šumadiji ne samo da su brojno ojačani nego su otpočeli sa većim akcijama protiv okupatora i njegovih saradnika u avgustu, a u septembru je počelo oslobođanje gradova i stvaranje jedinstvene slobodne teritorije. Svi odredi na području zapadne Srbije krenuli su u odlučnu borbu da što pre ostvare zamisao vrhovnog komandanta Tita o stvaranju slobodne teritorije. Tako je Valjevski NOP odred, sa vojno-četničkim odredima sveštenika Vlade Zečevića i poručnika Ratka Martinovića, po naređenju Glavnog štaba, izvršio napad na Krupanj i oslobođio ga posle oštре borbe 4. septembra. Sa oslobođenjem Krupnja i drugih mesta, tokom septembra u zapadnoj Srbiji počele su da se naziru konture Užičke republike. Operativno rukovodstvo ustanka pratilo je i usmeravalo uspešan početak ustanka u Srbiji iz Beograda. Prateći razvoj oružane borbe u Jugoslaviji, a posebno u Srbiji, rukovodstvo je došlo do zaključka da je vreme da izade na slobodnu teritoriju u zapadnoj Srbiji i da direktno rukovodi akcijama partizanskih snaga. Na sastanku Politbiroa CK KPJ u Beogradu 31. avgusta, odlučeno je da Tito sa članovima Politbiroa CK izade na slobodnu teritoriju i da odatle neposrednije rukovodi ustankom protiv okupatora. Tada je odlučeno da se što pre održi vojno-političko savetovanje, na kome bi se razmotrila iskustva iz prvih dana borbe protiv okupatora i odredile smernice za dalju borbu.

Dok se Glavni štab NOP odreda Jugoslavije pripremao da izade iz Beograda, Glavni štab NOP odreda za Srbiju je organizovao savetovanje vojnih i partijskih rukovodilaca partizanskih odreda iz Šumadije, Pomoravlja i jednog dela zapadne Srbije. Ovo savetovanje održano je 16. septembra u selu Dulenu. Cilj savetovanja je bio da se raščiste neka pitanja unutrašnje organizacije odreda i njihove saradnje, odnosno koordinacije dejstava. Tom prilikom je konstatovano da je početna organizaciona struktura odreda, koji su bili podeljeni u čete, prevaziđena i da zbog velikog priliva novih boraca treba u odredima formirati bataljone. U praksi su već postojali bataljoni u Prvom šumadijskom, Valjevskom,

Cačanskom i Mačvanskom NOP odredu. Sto se tiče saradnje između susednih odreda, zaključeno je da je do tada bilo malo zajedničkih akcija i da se ubuduće veće akcije protiv okupatora i njegovih saradnika moraju izvoditi sa znatno boljom koordinacijom dejstava između susednih odreda. Podeljeni su i konkretni zadataci. Tako su Užički i Cačanski NOP odred dobili zadatak da oslobole Užice, Cačak i Požegu, kao i druge gradove u gornjem toku Zapadne Morave, a Pornoravski i Drugi šumadijski NOP odred da oslobole Jagodinu i Paraćin.

Istog dana kad je održano savetovanje u Dulenu, Tito je krenuo na slobodnu teritoriju iz Beograda, a zatim i Aleksandar Ranković, Ivan Milutinović, Ivo Lola Ribar, svi različitim putevima. Tito je putovao preko Stalaća do Požege vozom, a odatle konjskom zapregom i pešice do Valjevskog partizanskog odreda u selu Robaje, gde je stigao 18. septembra.

Posle razgovora sa Dražom Mihailovićem u Strugariiku 20. septembra, Tito je otisao u Krupanj, gde je pripremano značajno vojno-političko savetovanje istaknutih predstavnika NOP-a iz svih krajeva Jugoslavije. Ovo savetovanje održano je u Stolicama kod Krupnja 26. i 27. septembra, a prisustvovalo mu je oko 20 rukovodilaca iz svih krajeva Jugoslavije, sem iz Crne Gore, Makedonije i Vojvodine. Bez obzira na to što je više puta o odlukama sa Savetovanja u Stolicama raspravljano i što se o njima dosta zna, ponovićemo najvažnije. Te odluke su značajne ne samo sa vojnog, nacionalnog nego i sa aspekta izgradnje narodne vlasti, stvaranja slobodnih teritorija, narodnooslobodilačkog fronta itd. Snažan zamah ustanka nametao je potrebu daljeg razvoja njegove vojne organizacije pa je odlučeno da osnovna vojna jedinica bude četa, koja bi bila podeđena na vodove, a ovi na desetine. Tri do četiri čete sačinjavale bi bataljon, a dva do četiri bataljona partizanski odred. Za određene veće akcije odredi bi se mogli spajati u grupe odreda. Tada je precizirano i ko sačinjava komandno osoblje odreda (komandant, zamenik komandanta, politički komesar, zamenik političkog komesara). Zatim je u odred uveden intendant, lekar i vod za vezu.

Glavni štab NOP Jugoslavije preimenovan je u Vrhovni štab, jer su zemaljska i pokrajinska vojna rukovodstva dobila zadatak da organizuju glavne štabove, koje je tek trebalo formirati, izuzev u Srbiji i Sloveniji gde su već postojali. Preko ovih glavnih štabova Vrhovni štab je lakše mogao da obezbedi jedinstveno rukovođenje. Ova odluka, pored praktičnosti, bila je izraz i ravnopravnosti naroda Jugoslavije — da svaki od njih samostalno izgrađuje vojne snage. Politika KPJ po nacionalnom pitanju je bila garancija da će prava svakog naroda biti poštovana, a Vrhovni štab je bio instrument koordinacije i usmeravanja svih napora za brže ostvarenje zajedničkih ciljeva NOP-a. Na Savetovanju u Stolicama definitivno je raščišćeno da se vojni kadrovi ne mogu očekivati sa strane, nego se moraju izgradivati unutar postojećih partizanskih jedinica. Po-oštreni su i zahtevi za disciplinom i moralom, u čemu su posebnu ulogu trebalo da odigraju politički komesari, čije su dužnosti takođe precizirane na Savetovanju u Stolicama. Osim toga, raspravljaljalo se o obaveštajnoj službi, održavanju veza i snabdevanju partizanskih odreda. Usvojen je jedinstven partizanski pozdrav — stisnutom pesnicom i amblem — crvena petokraka sa nacionalnom zastavom. Sve je to učinjeno sa namerom da partizanski odredi postanu prava vojska, s obzirom na propagandu okupatora i njegovih saradnika koji su partizane nazivali banditima. Istaknuta obeležja i javno nošenje oružja, po međunarodnom ratnom pravu, trebalo je da partizanima obezbede status ratujuće strane, ali je to nemački okupator uporno negirao.

Pored vojnih, raspravljalio se i o nizu političkih pitanja, među kojima je bilo i proširivanje političkih osnova narodnooslobodilačkog pokreta stvaranjem jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta. Tom prilikom posebno se diskutovalo o odnosima sa četnicima Draže Mihailovića. Posle Titovog izveštaja o razgovorima u Struganiku, odlučeno je da se nastave razgovori sa Dražom Mihailovićem u cilju postizanja sporazuma o zajedničkoj borbi protiv okupatora, ali je istovremeno naglašeno da treba kontaktirati i sa četničkim odredima i pojedincima na terenu.

Izuzetno značajno pitanje o kome se raspravljalo u Stolicama bilo je stvaranje narodne vlasti na oslobođenim teritorijama. Doneta je odluka da se nastavi sa stvaranjem narodnooslobodilačkih odbora na slobodnim teritorijama. Svakako da su tom prilikom utvrđena i načela na osnovu kojih će raditi NOO. Ta načela je Edvard Kardelj kasnije razradio u selu Tolisavcu i po dolasku u Užice objavio u *Borbi* pod naslovom *Narodnooslobodilački odbori moraju postati istinski privremeni nosioci narodne vlasti*.

U Stolicama su razmatrana i partijska pitanja, kao i problemi u vezi sa prilagodavanjem KPJ uslovima ustanka i nastanka slobodnih teritorija. Iako nedostaju izvori, pretpostavlja se da je tada odlučeno da se partijski kadrovi pomeraju prema žarištima ustanka i da iz okupiranih gradova izlaze na slobodnu teritoriju, gde su bili neophodni. Isti pravac trebalo je da slede i partijski komiteti, a da u gradovima pod okupacijom ostavljaju manja operativna rukovodstva, povereništva ili punktove. Samo se tako može shvatiti Titov zahtev od 19. oktobra 1941, po dolasku u Užice, da Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju izade iz Beograda na slobodnu teritoriju zapadne Srbije, gde je nedostajalo iskusnih partijskih kadrova. Takođe je rešeno i pitanje organizacione strukture KPJ u partizanskim odredima — da svaka četa ima svoju organizaciju i da se osnivaju nove organizacije i primaju novi članovi KPJ na oslobođenoj teritoriji.

Vojno-političko savetovanje u Stolicama imalo je izuzetan značaj za uobličavanje Užičke republike i organizaciju političkog, privrednog i kulturnog života unutar nje. Sve što je postignuto u okviru Užičke republike temeljilo se na zaključcima sa Savetovanja u Stolicama, koji su najpre i najpotpunije primenjeni u praksi Užičke republike, a onda su, provereni u praksi, poslužili kao model organizacije novog društva u povoju i kao takvi preporučivani i za druge krajeve Jugoslavije.

Dok je pripremano i održano Vojno-političko savetovanje u Stolicama, uspešno je nastavljena borba partizanskih odreda u Srbiji protiv okupatora i njegovih

saradnika. Mačvanski NOP odred i Podgorski bataljon Valjevskog NOP odreda uspeli su da oslobole, pored Krupnja, uz učešće četnika Draže Mihailovića, još i Loznicu, Banju Koviljaču, Bogatić, a zatim su opkolili i napali dva puta Šabac. Zbog pristizanja pomoći garnizonu u Šapcu 342. nemaće pešadijske divizije, partizani su se morali povući iz grada, u koji su bili prodri ti do centra. Posavski NOP odred uspeo je da očisti skoro celu Posavinu od neprijatelja i da blokira Obrenovac, ali nije uspeo da ga osvoji zbog dolaska ojačanog 125-og pešadijskog puka, koji je dobio zadatak da se probije u Valjevo u pomoć 704-oj diviziji, čije je jedinice u Valjevu držao u blokadi Valjevski NOP odred.

Stalnim napadima na komunikacije i fabrička i druga postrojenja od Višegrada do Rudnika, Užički i Cačanski NOP odred onemogućili su dalji opstanak nemačkih garnizona u Užicu, Požegi i čačku. Užički NOP odred doživeo je prekretnicu u svojim aktivnostima posle savetovanja političkog i vojnog rukovodstva ovog partijskog okruga u Gorobilju početkom septembra, kada je Rodoljub Čolaković preneo Titovu direktivu o stvaranju slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji. Najpre je upotpunjeno Štab odreda i odlučeno da se odred omasovi (do tada je imao oko 300 boraca), pa da se orijentiše na oslobođanje gradova u užičkom kraju. Posle ovog savetovanja, čete Užičkog NOP odreda podeljene su na zapadnu i istočnu grupu. Zapadna grupa uspela je da oslobodi Bajinu Baštu 12. septembra, Čajetinu 21. i Užice 24. septembra, a istočna Ivanjicu 13., Požegu 22. i Kosjerić 24. septembra. U stvari, ovo oslobođanje izvedeno je bez većih borbi, sem one u Gorobilju 20. septembra. Nemačka komanda u Srbiji bila je prinuđena da evakuise trupe iz užičkog kraja, jer je pretila opasnost da budu odsećene i uništene. Evakuacija nemačkih trupa iz Užica izvršena je 21., a iz Požege 22. septembra. Oba grada su predata četnicima Draže Mihailovića i srpskoj žandarmeriji, koji su se pod pritiskom jedinica Užičkog NOP odreda povukli iz ovih gradova bez borbe. U Užicu su partizani zatekli u Narodnoj banci 55 miliona dinara, a sve fabrike u gradu, počev od fabrike

oružja do fabrike tekstila, bile su sposobne za proizvodnju.

i teritorija Cačanskog NOP odreda takođe je bila pod kontrolom partizana, sem Gornjeg Milanovca i čačka koji su bili opkoljeni. Napad na Gornji Milanovac izvršili su 28. septembra borci čačanskog NOP odreda (Takovski i Ljubićki bataljon) i oko 80 četnika Draže Mihailovića i istog dana su oslobodili grad. Nemačke jedinice iz čačka uspele su pod borbom da se povuku u Kraljevo 1. oktobra. Kraljevački NOP odred oslobođio je Ušće 30. septembra, a zatim Matarušku i Vrnjačku Banju 1. oktobra, dok je Kopaonički odred 3. oktobra ušao u Rašku, pošto je prethodno oslobođio Bajljevac.

Narodnooslobodilački partizanski odredi — Kosmajski. Prvi i Drugi šumadijski, Kragujevački i Pomoravski — nanosili su znatne gubitke nemačkim i kvislinškim jedinicama u dolini Velike Morave, rušeći pri tom železničku prugu Beograd—Niš, zatim drumove i vojne objekte. Drugi šumadijski NOP odred oslobođio je Raču Kragujevačku 2. septembra, a Kragujevački odred Knić 25. septembra, s tim što je vršio upade i u Kragujevac. U Šumadiji je takođe postojala slobodna teritorija, čije granice nisu bile tako jasno omeđene kao u zapadnoj Srbiji, ali je sa slobodnom teritorijom u zapadnoj Srbiji činila jednu celinu.

Zahvaljujući ofanzivi partizanskih odreda, naročito krajem septembra i početkom oktobra, stvorena je velika slobodna teritorija koja se na zapadu graničila rekom Drinom, na severu Savom do blizu Beograda, a na istoku je bilo teško odrediti granicu; ona je otprilike išla od Beograda, Aranđelovca, Jagodine, Kragujevca, Knića i Kraljeva do Raške i Novog Pazara i izlazila je na jugu na reku Uvac. Na ovoj teritoriji veći deo gradova je bio oslobođen, sem Valjeva, Šapca, Kraljeva, Aranđelovca i Obrenovca. Na slobodnoj teritoriji živelo je oko milion stanovnika.

Savetovanje u Stolicama održano je dva dana posle oslobođenja Užica, ali zbog slabih veza rukovodstvo NOP-a nije znalo da je užički kraj sloboden. U toku Savetovanja u Stolicama, kad je diskutovano o ustanku

u Srbiji i njegovom neravnomernom razvoju, odlučeno je da Šreten Zujović podje u istočnu Srbiju, a Filip Kljajić u južnu i da тамо organizuju borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Međutim, kad su u blizini Vajeva saznali da je Užice oslobođeno, promenili su pravac kretanja i otišli u Užice. Na tome je insistirao Milinko Kušić, komesar Užičkog NOP odreda. Uskoro su im se početkom oktobra pridružili Ivan Milutinović i Ivo Lola Ribar. Njihovo prisustvo bilo je značajno za iniciranje i usmeravanje raznih aktivnosti na slobodnoj teritoriji, a pre svega za organizaciju narodne vlasti i uopšte pozadine, iako su vojni i politički rukovodioci ovog kraja već bili počeli sa organizacijom »rada u gradu«.

Kako se vojno-politička situacija sve povoljnije razvijala po NOP u Srbiji, došlo se do procene da se partizanski odredi na teritoriji Užičke republike mogu duže zadržati. Na osnovu te procene, članovi Vrhovnog štaba koji su se nalazili u Užicu predložili su Titu da sa ostatim članovima Vrhovnog štaba pređe iz Tolisavca u Užice. Njihovim dolaskom u Užice počinje intenzivniji politički i vojni rad unutar Užičke republike na pridobijanju stanovništva za narodnooslobodilački pokret, a republika poprima sve više karakter novog društvenog političkog sistema u povoju.

t/

USPON

Razvoj i delatnost KPJ i drugih organizacija NOP

U toku trajanja Užičke republike, od septembra do decembra 1941. godine, odigrali su se vrlo složeni i burni procesi revolucionarne smene vlasti, ali i procesi kontrarevolucionarnog karaktera praćeni talasanjem masa i svesti i u jednom i u drugom pravcu. Te procese nije lako pratiti, pogotovu ustanoviti neke čvrste zakonitosti u opredeljivanju masa za narodnooslobodilački pokret ili četnički pokret. To neke istoričare dovodi u nedoumnicu i pišu o istorijskoj zbrici.

Međutim, na površini zbivanja uočljive su pokretačke snage i revolucionarnog i kontrarevolucionarnog karaktera. Identifikovati nosioce jednog ili drugog procesa nije teško, ali šta oni sve izazivaju kod srpskog naroda kad se i jedni i drugi prikazuju kao njegovi antifašistički pokreti koji nude različita rešenja. Uglavnom, nas interesuju revolucionarni procesi i njihovo pokretanje, a da bi shvatili njihovu suštinu i teškoće na koje nailaze, nužno je osvrnuti se i na kontrarevolucionarne snage, čije mere na suzbijanju narodnooslobodilačkog pokreta i propaganda protiv njega izazivaju kolebanje narodnih masa unutar Užičke republike, dovode do njihovog talasanja i prelaska sa jedne na drugu stranu.

Izraziti svu tu složenost procesa koji se odigravaju, odnosno to kolebanje masa između jednog i drugog pokreta, nije nimalo jednostavno. Komunistička partija Jugoslavije svojom političkom strategijom nudi nova rešenja budućih društvenih odnosa umesto zastarele nadgradnje buržoaskog društva i tim rešenjima i svojim energičnim stavovima za borbu protiv okupatora stiče

autoritet i privlači mase. Narodnooslobodilački pokret i četništvo nose različite društvene snage sa suprotnim programima, različitim vojnim strategijama, i njihove se ideologije razilaze, a polazne tačke oslonca se ne podudaraju. To vreme je ispunjeno revolucionarnim idealizmom i romantizmom, sa znatnim primesama herojskih slobodarskih tradicija srpskog i drugih naroda, koje KPJ stavlja u službu svoje istorijske misije, koristeći sve što je progresivno u tim tradicijama, naročito tradicije koje su ponikle u prvom srpskom ustanku i drugim ratovima za oslobođenje srpskog naroda. Sve je to podređeno jednom cilju — da se što više ljudi dobrovoljno mobilise na širokoj osnovi NOP-a i da se što duže održi Užička republika, jer njeno trajanje garantuje razvijanje početnih oblika novog društva.

Na uspešan razvoj revolucionarnih procesa u Užičkoj republici, pored ostalih objektivnih okolnosti, uticalo je i pokretanje i razvoj narodnooslobodilačke borbe u svim krajevima Jugoslavije, doduše, nejednakog intenziteta. Najmasovniji je bio ustanak crnogorskog naroda protiv okupatora i njegovih malobrojnih saradnika iz redova separatista, u kome je učestvovalo oko 30.000 boraca. Ovaj 13-to julski ustanak bio je jedinstven fenomen u Evropi, ne samo po masovnosti nego i po jednovremenosti početka i po značajnim vojnim uspesima. Vrlo brzo je tokom jula oslobođena skoro cela Crna Gora, sem Cetinja, Nikšića, Podgorice i Bara, i time su bile razdvojene italijanske okupacione zone u Dalmaciji i Albaniji.

Međutim, ovaj masovni ustanak, kako je brzo izbio, tako je brzo i slomljen — za 20 dana — jer su ustanici izgubili prvobitni polet. Među ustanicima raznorodnog sastava pojavile su se različite tendencije, čemu su doprieli i partijski komiteti donoseći protivrečne odluke. Tako je celokupna oslobođena teritorija u Crnoj Gori bila ponovo osvojena. Odjeci ovog ustanka dopirali su do Srbije, gde su partizanski odredi već postizali prve uspehe u borbi protiv nemačkog okupatora i njegovih saradnika.

Oružana borba slovenačkog naroda nije dobila masovan karakter usled određenih specifičnosti uslovlje-

nih tradicijom i značajem ove teritorije za sile Osovine, koje su je bile podelile između tri okupatora. Slovenski narod je vrlo rano, 27. aprila 1941. godine, formirao Antiimperijalističku frontu, koja je ubrzo promenila ime u Osvobodilnu frontu. Pored komunista, Osvobodilnu frontu su sačinjavali hrišćanski socijalisti, demokratski deo Sokola i kulturni radnici. Ova antifašistička politička organizacija bila je jedinstvena u Jugoslaviji po širini i svom karakteru, jer je postala masovna organizacija svih Slovenaca, bez obzira na ranija stranačka opredeljenja i poglede na svet. Svi su bili spremni da sa oružjem u ruci stupe u borbu za slobodu i Ujedinjenu Sloveniju i novu Jugoslaviju. Vrhovni plenum Osvobodilne fronte, septembra 1941. godine konstituisao se u Slovenski narodnooslobodilački odbor, koji je doneo odluku o uključivanju partizanskih NOP odreda Slovenije u NOPO Jugoslavije.

U Sloveniji su u toku 1941. godine formirana 32 samostalna partizanska odreda čije je brojno stanje odgovaralo četama a bili su objedinjeni u sedam bataljona. U toku 1941. je uništeno ili raspušteno 15 četa. Krajem 1941. godine postojala su samo dva partizanska bataljona. Pored partizanskih odreda, borbene grupe po gradovima iz prvih ustaničkih dana počele su se krajem leta razvijati u dva pravca: u grupe bezbednosno-obaveštajne službe i u narodnu zaštitu. Ove borbene grupe su na razne načine doprinisale razvoju narodnooslobodilačkog pokreta u Sloveniji, tako da je organizacija Osvobodilne fronte još 1941. godine s pravom smatrana »državom u državi«.

U Hrvatskoj su organizovane snage ustanka, u krajevima sa mešovitim stanovništvom, bile prinudene da suzbijaju i savladaju stihiju i želju seljaka Srba za osvetom, zbog zločina koje su počinile ustaše, što je bilo naročito karakteristično za Liku, Kordun, Baniju, Gorskog Kotara i dr. U Hrvatskoj su značajnu ulogu odigrali komunisti, zalažeći se za bratstvo i jedinstvo Srba i Hrvata i jasno odvajanje ustaških zločinaca od hrvatskog naroda, ističući da je budućnost Srba i Hrvata u zajedničkoj borbi protiv okupatora i njegovih saradnika.

U svim delovima Hrvatske formirani su partizanski odredi, koje su u početku sačinjavali pretežno borci srpskog porekla. Narodnooslobodilački pokret posebno je dobio masovan priliv i postigao značajne uspehe u toku 1941. godine u Lici, Baniji, na Kordunu i u Gorskem Kotaru.

Ustanak u Bosni i Hercegovini bio je takođe uslovljen ustaškim terorom, od koga je narod bežao boreći se za goli život, a i ustaničkom tradicijom borbe za slobodu najpre protiv Turske a zatim Austro-Ugarske. Ovde je bila izuzetno složena situacija, jer je trebalo suzbijati tendencije obračuna srpskih ustaničkih sa muslimanskim i hrvatskim življem. U Bosni i Hercegovini izdvajale su se četiri ustaničke oblasti: Bosanska Krajina, tuzlanska oblast, sarajevska oblast i Hercegovina. Ustanak je počeo najpre u Bosanskoj Krajini, napadom na Drvar 27. jula.

Narodnooslobodilačka borba u Vojvodini vodila se u ravnici, koja je bila ispresecana rekama, pa se neravnomerno razvijala najpre u Banatu, zatim u Bačkoj, a potom u Sremu. Situacija u Vojvodini je bila složenija zato što su se mađarska i nemačka nacionalna manjina izjasnile za okupaciju, podržavajući svoje zemlje-matice. Očekujući brzu pobedu Sovjetskog Saveza, partizanski odredi u Banatu prerano su krenuli u akcije i bili poraženi i razbijeni, pa su ostaci ovih odreda morali preći u ilegalnost. Hapšenjem i progonima oslabljene su partijske i skojevske organizacije u Bačkoj i Baranji. U Sremu su formirana dva partizanska odreda, Fruškogorski i Podunavski, i tu će narodnooslobodilački pokret dobiti masovnu bazu u 1942. godini.

Na Kosovu i Metohiji Komunistička partija Jugoslavije našla se u izuzetno teškoj situaciji, jer su u njenim redovima pretežno bili pripadnici srpske i crnogorske nacionalnosti. Ono malo članova Partije Albanaca nije imalo bitnijeg uticaja na albansko stanovništvo i narodnooslobodilački pokret je bio izložen snažnom pritisku albanske većine na srpsko i crnogorsko stanovništvo. Iluzije o nacionalnom oslobođenju, stvaranjem »Velike Albanije«, bile su vrlo prisutne, jer je Italija priznala Albancima ona nacionalna prava koja su im bila uskrćena u Kraljevini Jugoslaviji. Zato je Oblasni komitet KPJ oklevao da podstakne narodnooslobodilačku borbu

u ovim krajevima, bojeći se da ne dođe do sukoba na nacionalnoj osnovi.

Makedonska partijska organizacija našla se u unutrašnjim sukobima koje je inicirao njen sekretar, Metodije Satorov, priključenjem makedonske partijske organizacije bugarskoj radničkoj partiji, pa je delatnost Makedonaca u pripremi ustanka bila paralisana. Posle smanjivanja Šatorova i obrazovanja novog Pokrajinskog komiteta KP za Makedoniju, formirano je nekoliko manjih odreda, koji su započeli sa akcijama baš u periodu uspona Užičke republike, 11. oktobra 1941. godine. Međutim, bugarska radnička partija nije prestala da se meša u rad partijske organizacije Makedonije, što joj je omogućilo hapšenje sekretara Pokrajinskog komiteta, Lazara Koliševskog.

Paralelno sa ustaničkim akcijama u svim krajevima Jugoslavije, tekao je i pokret otpora u gradovima. U početku, dok se očekivalo da će se moći primeniti barikadna taktika, u gradovima su formirani bataljoni, čete i vodovi, a kasnije se to svelo na diverzantske grupe koje su vršile razne sabotaže i atentate na pripadnike okupacionih snaga i njihovih saradnika.

Sve antifašističke aktivnosti vođene u gradovima mogu se svesti u četiri grupe: u prvu grupu bi došle neoružane akcije, kao što su: propagandni rad, organizacija obaveštajne službe, bojkot neprijatelja, štrajkovi, demonstracije, pomoć porodicama pripadnika NOP-a i zatvorenim antifašistima. Drugu grupu ilegalnih akcija u gradovima obuhvatale bi diverzije i sabotaže, otimanje oružja, hrane i sanitetskog materijala iz magacina i skladišta neprijatelja. Treći oblik ilegalne aktivnosti ogledao se u oružanim akcijama, a četvrti u organizovanju ilegalnih veza, uspostavljanju punktova za širenje propagande, prebacivanju materijala, dobrovoljaca i kompromitovanih pripadnika pokreta otpora na slobodnu teritoriju, kao i organizovanju bekstva iz logora i zatvora.

Krajem 1941. i početkom 1942. godine u Jugoslaviji su se borila 43 partizanska odreda, 10 bataljona i jedna proleterska brigada sa ukupno 80.000 boraca.

Da bi se što potpunije shvatili procesi unutar Užičke republike, osvrnućemo se najpre na razvoj KPJ i drugih organizacija NOP-a, koje su ne samo inicirale nego su bile i glavni nosioci oslobođilačkih i revolucionarnih procesa.

Razvoj i aktivnost KPJ u periodu Užičke republike treba posmatrati kao deo jednog celovitog procesa razvoja KPJ pre rata i u toku NOR-a i revolucije. Drugim rečima, moramo imati u vidu istoriju KPJ koja je pretvodila stvaranju Užičke republike, kao i njenu aktivnost u periodu Užičke republike. Samo tako možemo potpuno objasniti taj kratki, ali veoma značajni period u razvoju KPJ u toku NOR-a i revolucije.

Komunistička partija Jugoslavije je u periodu Užičke republike delovala u veoma sioženim političkim i vojnim prilikama, koje su vladale u svetu i na tlu Jugoslavije. U nimalo optimističkoj atmosferi, iz koje se nije mogao nazirati povoljan ishod drugog svetskog rata u korist antihitlerovske koalicije, KPJ stvara Užičku republiku, što su mnogi neprijatelji narodnooslobodilačkog pokreta ocenili kao bezumlje i preduzeli sve da ovu oslobođenu teritoriju iza velikih frontova što pre zauzmu. KPJ je imala određene uzore u Pariškoj komuni i Oktobarskoj socijalističkoj revoluciji, ali se rukovodila pretežno stvarnim odnosima koji su vladali u Jugoslaviji 1941. godine.

Pripremajući revoluciju u carskoj Rusiji, Lenjin je i teoretski razrađivao ulogu avangarde radničke klase i njениh rukovodilaca u revoluciji. Pišući o ulozi Partije radničke klase u revoluciji, Lenjin je naglašavao da ona nema zadatak »da pravi revoluciju«, ali da treba da bude Partija revolucije. Zadaci Partije u revoluciji se sastoje u tome da širim masama objašnjava revolucionarnu situaciju, da utiče na buđenje revolucionarne svesti proletarijata, podstiče i pomaže svaku revolucionarnu akciju za stvaranje organizacijskih struktura koje odgovaraju revolucionarnoj situaciji. Jednom rečju, zadatak Partije je da deluje u pravcu revolucije. Zbog toga je Lenjin smatrao da to može da učini samo kadrovski jaka Partija, sastavljena od profesionalnih revolucionara, ilegalna i centralistički uređena, ali nije isključivao oblike orga-

nizacije koji spontano nastaju kao opštenarodno stvara-
laštvo u toku revolucionarnih stremljenja. Za Lenjina
je organizaciono pitanje bitno političko i prvorazredno
ideološko pitanje revolucije.

Kakva je u tom pogledu bila situacija u KPJ kad je
Tito doneo odluku da se ostvari veća slobodna terito-
rija u zapadnoj Srbiji krajem jula 1941. godine? Tada
je uveliko tekao proces preorientacije KPJ na vojnu
delatnost, koja je postala težište celokupne njene aktiv-
nosti. U partizanske odrede je već bila stupila većina
članova KPJ i SKOJ-a sa buduće teritorije Užičke re-
publike. U odredima su bile osnovane partijske organi-
zacije, koje su bile kičma moralno-političkog jedinstva
partizanskih jedinica.

Posvećujući sve svoje snage uspešnijem razvoju
narodnooslobodilačkog ustanka, članovi KPJ u Užičkoj
republici su unekoliko zapostavili rad na stvaranju
novih i jačanju postojećih partijskih celija na terenu.
Odlivom članova KPJ u partizanske odrede, na terenu
se znatno smanjio broj članova. Članstvo KPJ koje je
ostalo na terenu više se bavilo pripremom narodnih
masa za stupanje u partizanske odrede i stvaranjem i
učvršćivanjem narodne vlasti, nego jačanjem partijskih
organizacija. To pokazuje primer na teritoriji Sreskog
komiteta KPJ za Bajinu Baštu, gde su postojale 4 orga-
nizacije sa 18 članova KPJ. U obrazloženju zašto je tako
malo članova KPJ kaže se da je Partija proširila politič-
ki uticaj u narodu, ali se broj članova KPJ nije mogao
povećati, jer oni koji su stasali za Partiju otišli su u
četiri račanske čete. Nešto bolje od ove partijske organi-
zacije stajala je organizacija u ariljskom srezu, koja je
brojala 29 članova, pa ipak — posmatrano u celini —
broj članova KPJ u periodu Užičke republike povećao
se u užičkom kraju za najmanje tri puta.

U organizacionom pogledu, ne može se potpuno prati
titi rast partijske organizacije u Užičkoj republici. Na
primer, zna se da je u užičkom kraju postojao okružni
komitet, ali nema podataka da li su vršene promene
njegovog sastava do okružne partijske konferencije,
koja je održana u drugoj polovini oktobra 1941. godine.
Zna se i to da je Tito iz Krupnja početkom oktobra

uputio Jusufa Tulića da radi kao član Okružnog komiteta u Užicu. Nije postojao ni sreski ni mesni komitet KPJ u Užicu, već je njihove zadatke preuzeo na sebe okružni komitet, dok su u drugim srezovima postojali sreski komiteti za požeški, ariljski, moravički i račanski srez, sem zlatiborskog i crnogorskog sreza, u kojima nisu postojali sreski komiteti, ali je bilo partijskih organizacija. Prema kazivanjima savremenika, tvrdi se da je broj članova KPJ u užičkom kraju od oko 100 članova u toku pripreme ustanka narastao u periodu Užičke republike na 500 članova. Od toga, u Užicu i okolini bilo je oko 250 članova KPJ.

Smatra se da je najveći broj novoprimaljenih članova poticao iz oslobođenih gradova. U Užicu su postojale partijske organizacije u fabrički oružja, tkačnici, ložionici i u železničkoj četi, u radionicama odeće i obuće, u komandi mesta i u određenim rejonima grada. Ipak, to nije potpun pregled partijskih organizacija u Užicu, jer je u grad tada došao veliki broj rukovodilaca i članova KPJ sa neoslobodene teritorije i iz partizanskih jedinica. Pored ovih terenskih organizacija, još je veći broj članova KPJ bio u odredima.

Značajan podsticaj za partijsku aktivnost bile su okružne konferencije KPJ, održane u Užicu i čačku u toku oktobra i novembra 1941. godine. Okružna konferencija KPJ u Užicu održana je 19. oktobra. Na njoj se okupilo 43 delegata sa fronta i iz pozadine, koji su »zastupali skoro sve partijske organizacije« u užičkom kraju, a njenom radu prisustvovali su, u ime CK KPJ, Ivan Milutinović i Aleksandar Ranković. Na konferenciji su konstatovani veliki uspesi, ali da bi Partija u ovom kraju odgovorila povećanim zadacima koje je zahtevala oslobođilačka borba i revolucija, bilo je nužno napraviti snažan zamah kako u organizacionom učvršćivanju, tako i u ideološko-političkom uzdizanju partijskog kadra. Ocenjeno je da je najslabija tačka proteklog rada bilo selo, odnosno partijsko-politički rad na selu.

Na kraju rada konferencije izabran je novi Okružni komitet KPJ, koji su, prema sećanjima učesnika, sačinjavali: Želimir Đurić, sekretar i članovi: Milinko Kušić,

Jusuf Tulić, Vukola i Cveta Dabić, Slobodan Penezić, Dobrivoje Vidić, Dušan Višić, Milosav Matović, Mileva Đurđić, Vdtomir Čvorović, Venijamin Marković i Dobrilo Petrović.

Posle okružne konferencije KPJ u Partiju je primljeno više novih članova, naročito u partizanskim jedinicama i u Užicu. Međutim, u selima oko Užica nije se mnogo učinilo u tom pravcu, izuzev organizacija u Sevojnu i Staparima. Nedostaju podaci da je formirana još neka organizacija na selu, ali se zna da je KPJ u više sela imala svoje poverenike.

Okružni komitet KPJ za čačak radio je legalno, štaviše, na zgradi gde mu je bilo sedište stajao je natpis »Okružni komitet Komunističke partije«. I u Čačku je održana okružna partijska konferencija mesec dana posle one u Užicu, ali uz svestranije pripreme. Okružni komitet je 12. novembra uputio cirkularno pismo svim sreskim komitetima i članovima partijskih jedinica. U pismu je zahtevao da se održe vanredni sastanci i da se na njima oceni »svi dosadašnji rad«, kao i da se odrede budući zadaci koje će delegati izneti na okružnoj konferenciji. Sredinom novembra održane su sreske partijske konferencije na kojima su pretresana pitanja iz delatnosti KPJ i izabrani delegati za okružnu konferenciju, koja je održana u čačku 23. novembra i na kojoj je bilo 120—150 delegata. Ovoj konferenciji su, u ime viših rukovodstava KPJ, prisustvovali Ivo Lola Ribar, Spasenija Babović i Svetislav Stefanović Čeca.

Na konferenciji je, između ostalog, razmatrana trenutna vojno-politička situacija posle oružane borbe sa četnicima Draže Mihailovića na više mesta, zatim pozitivne i slabe strane u razvoju KPJ u to vreme. Na kraju rada konferencije izabran je novi okružni komitet od 12 članova. Sekretar je bio Radoslav Minić, obućar, i članovi: Franc Solomon, rudar, Momčilo Vilimanović, student, Jelena Četković, krojačka radnica, Milica Vučetić Trepuša, učiteljica, Milorad Stanišić, student, Lazar Lazić, metalski radnik, Aleksandar Savić, zemljoradnik, Milić Lukić, zemljoradnik, Božidar Tomic, radnik i Ratko Šibinac, zemljoradnik.

Kako se predviđala mogućnost skorog napada neprijatelja, posle konferencije je za članove KPJ održano predavanje o radu partijskih ćelija i narodnooslobodilačkih odbora u ilegalnim uslovima.

Na ostalim delovima teritorije koju je zahvatala Užička republika nije bilo uslova da se održe okružne partijske konferencije, jer su gradovi, sedišta okruga, bili u rukama neprijatelja, a okružni komiteti su se uglavnom kretali uz partizanske jedinice i nisu se duže zadržavali u jednom mestu. To ne znači da nisu i tamo preduzimane mere da se Partija što bolje organizaciono izgradi.

Partijske organizacije na teritoriji valjevskog Okružnog komiteta nisu mogle tako da se razvijaju kao u Užicu i čačku, jer su nemačke jedinice čvrsto držale Valjevo u svojim rukama pa je Okružni komitet, zbog opasnosti od hapšenja, povukao iz grada ne samo članove OK nego i sve članove KPJ. Sredinom oktobra 1941, Miloš Minić, instruktor Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, formirao je u selu Balinoviću novi Okružni komitet KPJ u sastavu: Obrad Stefanović, sekretar, i članovi: Milan Kitanović, Milka Minić, Milica Pavlović Mika, Sreten Čitaković, Milovan Radojević i Živorad Gajić. Već na drugom sastanku 31. oktobra, i u novembru, prilikom analiziranja političke i vojne situacije, odlučeno je da se jedan broj članova Okružnog komiteta pošalje na teren sa koga su se povukle partizanske jedinice, da bi se održao borbeni moral naroda. Tada su upućeni Milorad Radojević u kačerski srez, Živorad Gajić u kolubarski i Milka Minić i Ljubomir Petrović Mingej u rađevski i podgorski srez.

Ove mere su usledile na intervenciju Centralnog komiteta KPJ, u kojoj se tražilo ne samo odvajanje partijskih rukovodstava od jedinica nego i stvaranje nižih rukovodstava. Posebno se insistiralo na značaju pozadinskog rada. O tome je raspravljanje detaljno na sednici Okružnog komiteta 21. novembra. Tada je odlučeno da se obrazuje sresko rukovodstvo KPJ za rađevski srez, od 4 člana, a za srez azbukovački mesno poverenstvo u Peckoj, od 3 člana, sa jasnom orientacijom da se brže prodire na selo koristeći forme masovnog rada,

pojačanu mobilizaciju i učvršćivanje narodnooslobodilačkih odbora. O zaključcima sa ove sednici Okružni komitet je obavestio sve organizacije sa zahtevom da se organizacioni propusti otklone i da se redovno izvestava o tome.

Pored kritika da su partijske organizacije u organizacionom jačanju imale teoriju »napraviti partiju za tri dana«, a po pitanju konspiracije da je Partija legalna, partijska organizacija na teritoriji OK Valjevo se od izbijanja ustanka do potkraj 1941. uvećala za 5 puta, sa oko 250 članova KPJ. Međutim, kasnije je procenjivano da je došlo do brzog raspada takve organizacije, jer je to članstvo bilo slabog kvaliteta.

Okružni komitet KPJ za Šabac delovao je u istom sastavu kao i početkom ustanka i nalazio se uz odred, kao i Okružni komitet KPJ za Valjevo, ali pod znatno težim uslovima. Još krajem septembra 1941. godine, posle neuspelog napada Podrinjskog NOP odreda na Šabac, OK se morao povlačiti prema Ceru i Loznicu, a u novembru na teren valjevskog Okružnog komiteta, gde ga je zatekao napad nemačkih jedinica na uži deo teritorije Užičke republike krajem novembra 1941. godine.

Na teritoriji Okružnog komiteta KPJ za Beograd bile su cele partijske organizacije povučene u odrede. Na primer, u Posavini i Tamnavi su posle povlačenja Posavskog NOP odreda, u novembru 1941, ostala samo dva člana KPJ. U kosmajskom sredu došlo je do jačanja organizacije KPJ. U oktobru 1941. reorganizovan je Sreski komitet KPJ, sa sekretarom, Dragoslavom Dražom Markovićem na čelu. Obnovljene su partijske organizacije po selima, koje su obuhvatale 41 člana KPJ, a u Kosmajskom odredu je bilo 55 članova KPJ.

Na teritoriji Okružnog komiteta KPJ za Aranđelovac u početku ustanka su svi članovi KPJ otišli u Prvi šumadijski NOP odred, ali su kasnije neki od njih vraćeni na teren pa je početkom oktobra 1941. na terenu oplenačkog, oraškog i kolubarskog sreza bilo 23 člana i dva kandidata, a u Prvom šumadijskom NOP odredu 35 članova i 27 kandidata za članstvo u KPJ. U drugoj polovini oktobra funkcionalo je sresko poverenstvo

KPJ za mladenovački srez sa oko 20 članova KPJ. Krajam oktobra Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju podigao je Okružno poverenstvo KPJ za Aranđelovac na nivo Okružnog komiteta i pripojio mu kačerski srez, u kome je početkom novembra formirano Sresko poverenstvo KPJ.

I na teritoriji Okružnog komiteta KPJ za Pomoravlje znatno se smanjio broj članova KPJ na terenu, ne samo zbog odlaska u partizanske odrede nego i zato što su posle blokade Smederevske Palanke i Cuprije članovi KPJ iz ovih gradova bili pohapšeni ili povučeni u odred. Slična situacija je bila u Jagodini, Paraćinu i drugim mestima u Pomoravlju. Da bi se ponovo formirala organizacija KPJ na terenu, instruktor Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, Petar Stambolić je predložio, a Pokrajinski komitet je usvojio predlog da se na terenu Pomoravlja formiraju dva okružna komiteta — za Smederevsku Palanku i Jagodinu, što je i ostvareno u oktobru 1941. godine.

Okružni komitet KPJ za Smederevsku Palanku obuhvatao je srezove: lepenički, moravski, resavski, veliko oraški, i jasenički, a Okružni komitet za Jagodinu: temnički, levački, belički, paraćinski, ravanički i despotački. Na teritoriji oba okružna komiteta nalazilo se 1941. godine 85 članova KPJ, od kojih je 45 bilo u partizanskim odredima, a 40 po gradovima i selima.

Na teritoriji Okružnog komiteta KPJ za Kragujevac najviše članova KPJ bilo je u samom Kragujevcu. U avgustu 1941. postojalo je 10 partijskih celija koje su imale 39 članova KPJ. Iako je Okružni komitet insistirao na tome da se primi više članova u Partiju i na terenu i u odredu, u oktobru 1941. situacija se u pogledu brojnog stanja nije radikalno promenila. U Kragujevcu se nalazilo 40 članova i 9 kandidata za članove KPJ, a u selima 25 članova i 4 kandidata, dok je u Kragujevačkom NOP odredu od 15 članova KPJ u avgustu taj broj narastao na 32 člana i 10 kandidata za članove KPJ u oktobru 1941. godine. To je bila posledica i isključenja jednog broja članova KPJ koji nisu izvršavali borbene zadatke, a i nedovoljnog pridobijanja novih ljudi za organizaciju. Tako se javila nesrazmerna između

sve većeg uticaja KPJ u narodu i njenog brojnog jačanja.

Okružni komitet KPJ za Kraljevo ostao je u istom sastavu kao i u toku priprema narodnooslobodilačke borbe. Najveći deo svojih napora u periodu Užičke republike posvetio je organizovanju napada na Kraljevo. Zbog stalnih borbi u toku oktobra i novembra 1941, ne raspolaže se podacima o članovima KPJ u jesen 1941.

Imajući u vidu ogromne zadatke koji su stajali pred KPJ na teritoriji Užičke republike, čijim je radom uglavnom rukovodio Centralni komitet KPJ, dok je Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju komunicirao sa partiskim organizacijama na neoslobodenoj teritoriji, trebalo je na toj teritoriji izvršiti što veću koncentraciju rukovodećeg kadra, jer se osećao nedostatak kadrova sa partijskim iskustvom i bila je potrebna svestrana politička pomoć Pokrajinskog komiteta. Procenjujući nastalu situaciju, sredinom oktobra 1941. godine Tito je došao do zaključka da se iz »osinjeg gnezda«, odnosno iz Beograda, ne može rukovoditi partijskom organizacijom u Srbiji. Zbog toga je izdao direktivu Pokrajinskom komitetu da se preduzmu mere za preseljavanje Pokrajinskog komiteta iz Beograda na teritoriju Užičke republike, preko Posavskog NOP odreda do Kosjerića. Osim toga, preduzele su se mere za osnivanje poverenstva Pokrajinskog komiteta za neoslobodenu teritoriju. Tito je nameravao ne samo da preseli Pokrajinski komitet u Užičku republiku nego da formira i njegove pomoćne organe, pre svega Agitprop-komisiju. Sprovodeći delimično ovu direktivu, Pokrajinski komitet je početkom novembra uputio Spaseniju Babović i Ljubinku Milosavljević preko Aranđelovca na slobodnu teritoriju, ali je sekretar Pokrajinskog komiteta i dalje ostao u Beogradu, gde ga je zatekla neprijateljska ofanziva na Užičku republiku.

Pečat celokupnoj aktivnosti KPJ u Užičkoj republici dalo je prisustvo članova Politbiroa i CK KPJ sa Josipom Brozom Titom na čelu. On se od polovine oktobra nalazio u Užicu, gde je formirap pravi vojni štab i pretežno se bavio vojnim pitanjima, ali nijednog trenutka nije zanemarivao avanguardnu ulogu KPJ u »općena-

rodnog oslobodilačkoj borbi», kako ju je već tada nazivao. Među članovima Politbiroa postojala je podela rada, mada ne sasvim jasno omeđena, pa se Tito prevashodno bavio vojnim, ali i drugim ključnim pitanjima ustanka; Aleksandar Ranković se bavio organizacionim pitanjima KPJ i bezbednosnim merama u Užičkoj republici; Edvard Kardelj organizacijama narodnooslobodilačkog pokreta, pre svega narodne vlasti i uređivanjem partijskog lista *Borba*. Kasnije, kada je iz Crne Gore početkom novembra došao u Užice Milovan Đilas, on je preuzeo partijsku propagandu i uređivanje *Borbe*. U donošenju odluka učestvovao je i Ivan Milutinović, dok početkom novembra nije otišao u Crnu Goru; zatim Ivo Lola Ribar i Sreten Žujović. To je bio operativni deo Centralnog komiteta, koji se nalazio u žiji zbiranja i donosio odluke od početka do kraja narodnooslobodilačkog rata i revolucije.

Između ovog dela Centralnog komiteta KPJ i okružnih komiteta na slobodnoj teritoriji nije bilo rukovodećih transmisija, nego je CK direktno sa njima komunicirao. Tito je iz Užica usmeravao i rad partijskih organizacija u skoro svim krajevima Jugoslavije, iako su sa njima veze bile neredovne. Tako je, na primer, usmeravao delatnost KPJ u Makedoniji, obećavajući da će poslati jedan NOP odred u Makedoniju, kao i sve Makedonce koji su se zatekli na radu u blizini Centralnog komiteta. Između ostalih, uputio je iz Užica u Makedoniju Jordana Nikolova Orceta, kandidata za člana CK.

U Užice su počeli da stižu i prvi izveštaji partijskog rukovodstva iz Crne Gore. Po prijemu prvih obaveštenja o razvoju ustanka u Crnoj Gori, Centralni komitet je ukazao na političke, i vojne greške do tada počinjene u Crnoj Gori. Tito je, između ostalog, povukao i konkretni kadrovski potez na taj način što je u Crnu Goru uputio Ivana Milutinovića početkom novembra 1941., a povukao Milovana Đilasa, kritikujući u pismima njegov sektaški odnos prema ustaničkim masama u Crnoj Gori.

Iz Užica su upućivane direktive i u Hrvatsku i Sloveniju, a posebno je bila živa veza sa istočnom Bosnom.

Odatle su dolazili Svetozar Vukmanović Tempo, Rodoljub Colaković, Cvijetin Mijatović Majo i drugi, tako da reka Drina — formalna granica sa Nezavisnom Državom Hrvatskom — nije bila prepreka za neposredni kontakt i saradnju narodnooslobodilačkih pokreta ovih krajeva.

Tito je za vreme boravka u Užicu, uporedo sa naporima da organizuje partizanske odrede i njihovu borbu u svim krajevima Jugoslavije, nastojao da narodnooslobodilačkoj borbi obezbedi što širu političku osnovu. Od samog početka oružane borbe njemu je bilo jasno da ona ne može biti samo stvar KPJ i radničke klase, nego i najširih slojeva naroda. Zato uporno insistira na tome da se u borbi protiv okupatora i njegovih pomagača okupe sve antifašističke i patriotske snage. Na taj način je stvorio širok i jedinstven narodnooslobodilački front.

Tito je narodnooslobodilačku borbu smatrao osnovnim činiocem obezbeđenja jedinstva jugoslovenskih naroda i narodnosti. U svakom značajnjem članku, pismu ili uputstvu isticao je značaj bratstva i jedinstva i ravнопravnosti naroda za buduću pobedu narodnooslobodilačkog pokreta, istovremeno energično osuđujući raspirivanje nacionalne mržnje. U proglašu KPJ povodom 7. novembra — Dana Oktobarske socijalističke revolucije u Rusiji — Tito je još jednom pozvao sve jugoslovenske narode, apostrofirajući i Muslimane, koje prvi put pomilje u toku ustanka, da se zbiju u »bratski borbeni savez« u borbi za slobodu i nezavisnost i za zajedničku budućnost. A kada je došlo do borbi sa četnicima Draže Mihailovića, Tito je pred svim narodima Jugoslavije raskrinkao izdajničku delatnost ovog četničkog vođe, izveštavajući iz Užica i Kominternu o zločinačkoj aktivnosti četničkog pokreta. Tito ne samo što je neprekidno bdeo nad svojim delom nego je stalno davao inicijative da ono bude što bolje ostvareno.

Pored organizacionog jačanja, KPJ je na teritoriji Užičke republike posvetila pažnju i ideoškom izgradњu svojih članova. U vreme kada je osnovni zadatak bio borba protiv neprijatelja, ovaj rad je u tom periodu bio oskudan i nesistematičan. Uglavnom su prenošena i sticana znanja iz osnova marksizma i lenjinizma, preko

staljinističke literature, ali je ipak najveći deo ideološko-političkog rada bio usmeren na objašnjavanje ciljeva narodnooslobodilačke borbe. Pre svega, govorilo se o neophodnosti oružane borbe, o ulozi KPJ u toj borbi, zatim o razvijanju bratstva i jedinstva svih jugoslovenskih naroda. Komunistička partija Jugoslavije u odnosu na nacionalno pitanje nije vodila samo idejnu borbu, nego je i u praksi pokazala kako treba rešavati nacionalno pitanje od prvog dana narodnooslobodilačke borbe. Sve organizacije narodnooslobodilačkog pokreta radile su na uspostavljanju novih odnosa između jugoslovenskih naroda i narodnosti na bazi ravnopravnosti. U početku se to ogledalo u stvaranju nacionalnih i političkih vojnih rukovodstava i drugih organizacija NOP-a. U stvaranju Užičke republike i njenoj odbrani učestvovali su i pripadnici drugih jugoslovenskih naroda. Formiran je izbeglički komitet i slovenačka partizanska četa »Ivan Cankar«. Ne priznaju se granice koje su postavili okupatori, i KPJ insistira na oslobođilačkoj borbi u jugoslovenskim okvirima, što je sve znatno uticalo na formiranje svesti širokih narodnih masa svih jugoslovenskih naroda o nužnosti obnove Jugoslavije, ali na novim društvenopolitičkim osnovama. Linija KPJ u oslobođilačkoj borbi počela se detaljnije razrađivati u prvoj polovini 1942. godine, iako je Tito još u Užicu napisao i objavio članak *Komunistička partija Jugoslavije u današnjoj narodnooslobodilačkoj borbi*.

Činjenica je da se idejni rad odvijao više usmenim putem, preko reči komesara i partijskih sekretara, jer je bilo malo vremena za čitanje, a i nedostajala je neophodna literatura, koja se uglavnom svodila na *Istoriju SKP (b)*. U toku trajanja Užičke republike, pored brojnih listova koji su se koristili za idejni rad, štampana je pomenuta *Istorija SKP (b)* i neke brošure neophodne za idejno-politički rad. Dok je u pozadini bilo mogućnosti da se razvije idejni rad sa narodom, na zborovima i sastancima sa članovima KPJ, za borce na borbenim položajima takvih mogućnosti nije bilo, jer se neprekidno ratovalo. To primećuje i Dragojlo Dudić, koji u svom *Dnevniku*, između ostalog, piše: »Zbog razbacanosti po položajima, politički rad je prosti nemoguć«.

Osnovni cilj celokupnog političkog rada bio je vaspitanje novog čoveka, koji interese Partije stavlja iznad svojih interesa i koji se istovremeno bori i protiv neprijatelja i protiv svojih nedostataka.

Uporedo sa političkom aktivnošću, razvijana je budnost članova KPJ prema iskrivljavanju linije Partije i neprijateljskog prodiranja u partizanske odrede i u partijske organizacije na terenu. Uprkos ratnim strahotama, KPJ neguje forme narodne demokratije, bratstvo i jedinstvo među jugoslovenskim narodima i narodnostiima i duh proleterskog internacionalizma.

KPJ je znatan deo svoje aktivnosti na teritoriji Užičke republike, pored vojnog delovanja, posvećivala izgrađivanju drugih organizacija NOP-a, u prvom redu SKOJ-a, a zatim Srpskog narodnooslobodilačkog omladinskog saveza.

0 mlađoj generaciji na teritoriji Užičke republike pisano je u više navrata, ali uglavnom kroz posmatranje razvoja i delatnosti SKOJ-a i tek formiranog Srpskog, narodnooslobodilačkog omladinskog saveza. Međutim, stremljenja mlađe generacije u celini i njeno traženje puta ka revoluciji još nije dovoljno izučeno. To je sasvim i razumljivo, jer ne postoje izvori preko kojih bi se pratio proces naglog i masovnog opredeljivanja omladine za revoluciju, odnosno borba za jedinstvo omladine, kako to naziva jedna grupa istoričara. Ovde se, pre svega, misli na onaj deo omladine koji je bio politički neiskusan, ili politički neopredeljen, a to se odnosilo najvećim delom na seosku omladinu. Zahvaljujući snažnom uticaju KPJ i SKOJ-a, veći deo radničke, studentske, dačke, kao i manji deo seoske omladine bio je pripremljen za revoluciju.

Početak ustanka u Srbiji, i njegov snažni zamah na teritoriji Užičke republike, povukao je za sobom omladinu, tako da je ona sačinjavala osnovnu snagu na koju se oslanjala Partija i SKOJ na frontu i u pozadini. Strpljiv i neprekidan rad Partije i SKOJ-a sa omladinom uoči rata i u toku priprema za ustanak počeo je da daje rezultate kroz akcije omladine protiv okupatora i njegovih saradnika. To se osetilo, pre svega, u gradovima tokom jula i avgusta 1941, a sa izlaskom skojevskih ruko-

vodstava na slobodnu teritoriju, težište aktivnosti pomera se na što masovniju mobilizaciju omladine u partizanske odrede da bi se što uspešnije odbranila Užička republika, ali se ne zanemaruje ni učešće omladine u organizaciji celokupnog života na slobodnoj teritoriji.

Masovno učešće omladine u narodnooslobodilačkom pokretu omogućavala je širina političke strategije KPJ u narodnooslobodilačkoj borbi, naročito od jula 1941, posle stvaranja antifašističke koalicije između Sovjetskog Saveza, Engleske i SAD, kada dobija još više na širini sa sprovođenjem taktike narodnooslobodilačkog fronta. Od tog vremena i Centralni komitet SKOJ-a u svojim proglašima ne poziva više omladinu u borbu protiv političkih predstavnika buržoazije, koji su napustili zemlju i sklonili se pod zaštitu Engleske, a takođe se manje govori i o borbi za socijalizam. U svim dokumentima CK SKOJ-a iz tog perioda naglašava se potreba borbe za jedinstvo celokupne omladine. Međutim, nisu predlagana konkretna rešenja i kako da se ostvari to jedinstvo, sve do kraja avgusta 1941, kada je Centralni komitet SKOJ-a postavio na dnevni red stvaranje jedinstvenog oslobođilačkog omladinskog pokreta, kao osnovnog pitanja kojim treba da se bave organizacije i rukovodstva, jer od njegovog ostvarenja zavisi učešće omladine u narodnooslobodilačkoj borbi.

Osnovna linija Partije i SKOJ-a bila je da se ide na saradnju sa svim radnim ljudima, koji su se izjašnjavali za borbu protiv okupatora i njihovih saradnika, bez obzira na njihova ranija politička ubedjenja. Ostvarivanje ove linije nailazilo je na bezbrojne smetnje. Proces opredeljivanja omladine za revoluciju na jednom delu teritorije Užičke republike usporilo je postojanje četničkog pokreta Draže Mihailovića, čiji se uticaj sa Ravne gore prenosio prema okolnim gradovima: Valjevu, Šapcu, Kraljevu, čačku, Požegi i dr.

Međutim, na većem delu ove teritorije presudan uticaj na omladinu imao je narodnooslobodilački pokret, pa je, uprkos pokušaju četničkog pokreta da zadrži omladinu u stanju pasivnosti, došlo do masovnog opredeljivanja omladine za narodnooslobodilački pokret.

Akciona snaga NOP-a u borbi za slobodu daleko je više privlačila mlade ljude od pasivnog iščekivanja šta će se desiti na glavnim bojištima drugog svetskog rata. Omladina je osećala da sve više postaje subjekt istorije i da treba da se bori ne samo za nacionalno nego i za socijalno oslobođenje.

Od svih organizacija omladine najbliže Partiji bio je SKOJ. On je rastao napored sa Partijom i pod njenim okriljem, okupljajući klasno najsvesniji i najborbeniji deo omladine. SKOJ je bio posebna organizacija, sa posebnim rukovodstvom, organizaciono odvojen od Partije, ali Partija je preko rukovodilaca SKOJ-a, koji su birani u mesne, sreske i okružne komitete, bila u mogućnosti da u svakom trenutku prati rad SKOJ-a i da utiče na njegov razvoj. U svojim redovima SKOJ je u Srbiji početkom ustanka imao oko 9.400 članova. To je bila značajna snaga na koju se Partija mogla osloniti u toku ustanka 1941. godine. Od prvih dana ustanka stvarene su organizacije SKOJ-a u svim partizanskim odredima. Svaka četa je imala aktiv SKOJ-a, a odredska rukovodstva su objedinjavala rad po četama i znatno su doprinela omasovljenju narodnooslobodilačkog pokreta, naročito u toku trajanja Užičke republike.

U organizacionom pogledu, kao i KPJ, Savez komunističke omladine Jugoslavije je već imao izgrađena okružna, sreska i mesna rukovodstva. U Aranđelovcu je bilo Okružno poverenstvo SKOJ-a, sa sreskim rukovodstvom za Kosmaj, i oko 50 članova; u pomoravskom okrugu takođe se nalazio Okružni komitet SKOJ-a, sa dva sreska komiteta — u Jagodini i Ćupriji, i oko 150 članova; u Kragujevcu je postojao Okružni komitet SKOJ-a, sa dva sreska komiteta — za gružanski i kragujevački srez, i oko 250 članova SKOJ-a. I Kraljevo je imalo Okružni komitet SKOJ-a sa oko 150 članova. U čačanskom okrugu, pored Okružnog komiteta SKOJ-a, postojali su sreski komiteti za trnavski, ljubički, takovski i dragačevski srez. Samo u čačku bilo je oko 50 članova SKOJ-a. U užičkom kraju postojao je Okružni komitet SKOJ-a, zatim sreski komitet u Ivanjici, Arilju, Požegi, Kosjeriću i Gradske komitet u Užicu, gde je naročito došlo do omasovljavanja skojevskih redova. Posto-

jao je i Okružni komitet SKOJ-a za Valjevo, sa sreskim komitetima, kao i Okružni komitet SKOJ-a za Šabac.

Posebno treba istaći da su polovinom oktobra 1941. godine održane okružne konferencije SKOJ-a u Užicu i čačku, na kojima se raspravljalo o učvršćenju organizacija SKOJ-a i njihovom daljem razvoju, o osnivanju Srpskog narodnooslobodilačkog omladinskog saveza, zatim o potrebi širokog okupljanja omladine, čak i onog zavedenog dela koji je bio pod uticajem neprijateljske propagande. Prema procenama usvojenim na ovim konferencijama, osnovna slabost SKOJ-a na slobodnoj teritoriji bila je u nedovoljnem radu sa seoskom omladinom, što je omogućilo neprijateljama NOP-a da delimično zavedu omladinu lažnom propagandom i da je okrenu protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Pored toga, ocenjivano je da ni rad sa partizanskom omladinom nije dostigao zavidan nivo. Naglašavalo se i da treba pokloniti veću pažnju radu sa ženskom omladinom. Zajednički zaključak svih konferencija SKOJ-a na slobodnoj teritoriji bio je da se formira Srpski narodnooslobodilački omladinski savez, odnosno da se odmah pristupi formiranju njegovih okružnih, sreskih, opštinskih i mесnih odbora.

Centralni komitet SKOJ-a i Pokrajinski komitet SKOJ-a za Srbiju, kao što smo već rekli, još u letu 1941. postavili su za cilj ostvarenje jedinstvenog narodnooslobodilačkog omladinskog fronta kao osnovnog pitanja kojim treba da se bave sve organizacije i rukovodstva SKOJ-a, jer je od njegovog uspešnog ostvarenja zavisilo učešće omladine u narodnooslobodilačkoj borbi. U toku leta, u okviru partizanskih odreda a i u izvođenju akcija u okupiranim gradovima, komunistički deo omladine je nosio najveći teret. On je bio izložen udarcima okupatora i kvislinga i pretila je opasnost od uništenja tog borbenog jezgra. Zato je bilo neophodno šire učešće omladine u borbi, pre svega omladine sa sela, što je obezbedivalo ne samo širu bazu narodnooslobodilačkom pokretu nego je i omasovljavalo SKOJ.

U uslovima oružanog ustanka pred SKOJ su se postavila tri osnovna zadatka: Prvo, učvršćivanje i dalje proširivanje već postignutog jedinstva mladih patriota.

Drugo, okupljanje što više omladine iz raznih društvenih slojeva i njihovo privlačenje na pozicije narodnooslobodilačke borbe. Treće, sprečavanje uticaja na omladinu onih buržoaskih snaga koje se još nisu bile opredelile za saradnju sa okupatorom i nalazile su se između narodnooslobodilačkog pokreta i okupatorsko-kvislinskih snaga, čekajući povoljan razvoj na frontovima protiv fašističkih sila da krenu u obnovu kapitalističkog poretka. Da bi ostvarili sve ove zadatke, skojevcu su morali da ispoljavaju elastičnost, snalažljivost, ali i čvrstinu i odlučnost.

U Srbiji je rukovodstvo SKOJ-a pokušalo da ostvari saradnju sa predstavnicima omladine iz građanskih partija. Krajem avgusta i početkom septembra 1941. godine Pokrajinski komitet SKOJ-a za Srbiju i Mesni komitet SKOJ-a u Beogradu počeli su pregovore sa predstavnicima omladine bivših građanskih partija. Uprkos negativnom stavu rukovodstava tih partija, jedan deo anti-fašistički raspoložene omladine iz ovih stranaka sarađivao je sa SKOJ-em.

Početkom jeseni 1941. godine, odnosno u periodu Užičke republike, KPJ i SKOJ pristupili su stvaranju narodnooslobodilačkih omladinskih saveza u nacionalnim, pokrajinskim i lokalnim okvirima, kojima je bila obuhvaćena sva omladina koja je na razne načine učestvovala u borbi protiv okupatora. Pregovori sa građanskim omladinskim rukovodstvima nisu doneli rezultate, pa se došlo do zaključka da se jedinstvo omladine može ostvariti u toku borbe protiv okupatora, direktnim međusobnim povezivanjem mladih ljudi, bez obzira na političku pripadnost i uticaje pod kojima su se do tada razvijali.

Prelom u ostvarivanju borbenog jedinstva omladine nastupio je stvaranjem Užičke republike. Oslobođenjem Krupnja, Arilja, Bajine Bašte, Ivanjice, Užica, čačka, Gornjeg Milanovca i drugih mesta zapadne Srbije, SKOJ je razvio masovan politički rad ne samo u gradovima nego i po selima koja je obuhvatala Užičku republiku. Najpre se počelo sa masovnim mitinzima i konferencijama na kojima je tumačena linija KPJ u narodnooslobodilačkoj borbi, da bi se odmah zatim prešlo na kon-

kretan rad, odnosno na mobilizaciju omladine za front ili za rad u pozadini.

Teško je izdvojiti i posebno vrednovati doprinos mlade generacije narodnooslobodilačkoj borbi u vreme trajanja Užičke republike, ali se pouzdano može konstatovati da je glavnu snagu partizanskih odreda činila omladina, a značajan udeo imala je i na radu u pozadini fronta, mada su u pozadini, kroz razne oblike aktivnosti, bili angažovani većinom stanovnici u zrelim godinama, naročito u gradovima.

Mobilisanju omladine u narodnooslobodilačku borbu znatno su doprinele okružne konferencije SKOJ-a u Užicu i Čačku. Na njima je konstatovano da je »Savez dobio široke mogućnosti da svoj rad masovno razvije, da potpuno otrgne i onaj deo zavedenih ili neobaveštenih omladinskih masa koje su pod uticajem neprijateljske propagande i da čitavu omladinu povede putem borbe za narodno oslobođenje, za bolju i lepu budućnost omladine«.

Ova intenzivna politička aktivnost SKOJ-a na teritoriji Užičke republike stvorila je uslove za nastanak Srpskog narodnooslobodilačkog omladinskog saveza. Već 17. oktobra 1941. u Užicu je održan osnivački miting Srpskog narodnooslobodilačkog omladinskog saveza. U uvodnom referatu Dobrivoja Vidića, sekretara Okružnog komiteta SKOJ-a, između ostalog je rečeno da »omladina mora iskovati nesalomljivo jedinstvo svih svojih redova, ona mora postati jedna od glavnih snaga dalje narodnooslobodilačke borbe. Zato se stvara Srpski narodnooslobodilački omladinski savez, koji ima za cilj da ujedini napore srpske omladine, svih njenih rodoljubivih organizacija, grupa i pojedinaca u svetoj oslobođilačkoj borbi, kako na frontu tako i u pozadini«.

Najpre je izabran Okružni odbor Srpskog narodnooslobodilačkog saveza omladine za Užice, koji je dobio zadatak da otpočne sa formiranjem odbora SNOOS-a u gradovima i selima ovog okruga. Odbori SNOOS-a formirani su u svim oslobođenim krajevima, ali i ilegalni u neoslobodenim delovima Srbije.

Nedelju dana posle osnivačkog skupa u Užicu, 24. oktobra održan je u Čačku masovni omladinski miting

i izabran Okružni odbor SNOOS-a. U novembru iste godine održani su mitinzi po sreskim mestima, na kojima su birani sreski, gradski i seoski odbori SNOOS-a.

Široki oslobođilački karakter Srpskog narodnooslobodilačkog omladinskog saveza omogućio je hiljadama mladih ljudi sa teritorije Užičke republike da se okupe u antifašističkom frontu i da aktivno učestvuju u borbi protiv okupatora i njihovih saradnika, što je predstavljalo značajan uspeh KPJ i SKOJ-a i narodnooslobodilačkog pokreta u celini. Omladinci su sačinjavali od 70 do 80 odsto ljudstva partizanskih odreda koji su se nalazili na teritoriji Užičke republike. Mada se nisu mogle vršiti precizne analize, pouzdano se zna da je takav odnos ostao i kasnije, posle povlačenja jednog dela partizanskih snaga iz Srbije. Tako je, na primer, Požeška četa Užičkog NOP odreda, koja je ušla u sastav Druge proleterske brigade kao 1. četa 1. bataljona, imala prilikom formiranja te brigade 84 borca, od kojih je 61 bio omladinac.

Ne samo što je omladina pretežno sačinjavala partizanske odrede nego je, po zakonu verovatnoće, najviše izginula prilikom ofanzivnih dejstava ovih odreda pri opsadi Šapca, Valjeva, Kraljeva i drugih gradova, zatim u toku odbrane Užičke republike u odlučujućim borbama u kojima se rešavala sudbina slobodne teritorije. Iako neiskusni i u vojnem pogledu na brzinu obučeni, omladinci su dali sve od sebe za opstanak Užičke republike više od dva meseca i za stvaranje revolucionarnog optimizma kod narodnih masa da će ta republika znatno duže trajati.

Omladina se istakla u svim aktivnostima koje su inicirali KPJ i SKOJ na slobodnoj teritoriji. Iako nedostaju podaci za kompletne analize, zna se da je omladina bila u prvim redovima onih koji su organizovali pomoć borcima na frontu, kao i pri rešavanju mnogih pitanja socijalne prirode u Užičkoj republici. Omladina je učestvovala i u radu partizanskih fabrika i zanatskih radionica, u kojima se popravljalo i izradivalo oružje i prepremala odeća i obuća, odnosno sve što je potrebno za život boraca na frontu. Omladina je radila i u narodnim kuhinjama i drugim socijalnim ustanovama za zbrinjavanje siromašnog stanovništva i izbeglica, od kojih se

na desetine hiljada zateklo na teritoriji Užičke republike. Osim toga, omladina je učestvovala u obradi zemlje samohranih porodica, u masovnim radnim akcijama pri sakupljanju letine u okolini čačka i u Dobrunu, u prevozu žita iz Mačve itd. Ženska omladina je dala poseban doprinos u šivenju i pletenju odeće i sakupljanju priloga za partizanske odrede.

Osim tih poslova za potrebe fronta, omladina je u Užičkoj republici organizovala i sprovodila političku, propagandnu i kulturno-prosvetnu delatnost. Ona je organizovala razne diletantske grupe, sekcije i analfabetske tečajeve, preko kojih je podizala politički i kulturni nivo svesti naroda. Između ostalog, ona je učestvovala i u pripremanju i izvođenju kulturno-umetničkog programa u Užicu i drugim oslobođenim gradovima povodom 24-godišnjice oktobarske revolucije.

Sve te aktivnosti su jasan dokaz da se najveći deo omladine u gradovima, a i njen znatan deo po selima Užičke republike, opredelio za revoluciju. Taj proces je bio u punom zamahu kada je nasilno prekinut ofanzivom nemačkih jedinica i njihovih saradnika.

Međutim, treba naglasiti da bi ta angažovanost za narodnooslobodilački pokret bila daleko veća da na omladinu nisu uticali i četnici Draže Mihailovića. Postojanje četničkog pokreta izazivalo je nedoumice kod jednog dela građanski orijentisane omladine, četnička propaganda, koja je isticala da još nije vreme za borbu protiv okuoatora i da treba čekati odlučujući trenutak kada će biti dat znak za početak borbe od kralja i vlade iz Londona, kao i drastične mere odmazde koje je preduzimao okupator, zbumjivali su omladinu. Osim toga, oružane borbe između četnika i partizana nepovoljno su delovale na jedan deo omladine koji se još kolebao u svom opredeljenju. Bez obzira na ova kolebanja manjeg dela omladine, u okviru formiranih organizacija Srpskog narodnooslobodilačkog omladinskog saveza delovao je SKOJ, kao najborbenije omladinsko jezgro. Vaspitavao je omladinu podižući njenu svest i borbenost za ostvarenje ideała narodnooslobodilačkog pokreta. Učestovanjem u radu ovih organizacija, omladina je brže upoznala ciljeve NOP-a, prihvatala njegova stremljenja i

odlučno se zalagala za ispunjavanje svojih obaveza prema revoluciji. Mnogi mladi ljudi su u periodu Užičke republike izrasli u odlučne i svesne borce za nove društvene odnose koji su nastajali i razvijali se tokom narodnooslobodilačke borbe.

Pored svih navedenih zapaženih rezultata koje je ostvarila omladina, nije bilo vremena da Srpski narodnooslobodilački omladinski savez preraste u sveobuhvatnu omladinsku organizaciju. Taj proces prekinula je krajem novembra 1941. nemačka ofanziva na Užičku republiku. Manji deo omladine iz partizanskih odreda povukao se u Sandžak, dok je najveći deo, koji je bio aktivno uključen u redove NOP-a, izginuo u borbi protiv okupatora i njegovih saradnika. Nedostaju potpuni podaci, ali se pretpostavlja da je više od hiljadu omladinaca palo kao žrtva neprijateljske odmazde. Uništena su skoro sva rukovodstva SKOJ-a i odbori Srpskog narodnooslobodilačkog omladinskog saveza. Na hiljadi omladinaca našlo se po zatvorima i logorima, od kojih je jedan deo strešljan, a drugi interniran u Norvešku i druge zemlje okupirane Evrope. Samo mali deo je pušten na slobodu.

Bez obzira na privremeni poraz, revolucionarne promene do kojih se došlo u periodu Užičke republike uticale su na svest огромнog broja ljudi, među kojima je bilo najviše omladine. Te revolucionarne tekovine su joj davale snage da istraje i pobedi sve teškoće koje su u sebi nosili okupacija i dugotrajni rat. Već u toku 1942. godine počele su se obnavljati i formirati nove organizacije SKOJ-a i omladine na teritoriji koju je 1941. godine zahvatila Užička republika.

Komunistička partija Jugoslavije se takođe znatno angažovala u organizovanju žena i njihovom učešću u NOB. U periodu Užičke republike nije stvorena organizacija žena, ali su se one masovno uključile u razne delatnosti u pozadini. U to vreme malo ih je bilo u partizanskim odredima. Međutim, uskoro su i one masovno i smelo zakoračile — ravnopravno sa muškarcima — u oslobođilačku borbu, koja je donosila ne samo socijalne promene nego je značila i kvalitetan skok u društvenom položaju žena.

Zamah i uspesi narodnooslobodilačkog pokreta u periodu Užičke republike uticali su i na veliki broj dece raznih uzrasta da se opredele za narodnooslobodilački pokret. Deca su bila spontano angažovana u raznim akcijama NOP-a, jer nije bilo pionirske organizacije.

Partizanski odredi

U stvaranju Užičke republike učestvovalo je 13 partizanskih odreda: Valjevski, Mačvanski (Podrinjski), Posavski, Kosmajski, Prvi i Drugi šumadijski, Pomoravski, Kragujevački, Vrnjačko-trstenički, Kopaonički, Kraljevački, Čačanski i Užički NOP odred.

U početku se oskudevalo u rukovodećim vojnim kadrovima, ali su oni brzo izrastali kroz akcije protiv okupatora i njegovih pomagača. Svi odredi nisu odmah imali kompletno rukovodstvo: komandanta, zamenika komandanta, političkog komesara i zamenika političkog komesara. Tako, na primer, za komandanta Užičkog NOP odreda bio je najpre određen Petar Stambolić, a kako on nije mogao da preuzme tu dužnost, jer je bio raspoređen za instruktora Pokrajinskog komiteta KPJ, na to mesto je postavljen učitelj Dušan Jerković. Oko dva meseca Štab Užičkog NOP odreda predstavljao je samo Milinko Kušić, politički komesar, potom je štab popunjeno i za zamenika komandanta je određen Vukola Dabić a u periodu Užičke republike tu funkciju je vršio Radić Jovanović Bradonja, dok je zamenik političkog komesara bio Slobodan Penezić Krcun. Valjevski NOP odred imao je štab u sledećem sastavu: komandant Zdravko Jovanović, politički komesar Milosav Milosavljević, zamenik komandanta najpre Rajko Mihailović a zatim Dragojlo Dudić. Štab Kraljevačkog NOP odreda bio je u sastavu: komandant Pavle Jakšić, politički komesar Miro Dragišić. Kopaonički NOP odred imao je štab u sastavu: komandant Predrag Vilimonović, zamenik komandanta Svetislav Trifunović, politički komesar Dušan Tomović, zamenik komesara Dane Brkljač. Štab čačan-

skog NOP odreda bio je u sastavu: komandant Momčilo Radosavljević, zamenik komandanta Radovan Jovanović, politički komesar Ratko Mitrović i zamenik političkog komesara Lazar Lazić. Pomoravski NOP odred imao je štab u sastavu: komandant Ljubiša Urošević, politički komesar Jovan Milosavljević a posle njega Boško Đuričić. Stab Kragujevačkog NOP odreda imao je štab u sastavu: komandant Raja Nedeljković, zamenik komandanta Miloje Simović, politički komesari Svetozar Marković Toza, Vladimir Dedijer i Sava Radočić. Štab Prvog šumadijskog NOP odreda bio je u sastavu: komandant Milan Blagojević, zamenik komandanta Milan Uić čića, politički komesar Milan Žakula i zamenik političkog komesara Dušan Petrović Šane. Štab Drugog šumadijskog NOP odreda bio je u sastavu: komandant Bogosav Marković, zamenik Andra Đorđević, politički komesar Tanasije Mladenović i zamenik političkog komesara Dragoslav Đorđević Goša. Kosmajski NOP odred imao je štab u sastavu: komandant Milutin Todorović, zamenik komandanta Rade Jovanović, politički komesar Jovan Jerković i zamenik političkog komesara Dragoslav Draža Marković. U Posavskom NOP odredu u štabu su bili: komandant Koča Popović i politički komesar Bora Marković. Štab Mačvanskog NOP odreda bio je u sastavu: komandant Nebojša Jerković, zamenik komandanta Milan Samardžić a zatim Milan Belovuković Deva, politički komesari Miodrag Mitrović, Dušan Ostojić i Danilo Lekić i zamenik političkog komesara Dušan Ostojić. Štab Vrnjačko-trsteničkog NOP odreda činili su: komandant Ljubodrag Milenković i politički komesar Rade Vilotijević.

U trenutku nastanka Užičke republike svih navedenih partizanskih odreda su bili već uobičene vojne jedinice sa određenim iskustvom u borbi protiv okupatora i njegovih saradnika. Na dva značajna savetovanja Glavnog štaba NOP odreda Srbije — u Dulenima 16. septembra i na Vojno-političkom savetovanju koje je organizovao Glavni štab NOP odreda Jugoslavije u Stolicama 26. i 27. septembra — izvršeno je ujednačavanje organizacionih formi NOP odreda i strukture njihovih štabova i komandi. Zaključeno je da svaki odred u svom sastavu treba da ima tri do četiri bataljona, a oni tri do četiri

čete, podeljene na vodove, a vodovi na desetine. Svuda je uvedena funkcija zamenika političkog komesara, u nekim odredima i obaveštajnog rukovodioca, zatim le-kara ili medicinara, a u bataljonima i četama bolničara. Od tada, vojno-stručna obuka i idejno-politički rad dobijaju organizovaniji oblik, a snabdevanje, zdravstvena zaštita i unutrašnji život u odredu regulisani su novim odredbama. U toku oktobra 1941. sačinjen je i program vojno-stručne obuke.

Stvaranjem slobodne teritorije počeo je i masovni prliv novih boraca u partizanske odrede, tako da je u nekim NOP odredima poprimio karakter narodnog ustanka. Mali partizanski odredi od nekoliko desetina boraca izrasli su vrlo brzo u velike vojne formacije sa nekoliko hiljada boraca. Tako je, na primer, Užički NOP odred narastao na 2.500, čačanski na 3.000, Kragujevački na 1.500 boraca itd. Partizanski odredi na području Užičke republike imali su tada oko 25.000 boraca.

Do ovih uspeha se nije lako stiglo, jer je tokom prethodna dva meseca trebalo prebroditi mnoge teškoće. Način prevazilaženja tih teškoća zavisio je od konkretnog snalaženja rukovodećeg kadra u pojedinim situacijama. Tamo gde se krenulo u akciju i gde je izvršeno naoružavanje ljudstva bilo je povoljnog odjeka kod naroda i priliva novih boraca; i obratno — gde se smatralo da odredi još nisu zreli za akcije, pa su se povlačili u šume dalje od naroda, sporije je bilo jačanje odreda a ponegde je bilo i osipanja.

Usled neiskustva, neki odredi nisu posvećivali dovoljno pažnje obezbeđenju, pa ih je neprijatelj iznenadio. Tako su, na primer, Nemci 18. jula 1941. iznenadili i opkolili Palanačku i Račansku četu Drugog šumadijskog NOP odreda, 1. užičku četu Užičkog NOP odreda 18. avgusta na Drežničkoj gradini kod Užica i još neke druge jedinice. Rukovodstvo Prvog šumadijskog NOP odreda smatralo je da odred treba najpre organizaciono učvrstiti na taj način što bi jedno vreme logorovao u šumi pa tek onda krenuo u akcije. Slično shvatanje vladalo je i u nekim četama Užičkog NOP odreda koje su formirane krajem jula i početkom avgusta 1941. godine. Bilo je nesnalaženja i u Cačanskom NOP odredu, u kome je

vrlo brzo formirano pet četa, tokom jula 1941, koje nisu odmah krenule u akciju, štaviše, prvi udar neprijatelja kod Stijenika izazvao je kolebanje i Štab odreda je doneo odluku da se odred raspusti. Jedino tu odluku nije izvršio komandir Ljubićke čete, a na okupu su ostali i borci poreklom iz drugih krajeva. Rasformirana je bila i Kolubarska četa Valjevskog NOP odreda.

Kragujevački i Kraljevački NOP odred relativno su najduže ostali pri orientaciji na radnike, studente i dake; nisu se posebno zalagali da privuku i seljake u svoje redove. U Kraljevačkom NOP odredu odlagana je oružana aktivnost dok se ne oslobole neki članovi KPJ i SKOJ-a koji su bili taoci u zatvoru. Kragujevački NOP odred u početku nije bio čvrsta jedinica, jer je formiran na brzinu, bez priprema. Zato je bilo i osipanja, tako da je krajem avgusta imao samo 150 boraca.

Koliko su partizanske akcije i njihova povezanost sa selom bile važne najbolje se vidi na primeru Mačvanskog NOP odreda. Malobrojni odred od 37 boraca posle akcije na Bogatić za svega sedam dana narastao je desetostruko. Ovaj odred je pokazao elastičnost u povezivanju sa gradanskim partijama, a neke čete koje su formirali napredni intelektualci, kao Pocerska, ušle su u sastav Odreda. Vrlo rano je ostvarena i saradnja sa četničkim pokretom Draže Mihailovića — potpisani je jedan od prvih ugovora o saradnji. Nasuprot njemu, neke jedinice, kao Oraška četa Drugog šumadijskog odreda primale su u svoje redove samo komuniste i proverene simpatizere, a sve druge koji su se dobровoljno javljali — odbijala je. Priliv seljaka iz posavskog sreza u partizane bio je znatan, a seljaci u kosmajskom srezu su pomagali odred, ali se u početku nisu lako odlučivali da podu u partizane.

U nekim partizanskim odredima našle su se i grupe kriminalaca. Tako, na primer, u Kosmajskom Čarugina, a u Kragujevačkom Tandina. Pošto nisu poštovali partizansku disciplinu, a naročito su bili skloni pljački, to su štabovi ovih odreda odlučili i likvidirali navedene grupe. Anarhične sklonosti nisu ispoljavali samo kriminalci, nego i jedna grupa radnika iz Belićke čete Pomoravskog NOP odreda, ali su to bile sporadične pojave.

Iz nekoliko navedenih primera jasno se vidi na kakve su sve prepreke nailazili partizanski odredi u početku razvoja. Trebalo je da protekne izvesno vreme da bi se prilagodili ratnim uslovima ljudi koji nisu služili ni vojsku, a kamoli učestvovali u ratu, a takvih je bilo dosta u svim odredima.

Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju i Glavni štab NOP odreda za Srbiju budno su pratili razvoj partizanskih odreda i njihova početna nesnalaženja. Ukaživali su na propuste i često preterano oštro kritikovali rukovodstva odreda. Okružni komitet KPJ i štabovi odreda sve primedbe su disciplinovano i samokritički prihvatali, ispoljavajući pri tom odlučnost u otklanjanju negativnosti u radu.

Navedene slabosti su bile u prvom redu posledica nedostatka vojnih kadrova. Poznato je iz istorije KPJ da ona nije imala velikog uticaja u vojsci Kraljevine Jugoslavije, a takođe da je ugled oficirskog i podoficirskog kadra ove vojske ogromno poljuljan u očima naroda posle brzog poraza u ratu sa nacističkom Nemačkom. Sem toga, KPJ je ispoljavala sektaški stav prema oficirima i podoficirima koji su izražavali želju da stupe u partizane, pa ih je u početku bilo sasvim malo u partizanskim jedinicama. U štabovima partizanskih odreda jedino se za komandanta tražilo da, po mogućnosti, bude vojno stručno lice, a ostali članovi štaba bili su uglavnom partijci. Pre svega, vodilo se računa da to budu ljudi koji će svojim primerom voditi jedinicu. Zato su na te dužnosti imenovani najbolji i najsposobniji borci. Gde to nije učinjeno, vršene su česte promene komandnog kadra. Na rukovodećim dužnostima u početku je bilo najviše radnika, jer se vodilo računa o klasnoj orijentaciji, a zatim su dolazile druge profesije. Ipak, u svim odredima osećao se nedostatak komandnog kadra, a posebno u Čačanskom, koji je na početku imao samo komandanta, i u Užičkom NOP odredu, koji je imao političkog komesara.

Odrede su formirali i njima politički rukovodili okružni komiteti Partije, preko kojih je Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju rukovodio pokretom u celini u ovom delu Jugoslavije. Doduše, postojao je Glavni štab NOP

odreda za Srbiju, koji je trebalo da rukovodi NOP odredima u Srbiji, ali se on sastojao od svega pet ljudi. Pošto nije imao stalno sedište, kao Pokrajinski komitet bio je prinuđen da svoju rukovodeću ulogu ostvaruje isključivo na području Šumadije, Pomoravlja i zapadne Srbije, a van njegovog domaćaja ostala je Mačva i Posavina sve do oktobra 1941. godine. Uticaj koji su vršili Pokrajinski komitet i Glavni štab NOP odreda za Srbiju, potom Vrhovni štab partizanskih odreda Jugoslavije, naročito posle izlaska na slobodnu teritoriju, imao je velikog značaja za razvoj NOP odreda i ravnomernost narodnooslobodilačkog ustanka na teritoriji zapadne Srbije, Šumadije i Pomoravlja.

Krajem avgusta i početkom septembra 1941. počeo je masovniji priliv seljaka u partizanske odrede. To je bila posledica uspešnih borbenih akcija NOP odreda i političko-propagandnog rada na selu, a i poljoprivredni radovi su bili pri kraju. Taj priliv je stvarao nove probleme. Odredi su brojno jačali, ali se postavljalo pitanje naoružanja i ishrane boraca, a slabila je disciplina, pa je trebalo ulagati nove napore za organizaciono učvršćivanje tako omasovljenih jedinica. Neki odredi, kao Posavski i čačanski, koji su u svojim redovima imali dovoljno aktivnih i rezervnih oficira i podoficira, uspešno su prihvatali nove borce i svrstavali ih u svoje jedinice, dok su drugi odredi zadržali i nenaoružane borce, koje su angažovali za postavljanje prepreka, rušenje mostova ili vršenje kurirske i stražarske službe. U napadu na Arilje, 22. avgusta, Stevo Čolović, komesar Ariljske čete Užičkog NOP odreda, vodio je sa sobom masu seljaka, ali nije mogao da ih zadrži u četi jer nije bilo dovoljno oružja i hrane.

Zbog naglog priliva novih boraca, neki odredi, kao Mačvanski i Prvi šumadijski NOP odred, počeli su samoinicijativno da formiraju bataljone. Ovu samoinicijativu u početku nije odobravao Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju, upozoravajući da je za to nadležan Glavni štab NOP odreda za Srbiju. Međutim, već na savetovanju Glavnog štaba NOP odreda za Srbiju u Dulenima 16. septembra prihvaćena je ova praksa, a posle Vojno-političkog savezovanja u Stolicama zahtevano je i od drugih

odreda da izvrše reorganizaciju i formiraju bataljone. Takođe je insistirano na tome da susedni odredi više međusobno sarađuju, naročito pri većim akcijama, i da treba mobilisati seljake, ali na dobrovoljnoj osnovi.

Posle ova dva savetovanja nastao je još masovniji priliv boraca u partizanske odrede, a na području užičkog i čačanskog kraja objavljena je opšta mobilizacija muškaraca od 18 do 40 godina. Ova mobilizacija nije pružila željene efekte, jer je vojnim obveznicima ostavljeni da slobodno odaberu gde će se prijaviti — u partizane ili u četnike Draže Mihailovića. Oni koji su se prijavili u partizane dobijali su oružje i odlazili u borbu, dok su četnici dobrovoljce samo upisivali u spiskove i vraćali ih kućama, obećavajući im da će navodno dobiti poziv. Ovakav četnički postupak imao je odjeka među seljacima i oni su se pretežno, sem omladine, upisivali u četnike. U svakom mestu slobodne teritorije postojala su dva mobilizaciona stola, pa i u Užicu — jedan četnički a drugi partizanski. Mobilizacija je sprovedena i u još nekim krajevima slobodne teritorije u manje povoljnim uslovima. Tako je, na primer, Kragujevački NOP odred mobilisao samo 1919. i 1920. godište, a kada je udvostručio broj boraca, odlučio je da ne vrši dalju mobilizaciju dok dobrovoljce ne sposobi kao vojnu jedinicu. Ponegde, kao u Pomoravskom odredu, mobilizacija je vršena pod pretnjom smrću i na taj način je mobilisano oko 1.000 ljudi samo u Paraćinsko-čuprijskoj četi. Ovakav način mobilizacije izazvao je nezadovoljstvo seljaka, što su iskoristili pročetnički elementi, koji su u toj četi organizovali pobunu i uspeli da ubiju 13, a zarobe 25 partizana, pretežno komunista, i da ih predaju Nemcima, koji su ih streljali u Čupriji. Posle ove pobune, Pomoravski odred se skoro raspao, jer je ostalo samo oko 50 partizana. Na ovu pojavu nije mogao da ne reaguje Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju. Zahtevao je da se drukčije postupa na neoslobodenoj teritoriji i da se tamo jedinice mogu popunjavati samo ljudstvom koje se dobrovoljno odazove pozivu komandi i političkih rukovodstava NOP-a.

Dok su u početku u partizanskim odredima seljaci činili manjinu, u periodu Užičke republike oni čine

ogromnu većinu, skoro 85% boračkog sastava. Nije bilo vremena da se sa njima vojnički i politički radi, pa je njihova politička svest i smisao za organizovanost i disciplinu ostajala na niskom nivou u vreme kada su upućivani u izuzetno teške i složene borbe. Usled nedostatka čvrstine i postojanosti, kod njih su i manji neuspesi izazvali malodušnost pa je dolazilo do osipanja odreda.

Iako je u toku trajanja Užičke republike osposobljeno dosta vojnih kadrova, još se osećao njihov nedostatak. To je bio jedan od razloga što se u nekim odredima nisu formirali bataljoni, iako su im čete bile narasle i do hiljadu boraca. Čak ni Užički NOP odred nije do kraja reorganizovan. Imao je tri bataljona: Užički, Ariljski i Radnički; tek u decembru 1941. formiran je Račanski bataljon. U ostalim srezovima užičkog okruga nisu formirani bataljoni: u požeškom su dejstvovale dve čete, u zlatiborskom takođe dve čete, u moravičkom — moravička četa i u crnogorskom srežu — crnogorska četa. One su bile povezane sa štabom odreda. Ova reorganizacija je izvršena još u Mačvanskom, Cačanskom, Prvom šumadijskom i Posavskom odredu. U drugim odredima nije uspela da se učvrsti podela na bataljone i da to efikasno funkcioniše.

Preterano brojni partizanski odredi bili su skloni brzom osipanju posle neuspeha u borbi. Tako, na primer, Račanska četa Drugog šumadijskog NOP odreda od 1.000 spala je na 150 boraca, a Mačvanski NOP odred — posle opsade Šapca prilikom povlačenja na Cer — skoro je prepolovljen. Drugi posavski (beogradski) bataljon Posavskog NOP odreda prepolovljen je u drugoj polovini oktobra, kada je počeo napad jačih neprijateljskih snaga.

U toku trajanja Užičke republike nije bilo dovoljno vremena da partizanski odredi postanu čvrste vojne jedinice organizovane u skladu sa zaključcima Vojno-političkog savetovanja u Stolicama. Neprijateljsku ofanzivu koja je usledila nisu dočekali dovoljno organizaciono i borbeno spremni. To nikako ne znači da nije vršena obuka ljudstva u vojnoj veštini, pre svega u rukovanju oružjem. U početku se ta obuka izvodila u blizini logora

gde se nalazila četa, ali najviše vojnih saznanja se sticalo u borbama, kroz lična iskustva.

Posle svake akcije ili borbe održavao se sastanak partijske organizacije i celokupnog ljudstva određene partizanske jedinice. Na tim sastancima su se analizirala konkretna iskustva, kritikovali propusti i pohvaljeni hrabri borci. Otvoreno se govorilo i o negativnim i o pozitivnim rezultatima borbe, a posebno o držanju komandnog kadra. Ta široka demokratičnost je mnogo doprinela učvršćivanju partizanskog morala i ugleda partizana u narodu. Vladala je jednakost među borcima i komandanima. Bezbroj je primera jednakosti među partizanima. Poznato je, na primer, da je hrana deljena na jednakе delove. To je najbolje okarakterisao Dragoljlo Dudić u svom *Dnevniku*: »Kod nas u odredu postoji princip da ljudi iz rukovodstva, u pogledu uživanja svojih prava, dolaze na zadnje mesto a u pogledu dužnosti na prvo...« To je samo po sebi isključivalo bilo kakvu privilegovanost i taj princip je pokazao punu istorijsku vrednost u teškim situacijama.

U jesen 1941. organizovani su kursevi za obuku nižeg komandnog kadra. U oktobru 1941, posle dolaska u Užice, Vrhovni štab NOP odreda Jugoslavije je objavio poseban plan nastave za one koji nisu služili vojsku. U tom planu su se, pored obuke u rukovanju oružjem, nalazili i osnovni taktički principi borbe, pre svega o diverzijama na putevima i železnici. Vrhovni štab je objavio i taktička uputstva o organizovanju napada na naseljena mesta i uputstva o načinu odbrane slobodne teritorije.

Pored nedovoljne i nepotpune vojne obuke, snabdevanje je bilo isto tako ozbiljan problem partizanskih odreda. Najoštrijje se postavljalo pitanje snabdevanja partizanskih odreda oružjem. Najveći deo oružja kraljevske jugoslovenske vojske zaplenio je okupator; samo manji deo je ostao u rukama stanovništva. Nešto od oružja uspele su da prikupe partijske i skojevske organizacije do početka ustanka. Najveće količine oružja su otete od okupatora i njegovih saradnika, najpre od žandarma i drugih kvislinških jedinica, a zatim i od nemackih jedinica. Tako, na primer, kod Kraljeva je iz vago-

na odneto 260 sanduka municije i bombi, iz »Vistada« u Valjevu 16 itd. Posle oslobođenja Užica nestaću je ublažavala proizvodnja oružja i municije u fabriči oružja u gradu.

Još je bio složeniji problem sa ishranom. Ona je u početku bila slaba i neredovna, jer nije bilo nikakvih zaliha, pa su se borci snabdevali iz svojih kuća i opstank odreda je zavisio od njegove povezanosti sa stanovništvo na teritoriji gde se nalazi. Iako seljaci u početku nisu masovno pristupili NOP-u, pokazivali su simpatije prema oslobođilačkoj borbi i izražavali spremnost da je pomognu materijalno. Kako je aktivnost odreda rasla, i podrška sela bivala je sve veća. U početku su se odredi snabdevali dobrovoljnim prilozima, koje su po selima prikupljali poverenici odbora Narodnooslobodačkog fonda, a ono što se nije moglo na taj način obezbediti, kupovano je za novac, koji je takođe prikupljan preko Narodnooslobodačkog fonda, naročito u gradovima, ili je bio zaplenjen u neprijateljskim ustanovama.

Partizanski odredi u početku nisu imali komore niti zalihe hrane. Ali, kad je stvorena Užička republika, organizovana je ishrana sa kazana. Kao i ranije, prikupljali su se dobrovoljni prilozi od naroda, kupovalo se za novac, ali je uveden i »narez«, odnosno obaveza da seljaci, prema mogućnostima, daju određenu količinu namirnice za ishranu partizanske vojske. Zauzvrat su im davane priznanice, naročito za stoku, koju su odredi uzimali uz obećanje da će to biti plaćeno. U Užicu je formiran centralni magacin za snabdevanje svih odreda na teritoriji Užičke republike, a kasnije i magacin Užičkog NOP odreda. Pored priloga gradana u odeći i obući, opremanju partizanskih odreda znatno su doprinele zanatske radionice u svim gradovima Užičke republike.

Osim vojnih priprema, za uspeh partizanskih odreda bio je presudan partijsko-politički rad. Gotovo u svakoj četi postojala je partijska organizacija, čiji su članovi objašnjavali ne samo ciljeve narodnooslobodačke borbe nego su svakog borca ličnim primerom i stalnim političkim radom izgradivali u svesnu i zrelu ličnost. Neka partijska rukovodstva, na primer u Aran-

đelovcu, Šapcu, Valjevu, bukvalno su shvatila odluku CK KPJ da je odlukom o ustanku mobilisan svaki član Partije pa su sve komuniste poslali u odrede, a i sami okružni komiteti KPJ su se kretali sa odredima, zbog čega je trpeo razvoj KPJ u gradovima i selima i smanjivana je mogućnost permanentnog uticaja na narod. Ovu pojavu uočio je Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju pa je na njegovu intervenciju to postepeno ispravljeno.

Kao što smo napomenuli, princip je bio da svaka četa ima svoju partijsku organizaciju, koja je predstavljala »kičmu čete«. Svaka od tih partijskih čelija je redovno održavala konspirativne sastanke, tako da drugi borci u četi ne primete njihovo izdvajanje. Rad svih partijskih čelija u odredu, posle partijskog savetovanja u Stolicama, objedinjavao je zamenik političkog komesara. Kada su formirani bataljoni, došlo je do izmene u organizacionom pogledu pa su sekretari partijskih čelija u četama sačinjavali bataljonski biro, sa zamenikom političkog komesara bataljona na čelu. Slično su bile organizovane i skojevske organizacije, koje su otpočele sa radom u septembru 1941. godine.

Zadatak komunista u partizanskom odredu bio je da ne deluju samo rečju nego, pre svega, ličnim primjerom u izdržljivosti, hrabrosti, drugarskoj solidarnosti, služeći se uvek komunističkom etikom. Unutrašnja snaga odreda razvijala se kroz demokratski život. Svaki borac je imao pravo i obavezu da učestvuje u jačanju političke i borbene snage jedinice, ali i jedinica je to zahtevala od svakog borca. U praksi se pokazalo da između demokratskog života i komandovanja, u krajnjoj liniji, nema protivrečnosti nego da predstavljaju organsku celinu. Komuništici su bili obavezni da utiču ne samo na borce nego i na narod u mestima gde su boravili. Iako su se svi komuništici izuzetno zalagali u tom pogledu, svest zaostalih ljudi nije se mogla tako brzo promeniti, mada se zaista najbrže menjala u revoluciji. To je znatno zavisilo od veštine i ubedljivosti komunista.

Da bi mogli uspešno uticati na šire mase naroda, i sami komuništici su se morali ideoološki uzdizati. Marksističke literature bilo je vrlo malo. Zbog toga je svaki odred imao svoju tehniku, koja se sastojala od pisaće

mašine, geštetnera i radija. Umnožavali su se razni proglaši, vesti, biltenci Vrhovnog štaba i neki delovi knjiga, u prvom redu *Istorija SKP (b)*, koja je bila bukvarenje marksizma, zatim Staljinovi *Osnovi lenjinizma*, Segalov *Razvitak društva*, Lenjinova *Država i revolucija*, *Kako se kalio čelik* Ostrovskog, Mati Maksima Gorkog i neka dela socijalne literature. Naročito se mnogo čitala knjiga *Kako se kalio čelik*. Veliki broj omladinaca poistovećivao se sa glavnim junakom ove knjige, Pavlom Korčaginom, a najistaknutiji borci su dobijali partizansko ime Korčagin. Kad su stvoreni povoljni uslovi u vreme Užičke republike, pojedini odredi izdavali su svoje listove. Tako je Užički NOP odred imao *Vesti*, Posavski NOP odred *Posavski partizan*, Valjevski i Mačvanski NOP odred *Partizan*, Drugi šumadijski NOP odred *Srpski partizan* itd.

Sav propagandni materijal prorađivan je na sastancima čete ili manjih grupa partizana, sem partijskog materijala. Bila su organizovana mnoga predavanja ne samo radi tumačenja linije KPJ o narodnooslobodilačkoj borbi nego i da borci steknu osnovna znanja iz marksizma. Po četama su bili organizovani horovi i diletantske grupe, kojima su rukovodili kulturno-prosvetni odbori odreda. Priredbe su davane ne samo za partizane nego i za narod i imale su političko-propagandni i kulturno-prosvetni karakter.

Obilato su korišćene borbene tradicije srpskog naroda pa su neki odredi nosili imena junaka iz srpske prošlosti. Tako je Kraljevački NOP odred nosio ime »Jovan Kursula«. Prevashodno su negovane revolucionarne tradicije radničkog pokreta, pa je Užički NOP odred nosio ime Dimitrija Tucovića, a Cačanski dr Dragiše Mišovića. Pojedine čete Užičkog NOP odreda nosile su imena Miloša Markovića, Pere Popovića Age, Radoja Marica i drugih revolucionara ovog kraja. Kasnije, u jesen 1941, pojedinim odredima davana su imena poginulih boraca. Tako je Kopaonički NOP odred dobio ime poginulog rudara iz Trepče, Todora Milićevića, a Kosmajski NOP odred ime Radeta Jovanovića, prvog zamennika komandanta ovog odreda.

Narodnooslobodilački partizanski odredi odigrali su bitnu ulogu u stvaranju organa narodne vlasti — narodnooslobodilačkih odbora. Kako su NOO predstavljali glavne oslonce odreda u narodu, prirodno je što su partizanski odredi bili veoma zainteresovani za njihov izbor i uspešno funkcionisanje. Staviše, u početku su ih smatrali svojim organima, koji su za svoj rad bili odgovorni komandama jedinica i smatrani su kao »administrativni posrednici između četa i sela«. Ovaj administrativni odnos se nije dugo zadržao. Stvaranjem slobodne teritorije i komandi mesta, on se postepeno usavršavao, ali se u suštini njihovih odnosa u međusobnoj saradnji ništa bitnije nije promenilo. Razvijanjem mreže komandi mesta, narodnooslobodilački odbori su se starali o tome da vlada red na slobodnoj teritoriji, i u snabdevanju borbenih jedinica, pa su se partizanski odredi mogli sasvim posvetiti svom osnovnom zadatku — borbi protiv neprijatelja. Toj borbi su bile podređene sve ostale aktivnosti odreda.

Odmah po formiranju partizanski odredi su otpočeli najpre sa manjim akcijama: kidali su telegrafsko-telefonske veze, uništavali opštinske arhive, železničke stanice, napadali žandarmerijske postaje i stanice, upadali u rudnike i kamenolome, gde su uništavali uredaje, likvidirali saradnike okupatora itd. Neki odredi su već u julu 1941. započeli borbu protiv nemačkih jedinica. Zbog malobrojnosti, slabog naoružanja i nedostatka vojnog iskustva, u početku se izbegavao sukob sa jačim nemačkim snagama. Pojedinačno gledano, to su bile manje akcije, ali pošto su izvodene u svim delovima Srbije, predstavljaće su veliki pritisak na okupatorsku i kvislinskiju vlast.

Postepeno se sa sitnih akcija prelazilo na krupnije i po obimu i po rezultatima. Prestala se izbegavati borba protiv nemačkih jedinica, s namerom da se neprijateljske jedinice osećaju u Srbiji kao »u opsednutoj tvrđavi«. Krenulo se sa diverzijama na mostovima, u tunelima, na propustima, u rudnicima, električnim centralama i drugim za okupatora značajnim objektima. U početku je to rađeno mehaničkim sredstvima, ali se ubrzo došlo do eksploziva, nagaznih mina i avionskih bombi. Eks-

ploziv su iz preduzeća koja su radila za okupatora iznosili radnici. Na primer, iz Pirotehnike i Vojno-tehničkog zavoda u Kragujevcu omladinci Kaznenog zavoda Zabele snabdevali su eksplozivom Kosmajski NOP odred, a sakupljane su i avionske bombe rasute još u aprilskom ratu. Tako su se Požeška četa Užičkog NOP odreda i čačanski NOP odred snabdevali sa obližnjih vojnih aerodroma.

Zbog nestručnog postavljanja i male količine eksploziva, u prvim diverzijama samo su delimično oštećivani objekti. Užički NOP odred vršio je diverzije na železničkoj pruzi od Ovčar Banje do Mokre Gore i pokušao je da minira železnički tunel u Rasnoj i da sruši železnički most u Ovčar Banji. Treća četa Čačanskog NOP odreda izvršila je između 25. i 26. avgusta diverziju na stanicu i ložionicu u Ljubiću kod Čačka. U septembru 1941. ove diverzije se daleko brojnije. Tako je, na primer, Kosmajski NOP odred izveo 4/5. septembra napad na više železničkih stanica na pruzi Beograd-Mala Krsna. Drugi šumadijski NOP odred izvršio je između 7. i 8. septembra diverziju na železničkoj stanci Bagrdan, gde je zaplenio namirnice sa teretnog voza, a potom uputio lokomotivu sa oksigenim bocama prema Lapovu. Ova lokomotiva je izazvala sudar sa vozom u kome su se nalazili neprijateljski vojnici. Isti odred izvršio je 14. septembra diverziju na železničkoj stanci Lozovik. Delovi Prve i Druge čete Kragujevačkog NOP odreda izvršili su 22. septembra napad na železničku stanicu Gruža, a između 24. i 25. septembra u Kniću su zaustavili kompozicije dva voza. Vredno je pomenuti i diverziju na pruzi Železnik-Ostružnica u noći između 6. i 7. oktobra koju je izvršila Četvrta četa Posavskog NOP odreda. Tom prilikom je pokidana pruga u dužini od 600 metara. Najpre je izvršen napad na železničku stanicu u Železniku, a zatim je iz stанице otisnut jedan vagon sa lokomotivom ka mestu gde je raskinuta pruga. Sledеćeg dana na isti način je uništена i cela kompozicija voza, iz koje su bili isterani putnici. Ukupno su uništene tri lokomotive, jedna kompozicija i dva posebna vagona. Osim toga, između Zarkova i Železnika raskopan je put na nekoliko mesta

Rušenje mostova, železničkih stanica i drugih objekata na putevima i prugama vršeno je sa ciljem da se suzi obruc oko pojedinih neprijateljskih garnizona i izoluju neprijateljske posade pred odlučni napad na određeno mesto. S druge strane, takva rušenja po ivicama slobodne teritorije bila su u funkciji zaštite slobodne teritorije od iznenadnog napada neprijateljskih snaga.

Kao i druge akcije, partizani su u početku nevešto organizovali zasede; nisu to radili prikriveno, pa se neprijatelj lako obaveštavao o mestu gde su postavljene. Osim toga, nisu postavljane prepreke i raskopavani putevi pa se dogadalo da se nemačka vozila lako probiju. Tamo gde su partizanske jedinice imale iskusniji komandni kadar, zasede su postavljane veoma smisljeno, u skladu sa situacijom na terenu. Tako je štab Prvog šumadijskog NOP odreda posvećivao veliku pažnju organizovanju zaseda; pre svega, pažljivo je proučavao saobraćaj koji je neprijatelj obavljaо na putevima u rejonu odreda. Do mesta zasede se dolazilo noću i komanda je birala najbolje mesto. Obično je to bilo s jedne strane puta, dok su se na drugoj strani nalazili osmatrači. Poznate su zasede koje je postavljao štab Prvog šumadijskog odreda još avgusta 1941. u selu Vinči, a najuspešnije su bile one postavljene u oktobru 1941. godine.

Zaseda u selu Svetinji 2. oktobra, koju je organizovao Prvi bataljon ovog odreda na motorizovanu nemačku kolonu koja se kretala od Beograda prema Solunu, dala je za ono vreme značajne rezultate: spaљena su dva putnička i tri teretna automobila, a poginuo je 21 nemački vojnik, među njima i jedan poručnik. Takođe je bila uspešna zaseda 3. bataljona ovog odreda na Prokopu, iznad sela Vince, kada su naneti znatni gubici nemačkoj motorizovanoj koloni od 15 kamiona, 4 oklopna automobila i 6 motocikala, koja je imala namjeru da se iz Arandelovca probije u Gornji Milanovac. Isti bataljon je postavio zasedu u Krčevcu 26. oktobra većoj grupi nemačkih vazduhoplovaca koji su se vraćali sa odmora u Vrnjačkoj Banji sa 3 oklopna automobila, 6 kamiona i autobusa. Ovoga puta nije postignut pot-

pun uspeh, jer je Nemcima stigla pomoć iz Topole, ali je ipak ubijeno 6 nemačkih vojnika i 6 ranjeno.

Osim toga, zasede su postavljane posle oslobođenja pojedinih gradova na pravcima mogućih neprijateljskih akcija ili prilikom opsade gradova, na primer Valjeva i Kraljeva. Zasede su organizovane u različitim prilikama, kada je trebalo neprijatelja napasti u pokretu, odnosno njegove transporte u redovnom saobraćaju, ili specijalne transporte za koje su dobijena obaveštenja. Iz zasede su napadane jedinice koje su pošle u napad na neko oslobođeno mesto ili da poprave porušene objekte. Sve navedene vrste zaseda organizovane su s namerom da se neprijatelju nanese što više gubitaka, zapleni što više opreme i oružja i unese nesigurnost u njegove redove.

Kada je neprijatelj bio suviše jak da bi se direktnim napadom mogao savladati, kao što je to bio slučaj sa gradovima, partizanski odredi su vršili blokadu tih gradova. Karakterističan primer za to je blokada Valjeva, gde se nalazio štab nemačke divizije, zatim blokade Šapca i Kraljeva, koje su prethodile napadu na ove gradove. Postoje i drugi primeri blokade manjih gradova. Na primer, 2. bataljon Prvog šumadijskog NOP odreda u oktobru 1941. blokirao je Lazarevac. Po jedna njegova četa zatvarala je pravce prema Beogradu, Aranđelovcu i Valjevu, prekopavajući oko grada puteve i kopajući rovove. U početku, nemačka jedinica u gradu, oko 400 vojnika, bezuspešno je pokušavala da razbije blokadu, a kad su stigla pojačanja iz Aranđelovca i Valjeva, pokušan je nov probor u noći između 4. i 5. oktobra. Tom prilikom nemački vojnici su ispred sebe terali taoce — starije muškarce, žene i decu i na taj način prinudili 2. bataljon da odustane od blokade.

I nemačka posada Obrenovca, već polovinom septembra 1941, bila je dovedena u kritičnu situaciju. Blokadu grada vršile su 1. i 2. posavska i 3. tamnavska četa na taj način što su porušile sve puteve i pruge prema Beogradu, Valjevu i Šapcu. Osim toga, bile su postavljenje prepreke i zasede. Takođe je i rečni saobraćaj na Savi bio obustavljen. Unutar grada su bile organizovane udarne grupe, koje su u trenutku napada spolja trebalo

da izvrše napad iznutra. Međutim, kad je uskoro pristigao nemački ojačani 125. pešadijski puk iz Grčke, prodriući u grad iz pravca Beograda, blokada je i dalje trajala do oktobra meseca, ali je procenjeno da ne postoje uslovi za oslobođanje Obrenovca.

Jedna od najvećih blokada u periodu Užičke republike organizovana je oko Valjeva. Obruč partizanskih snaga oko Valjeva počeo je da se steže prvih dana septembra 1941, a od sredine septembra oko hiljadu boraca potpuno je blokiralo grad. U okolini Valjeva porušeni su svi mostovi, tako da je neprijateljskoj posadi, naročito motorizovanim jedinicama, bio onemogućen izlazak iz grada. Već su bile izvršene odgovarajuće pripreme za napad na grad. Međutim, zbog dolaska 125. nemačkog pešadijskog puka u Valjevo i neuspeha u napadu na Šabac, odustalo se od napada na Valjevo. Blokada je i dalje nastavljena, sve do 25. oktobra 1941, kada je 342. nemačka pešadijska divizija stigla u Valjevo i razbila obruč blokade.

Navedenim blokadama neprijateljske posade su bile potpuno paralisane za vršenje vojnih akcija van naseljenih mesta i nalazile su se, kako je rekao nemački komandujući general Berne, »kao u opsednutoj tvrđavi« i bile su prinudene da se brinu o sopstvenom opstanku.

Pre napada na određeno mesto, vodilo se računa da se prouče uslovi i mogućnosti za njegovo oslobođenje. U tom cilju, vršena su izviđanja, a najpovoljnija situacija je bila ako je u naseljenom mestu postojala partijska i skojevska organizacija i ako su njihovi članovi bili ubačeni u kolaboracionističke jedinice ili organe vlasti. Na osnovu prikupljenih podataka, odlučivalo se da li da se napadne određeno mesto, pri čemu se posebno vodilo računa o snagama otpora iznutra. Pripreme za napad su vršene u tajnosti, da bi se neprijatelj iznenadio nepripremljen. Najčešće se napadalo koncentrično, sa raznih strana, da bi se neprijatelj dekoncentrisao i izazvala što veća dezorganizacija. Težilo se da se napad izvede u vidu prepada i da se neprijatelj savlada bez borbe. Kad to nije uspevalo, blokirane su tačke otpora koje su posle naknadno savlađivane. U

principu, napadalo se jačim snagama nego što su bile neprijateljske, ali uspevali su i napadi sa manjim snagama, na primer, na Trstenik. Pri tom se vodilo računa o merama obezbeđenja, da se prekinu telefonsko-telegrafске i saobraćajne veze, a posle oslobađanja mesta postavljane su zasede.

Od septembra 1941. organizovani su napadi na veće gradove sa jačim nemačkim posadama. Izuzimajući napad na Krupanj, svi ovi napadi su organizovani posle savetovanja Glavnog štaba NOP odreda Srbije u Dulenima 16. septembra. Međutim, u ove napade krenulo se bez temeljnih priprema, sa velikom željom da se uspe, obično posle kraće ili duže blokade neprijateljskih garnizona, koji su imali vremena da se pripreme za odbranu. U njihov prilog išlo je nekoliko spoljnih okolnosti. Bilo je to vreme kada je vršeno prikupljanje novih nemačkih snaga za suzbijanje ustaničkog pokreta u Srbiji. Zatim, partizani su ove napade organizovali zajedno sa četnicima, koji su posle uporne odbrane nemačkih jedinica lako napuštali položaj, što je slabilo udarnu moć napadača. Osim toga, partizanski odredi u fazi naglih priliva boraca nisu bili organizaciono dovoljno učvršćeni niti su, pak, dobro organizovali sadejstva između susednih odreda, tako da su napadi na Šabac, Kruševac i Kraljevo završeni bezuspešno.

Odbrana je primenjivana obično kad je neprijatelj iznenada napadao partizanske jedinice i kada je pokušavao da deblokira naseljeno mesto ili da ponovno zauzme oslobođenu teritoriju. Neke od partizanskih jedinica bile su iznenadene od neprijatelja u prvim danima ustanka. Tako, na primer, u prvoj polovini avgusta 1941. nemačke jedinice su preduzele proeešljavanje Kosmaja 1 u obruču se našlo 20 boraca Mladenovačke čete, od kojih je 12 poginulo a sa njima i član Glavnog štaba NOP odreda Srbije Branko Krsmanović. Sredinom avgusta dve čete Prvog šumadijskog NOP odreda Nemci su iznenadili na spavanju, ali su njihovi borci uspeli da se probiju iz obruča. Bila je opkoljena 7. četa Prvog šumadijskog NOP odreda, 13. oktobra, koja je uspela da se izvuče kroz jednu nezatvorenu brešu, uz gubitak 5 partizana. Resavska četa Drugog šumadijskog NOP

odreda iznenada je napadnuta od Nedićevaca i Pećančevih četnika 23. oktobra kod Viteževa, kada je imala gubitak 7 partizana. Prilikom odbrane partizanskih odreda, kada bi se našli u okruženju, trebalo je brzo odlučivati i obrazovati borbeni poredak u trenutku kad se o neprijatelju ništa nije znalo. U većini slučajeva naše su se prisebne ličnosti u partizanskim jedinicama koje su uspevale da izvuku borce iz obruča, makar i po cenu gubitaka.

Partizanska odbrana uglavnom je bila elastična. Ona je na pravcima bila duboka ali i improvizovana i nedovoljno čvrsta da zadrži neprijatelja. Na nekim mestima, kao na Kadinjači, odbrana je poprimila od-sudni karakter, do skoro potpunog žrtvovanja jedinica u odbrani. Sto se tiče ofanzivnih dejstava partizanskih odreda, ona su uglavnom obrađena u sledećem poglavljiju — *Borbe za proširenje i odbranu Užičke republike*.

Partizanski odredi nisu vodili računa samo o tome da što više ljudstva mobilisu uglavnom na dobrovoljnoj osnovi, da se naoružaju i organizuju ishranu boraca, da uspešno vode borbe, nego i da obezbede prihvatanje i lečenje ranjenih u toku borbe. Već na početku ustanka organizovani su sanitetski tečajevi, posebno za drugarice, na kojima su se pripremali kadrovi za negu i lečenje ranjenih partizana. U početku, dok nije organizovan sanitet u svakom odredu, ranjenici su se ilegalno lečili u gradovima ili po seoskim kućama.

Svaki odred je imao svog referenta za sanitet. Bili su to pretežno lekari, a ako njih nije bilo, onda bolničari. Već tokom avgusta, a naročito septembra 1941, organizovane su prve partizanske bolnice. Tako je Mačvanski NOP odred imao prihvatnu bolnicu na padinama Cera. Prva veća bolница nalazila se u Krupnju, koju je organizovao dr Dimitrije Pitović. U Posavskom NOP odredu lečenje ranjenika vodio je dr Đura Mešterović. U Valjevskom NOP odredu sanitetsku službu su organizovali dr Miša Pantie u Podgorini i dr Dragan Jovanović u Kolubari. U početku su postojale prihvatne ambulante, a kasnije bolnica, koja je posle prvih sukoba sa četnicima smeštena na Pašinu ravan. Kragujevački NOP

odred zaplenio je kompletan inventar bolnice u Ravnom gaju, pa je u Dulenu, uz angažovanje dr Voje Dušića, organizovao odredsku bolnicu. U Kraljevačkom NOP odredu sanitetsku službu vodio je dr Gojko Nikoliš. Bolnica ovog odreda je bila smeštena u šumarevoj kući iznad sela Kamenice.

Tek po stvaranju Užičke republike omogućeno je organizovanje stalnih bolnica. Posebno su bile razvijene bolnice u Užicu, Sevojnu i čačku, ali su postojale i u drugim mestima: Gornjem Milanovcu, Rudniku, Požegi, Arilju, Guči, Banji Koviljači, Ivanjici, Bajinoj Baštiji, Kosjeriću. Zatim u selima: Gornjoj i Donjoj Gorevnici, Savincu i dr.

Sa početkom nemačke ofanzive, u trouglu između Save i Drine počela je evakuacija bolnice iz Čokešine, zatim iz Posavine, kojima se pridružuju ranjenici Valjevskog i Mačvanskog NOP odreda, koji su jedno vreme bili smešteni u Počuti i na Pašinoj ravni, a zatim u Rogačici.

Vrhovni štab NOP odreda Jugoslavije, krajem oktobra 1941, nastoji da poboljša sanitetsku službu u svim partizanskim odredima. Kad je Dura Mešterović sa Pašine ravni doveo grupu ranjenika u užičku bolnicu, Tito mu je predložio da bude referent saniteta pri Vrhovnom štabu. On je, međutim, smatrao da je kao hirurg potrebniji ranjenicima, pa je predložio dr Gojka Nikoliša, koga je Tito postavio za referenta saniteta pri Vrhovnom štabu, sa zadatkom da organizuje sanitetsku službu u partizanskim odredima i u pozadini. Doktor Nikoliš je 20. novembra predstavljen lekarima koji su se zatekli u Užicu i »uveden u dužnost«. Ispred Glavnog narodnooslobodilačkog odbora za Srbiju, Mirko Tomić je bio zadužen za snabdevanje i narodno zdravlje, a u tom poslu pomagao mu je dr Dejan Popović.

Na teritoriji Užičke republike bilo je ukupno oko 500 ranjenika, a u toku nemačke ofanzive taj broj se povećao na 700. Najveća koncentracija ranjenika bila je u bolnici u Užicu, smeštenoj u zgradbi Crvenog krsta, zatim u Sevojnu, koja je smeštena u Poljoprivrednu školu. U trenutku kad je 22. novembra trebalo da

otpočne jedinstven sanitetski kurs za bolničare svih odreda radi obuke za prvu pomoć, došlo je do eksplozije u trezorima Narodne banke u Užicu. Ova eksplozija je poremetila planove o osposobljavanju sanitetskog kadra, a ubrzo zatim usledio je napad nemačkih jedinica.

Još početkom novembra 1941. Vrhovni štab je naredio da se na Zlatiboru pripreme turistički objekti za smeštaj ranjenika, gde je 21. novembra transportovana prva grupa ranjenika, a 26. novembra Vrhovni štab NOP odreda Jugoslavije je naredio dr Nikolišu da sproveđe evakuaciju svih ranjenika sa slobodne teritorije na Zlatibor. Evakuacija je izvršena uspešno i na vreme, tako da su poslednji ranjenici napustili Užice 29. novembra izjutra, vozom u pravcu Kremne.

Sva iskustva u borbama partizanski odredi Užičke republike stekli su bez ikakvog oslonca na regularne trupe ili saveznike. U početku nije bila obezbeđena ni saradnja između susednih odreda. Takođe se nije mogao u svim odredima obezbediti neposredni uticaj i pomoć Vrhovnog štaba NOP odreda Jugoslavije i Glavnog štaba NOP odreda za Srbiju. Treba naglasiti da je među svim odredima postojalo idejno jedinstvo zasnovano na političkoj strategiji narodnooslobodilačke borbe, koje je одigralo presudnu ulogu u razvoju ustanka. Ta opšta idejna usmerenost nije garantovala nepogrešivost, pa je u početku ustanka bilo i zastranjivanja u nekim odredima. Međutim, bezrezervna odanost pokretu, čvrsta disciplina komunista i skojevaca, koji su činili jezgra odreda, i demokratski centralizam delovali su tako da je uticaj rukovodećih vojnih i političkih organa bio vrlo efikasan, iako nije uvek bio neposredan. Naravno, gde je uticaj Vrhovnog štaba NOP odreda Jugoslavije i Glavnog štaba NOP odreda za Srbiju bio neposredan, tu su se odredi još uspešnije razvijali.

Partizanski odredi su otvorili proces diferencijacije narodnih masa u borbi protiv okupatora, koje su se sve više distancirale od četničkog pokreta Draže Mihailovića. Ta diferencijacija je postala posebno uočljiva tokom prve polovine novembra 1941, posle napada četničkih jedinica na Užice i borbi između ova dva pokreta suprotnih težnji,

tako da je to diferenciranje poprimilo klasni karakter. Taj proces je u početku tekao nešto sporije, jer je rukovodstvo NOP-a po svaku cenu insistiralo na sporazumevanju sa četničkim pokretom Draže Mihailovića, ne raskidajući radikalno odnose sve dok četnički pokret nije krenuo u otvorenu frontalnu borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta.

Partizanski odredi su dejstvovali relativno samostalno, iako su povremeno njihovi komandanti ili komesari dolazili na referisanje kod Tita. Oblike dejstava birao je svaki odred za sebe, podešavajući ih prema uslovima na svojoj teritoriji, i uglavnom su odredi imali početnu inicijativu, mada su morala biti primenjivana i odbrambena dejstva. Partizanski komandanti uglavnom nisu bili profesionalni vojnici. Neopterećeni vojnom doktrinom, izgradivali su svoju sopstvenu taktiku; zbog toga su njihova rešenja bila originalna i za okupatora često neuhvatljiva i iznenadjuća.

Opterećenost svakodnevnim borbama sa okupatorom, a početkom novembra i sa četničkim pokretom, unekoliko je oslabila front prema nemačkom okupatoru, a iz preterane samouverenosti, nije se uvek na vreme organizovalo evakuisanje jedinica, nego se pokušavalo sa frontalnim suprotstavljanjem nadmoćnjem neprijatelju. U naglom naletu neprijatelja, partizanski odredi su ispolili i odredene slabosti. Pre svega, kao glomazne i nedovoljno pokretne, partizanske jedinice nisu mogle brzo izvoditi manevre i povlačiti se. Tek su tada uočene slabosti vezanosti odreda za svoju teritoriju, koju su pokušavali da brane frontalno, a za to nisu postojali uslovi. Osim toga, najveća masa seljaštva u partizanskim odredima nije bila spremna da se odvoji od svog rodnog kraja i da krene u neizvesnost, pa je napuštala odrede. Samo manji deo tog ljudstva, oko 1.500 boraca, povukao se pred neprijateljem u neredu i krenuo za Sandžak. Za povlačenje je postojala jedna opšta direktiva, ali ona nije detaljno razrađena pa je pružala mogućnost nekim odredima da ostanu na svojoj teritoriji. To su učinili Šabački, Valjevski, veći deo čačanskog i delovi Užičkog NOP odreda, koji su nastavili borbu na svom terenu u vrlo složenim uslovima zime i stalnih potera udruženih

okupatora i njihovih saradnika. U toku tromesečnih ne-prekidnih borbi, ovi odredi su razbijeni, a samo manji broj boraca Valjevskog NOP odreda je prešao u Bosnu. Biće potrebno da KPJ utroši dosta vremena i uloži značne napore da ove odrede kasnije obnovi.

Borbe za proširenje i odbranu Užičke republike

Istražujući period nastajanja i trajanja Užičke republike, nametnulo nam se, između ostalih, i pitanje objedinjenog prikazivanja i objašnjenja borbi na teritoriji Užičke republike. O tim borbama je opširno i pojedinačno pisano u lokalnim istorijama narodnooslobodilačke borbe pojedinih naselja, gradova ili okruga. U njima je katkad i prenaglašavan značaj pojedinih borbi, jer su posmatrane izolovano od drugih borbi u istom periodu na području koje je obuhvatala Užička republika. S druge strane, u pregledima istorije NOR-a i revolucije u Srbiji i Jugoslaviji one se samo uzgred spominju i gube se u masi činjenica o drugim borbama. Nedostatak jedne uporedne analize borbi na teritoriji Užičke republike, nedovoljno kritičkog prilaza tim borbama, zatim nepotpunosti dosadašnje obrade odbrane Užičke republike, podstakli su nas da celovito proučimo činjenice o tom pitanju, primenjujući metod komparacije i uočavajući ono što je specifično za svaku borbu, kao i ono što je zajedničko i što se može integrisati kao deo svenarodne oslobodilačke borbe u Srbiji i Jugoslaviji.

Borbe za stvaranje Užičke republike i borbe vođene u toku trajanja Užičke republike mogle bi se podeliti u tri perioda. Prvi period obuhvata borbe od početka ustanka, koje postaju intenzivne posle Titove direktive o stvaranju slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji krajem jula 1941. do uobličavanja Užičke republike krajem septembra 1941. To je period ofanzivnih akcija partizanskih odreda po selima i oslobođanja prvih gradova. To su manje borbe najpre sa kvislinzima, a zatim sa nemačkim

jedinicama. Drugi period poklapa se sa partizansko-četničkom borbenom saradnjom, ali i manjim sukobima i nesporazumima, sve do konačnog razlaza početkom novembra 1941. To je period prvih partizanskih povlačenja, odnosno defanzivnih borbi u Mačvi i Podrinju. Treći period traje od početka novembra, odnosno napada četnika na Užice, pa do kraja Užičke republike. U tom periodu vode se ofanzivne operacije protiv četnika Draže Mihailovića, ali u odnosu na nemačke jedinice prelazi se u defanzivu, jer su snage na frontovima prema njima oslabile, odnosno povučene za borbu sa četnicima.

U prvom periodu — iako je veoma značajan jer se tokom tih, kako smo ih uslovno nazvali malih borbi, stvara slobodna teritorija — neprijatelji su tučeni na širokoj teritoriji. Težilo se ravnomernosti ustanka, pa nije bilo većih borbi sa nemačkim jedinicama, sem pri oslobođanju Krupnja, zatim u Gorobilju i Gornjem Milanovcu.

Prva od tih značajnih borbi sa nemačkim posadnim jedinicama bila je borba za oslobođenje Krupnja od 2. do 4. septembra. U Krupnju se nalazila 8. četa 734. pešadijskog puka 704. nemačke pešadijske divizije. Na grad su napale dve partizanske čete, Podgorska i Rađevska, i vojno-četnički odred Vlade Zečevića i Ratka Martonovića. U borbi je učestvovalo oko 250 partizana i oko 200 četnika. Pošto su očekivali napad, nemački vojnici su se bili zaborakirali u bolnici i topionici antimona. Zatražili su pomoć iz Valjeva, koja je odmah upućena na 14 kamiona, ali je kod Zavlake sačekana u zasedi Rađevske partizanske čete i onemogućena da se probije u Krupanj. Posle ovog neuspeha, iz komande divizije iz Valjeva zatražena je pomoć avijacije iz Zemuna. Ukupno 6 aviona bombardovalo je 2. septembra Krupanj i okolinu. Tek 4. septembra, posle upornih napada koji su trajali 3 dana, nemački vojnici su počeli da se povlače iz bolnice prema Zavlaki, ali su ih sačekale partizanske zasede i zarobile 94 nemačka vojnika, među kojima je bilo 20 ranjenih. Još oko 18 vojnika, koji su uspeli da izbegnu zarobljavanje, kasnije su uhvatili partizani i seljaci. Neprijatelj je imao 9 mrtvih, a zaplenjeno je 22 puškomitrailjeza, 8 mašinrevolvera, 80 pušaka, 6 lakih i 1 teški bacac, 200.000 puščanih metaka i 200 uniformi,

18 motornih vozila, 20 zaprežnih kola i pokretna hirurška stanica sa apotekom. Partizani i četnici su imali 6 mrtvih i 10 ranjenih boraca. Tako je bio oslobođen ceo rađevski srez. Posle osvajanja Loznice 31. avgusta, koju su oslobodili četnici, i osvajanja Banje Koviljače 6. septembra, zajedničkim snagama partizana i četnika, stvoreni su uslovi za zajednička dejstva Valjevskog i Podrinjskog NOP odreda.

Značajnu ulogu u povlačenju nemačkih jedinica iz Užica i Požege odigrala je borba u Gorobilju, nedaleko od Požege. U Užicu su se nalazile koncentrisane nemačke vojno-upravne vlasti za zapadnu Srbiju feldkomandanture 816. i krajskomandanture 847, sa dve čete 592. bataljona zemaljskih strelaca i jednom četom 64. policijskog bataljona. Od posadnih jedinica u Užicu je bio štab 724. pešadijskog puka 704. pešadijske divizije, štab njegovog 1. bataljona sa 1. i 4. četom, dok se 3. četa istog bataljona nalazila u Požegi. Ostale jedinice ovog puka bile su raspoređene u Višegradu, Priboju, Prijepolju, Bajinoj Baštiji i čačku. Posle početnih uspeha, jedinice Užičkog NOP odrđa oslobodile su, polovinom septembra, Bajinu Baštu i Čajetinu i približile se Požegi i Užicu. Nemačke jedinice u Užicu bile su obaveštene da se Požegi približavaju delovi Užičkog NOP odreda, u stvari, Ariljska i Požeška partizanska četa. U strahu da bi nemačke jedinice u Užicu mogle biti odsećene, komandant 1. bataljona 724. pešadijskog puka formirao je 6 poternih grupa od oko 160 vojnika iz Užica i Požege i poslao ih da unište ove partizanske čete.

Do borbe je došlo u Gorobilju — 20. septembra 1941. godine. To je bila najveća oružana borba sa nemačkim jedinicama do oslobođenja užičkog kraja. U veoma oštroj borbi, nemačke jedinice bile su prinuđene da se povuku prema Požegi, vršeći odmazde po selima kroz koja su prolazili za pretrpljene gubitke od jednog oficira, 4 mrtva vojnika i dva ranjena oficira i 5 vojnika. Na partizanskoj strani poginula su 3 borca, među njima i komandir Ariljske čete. Ova borba se može smatrati velikim uspehom Ariljske i Požeške čete; i neprijatelj im je odao priznanje za veština komandovanja i vatrene aktivnosti.

Nemačke posadne jedinice u Srbiji našle su se septembra 1941. u veoma teškoj situaciji. Bio je to period kad su partizanski odredi počeli da napadaju gradove. U naročito kritičnoj situaciji našle su se nemačke trupe u zapadnoj Srbiji. Zbog toga je komandant Balkana, feldmaršal List, predložio Hitleru da komandovanje nemačkim trupama u Srbiji, uz izvesna pojačanja (najmanje 1 divizije), preuzme general pešadije Franc Berne, komandant 18. korpusa iz Grčke. Iz Grčke je još u avgustu upućen 125. ojačani pešadijski puk, a iz Francuske u toku septembra — 342. pešadijska divizija. Berne je stigao u Beograd 19. septembra, a već sutradan je morao da doživi gorčinu poraza — kada je naredio da se nemačke jedinice povuku iz Užica i Požege.

Prema tome, borba u Gorobilju je znatno uticala na povlačenje nemačkih jedinica iz ovog kraja. Povlačenje u dugoj koloni od 1.217 vojnika počelo je 21. septembra iz Užica, a Požega je ispražnjena 22. septembra.

U toku nastajanja Užičke republike, pored ostalih, vodila se i oštra borba za Gornji Milanovac. U čačanskom kraju, krajem septembra 1941. godine, nemačke jedinice su se nalazile još samo u čačku i Gornjem Milanovcu. Napad na Gornji Milanovac organizovano su izvršili Takovski i Ljubićki bataljon čačanskog NOP odreda, sa 800 boraca i oko 50 četnika Draže Mihailovića. Napad je počeo 28. septembra iz tri pravca: Ljubićki bataljon je napadao iz pravca čačka, Takovski od Rudnika i Kragujevca, a četnici sa pravca Ravna gora — Pranjani. Nemci su pružili jak otpor i povukli se u zgradu osnovne škole, a kad su videli da je situacija bezizlazna, zatražili su da se predaju četnicima. Istog dana oko 70 nemačkih vojnika predalo se četnicima i Gornji Milanovac je bio oslobođen. Gubici nisu bili veliki. Nemci su imali 1 mrtvog, 1 ranjenog, a partizani 1 mrtvog i 3 ranjena borca.

Osim ove tri navedene borbe, u periodu nastajanja Užičke republike bilo je više borbi sa nemačkim jedinicama, a naročito sa kvislinszima. Veće borbe rasplamsale su se u toku trajanja Užičke republike, pre svega, oko gradova, od kojih su najznačajnije one oko Šapca, Kraljeva i Valjeva. U stvari, neprekidno se ratovalo. Sve-

narodni oslobodilački rat zahvatio je celokupno stanovništvo na oslobođenoj teritoriji, štaviše i četnici Draže Mihailovića su bili prinuđeni da privremeno sarađuju sa NOP-om u pojedinim borbama protiv okupatora.

Hronološki gledano, ove borbe su vođene najpre oko Šapca, odnosno u Mačvi i Podrinju. Još u avgustu, štab Podrinjskog NOP odreda počeo je sa pripremama za napad na Šabac, o čemu je postignut sporazum sa četnicima na ovom terenu. Od nemačkih posadnih jedinica u Šapcu su se nalazili delovi 704. pešadijske divizije, odnosno štab 3. bataljona 734. pešadijskog puka, sa 10, 11. i 14. četom istog puka. Nemački garnizon je saznao za planirani napad, pa se pripremio za odbranu: posekao je šumu i kukuruzovinu oko grada i na periferiji postavio mitraljeska gnezda i topove.

Šabac su uskoro opseli partizanski i četnički odredi. Odnos partizana i četnika bio je 1:1, odnosno po 17 četa sa svake strane. U napadu su učestvovali Podrinjski i Posavski NOP odred i 2. četa Podgorskog bataljona Valjevskog NOP odreda. S četničke strane napadali su Cerski odred kapetana Račića i četnički odred Budimira Cerskog, koji je pripadao četnicima Koste Pećanca. U ovoj borbi, prvi put posle savetovanja u Dulenu — gde je zahtevano sadejstvo susednih partizanskih odreda u borbi sa okupatorom i njegovim saradnicima — zajedno učestvuju jedinice tri partizanska odreda.

Napad na Šabac je izvršen 21. septembra pod komandom kapetana Dragoslava Račića. Partizanske i četničke jedinice u prvom naletu doprle su do prvih kuća u gradu, ali — zbog dejstva neprijateljskih mitraljeza i topova sa leve obale Save — morale su se povući na polazni položaj. Već posle tog prvog okršaja, borbu su napustili četnici Budimira Cerskog.

U toku 22. septembra izvršena je analiza borbe u toku protekle noći i raspored snaga je ostao isti. Ponovljeni napad vođen je mnogo energičnije. Partizanske jedinice su uspele da prodru u grad. Na primer, Mika Mitrović sa udarnom četom izbio je na Kamičak, a i druge čete su bile u gradu, ali je pred zorou opet naređeno povlačenje na polazni položaj. Zajednička četničko-par-

tizanska komanda odlučila je da odustane od daljeg napada na Šabac, posle dva neuspala napada, jer su dobijena obaveštenja da opsednutom garnizonu pristižu u pomoć delovi 342. nemačke pešadijske divizije, koji su već počeli prelaziti Savu. Ovaj napad na Šabac prinudio je nemačkog komandujućeg generala u Srbiji da za prvo vreme diviziji odredi skromnije zadatke — posedanje Šapca, odnosno evakuaciju Šapca.

Kad je 24. septembra započela operacija 342. divizije — hapšenjem stanovništva u Šapcu i okolini, sa položaja su povučene čete Valjevskog NOP odreda zbog prodora 125. pešadijskog puka iz Valjeva prema Loznicu i Šapcu. Od tog trenutka partizanske jedinice su se orijentisale na odbranu, s namerom da i dalje drže Šabac u blokadi. Partizanskim bataljonima su izdata naređenja da se pripreme za odbranu i da se ukopaju. Sa zadatakom od Vrhovnog štaba da se brani slobodna teritorija, iz Stolica su se vratili Nebojša Jerković, komandant Podrinjskog NOP odreda, i Mile Ivković, instruktor PK KPJ za Srbiju. Odmah je naređeno da se partizanske jedinice povuku na položaje povoljnije za odbranu, odnosno da počne povlačenje prema Ceru, sa izvlačenjem hrane, naročito pšenice.

Već 28. septembra Berne je izdao naređenje da 342. pešadijska divizija otpočne sa čišćenjem Mačve. Tada je započela borba sa 342. pešadijskom divizijom, za svaku stopu slobodne teritorije i trajala je neprekidno oko mesec dana. Za to vreme, 342. pešadijska divizija je morala da vodi nekoliko operacija, od kojih je već pomenuuta prva — za zaposedenje rejona Šapca, 23—27. septembra. Zatim je usledila operacija »Mačva«, od 28. septembra do 9. oktobra, »Cer — Iverak«, 6—9. oktobra i »Krupanj — dolina Jadra«, 17—22. oktobra. Sve ove operacije bile su praćene masovnim odmazdama — streļjanjima i zatvaranjima stanovništva i paljenjima naselja, kao metodom zastrašivanja naroda u cilju sprečavanja daljeg razvoja ustanka.

Rekli smo već da je Podrinjski NOP odred zadržao svoje položaje u opsadi Šapca, ali se pod pritiskom jedinica 342. nemačke pešadijske divizije morao povući na padine Cera. Pri povlačenju je počelo osipanje odre-

da, pa je morao biti reorganizovan i podeljen na 5 četa sa 600—700 boraca.

Na planini Ceru, Podrinjski NOP odred je organizovao vlastitu odbranu na liniji: Lipolist — Petkovica — Čokešina — Vidojevica i uspeo je da zadrži 3 pukovske grupe (697, 698, 699) 342. pešadijske divizije, ojačane tenkovima 1. bataljona 202. tenkovskog puka. Zbog toga je nemački komandujući general u Srbiji bio prinuden da 7. oktobra naredi sledeću operaciju »Cer — Iverak«, s namerom da izvrši okruženje i uništenje partizanskih jedinica na planinama Cer i Iverak. Međutim, kretanje nemačkih jedinica je po planinskim, teško prohodnim putevima teklo sporo, a partizanska odbrana je bila efikasna, iako se Podrinjski NOP odred postepeno povlačio prema jugu.

Ovakvim ishodom operacije bili su, naravno, nezadovoljni nemački komandanti. Zato je preduzeta nova operacija — »Krupanj — dolina Jadra«, sa ciljem da nemačke jedinice ovladaju dolinom Jadra i prostorom oko Krupnja, jer su prethodno zauzele Loznicu i Banju Koviljaču. Izvršavajući ovaj borbeni zadat, nemačke jedinice su krenule u dve borbene grupe (698. i 699). Njihovo kretanje je bilo usporeno zbog blatnjavih drugova i upornih i neprekidnih odbrambenih borbi partizanskih jedinica. Na ovom pravcu pružen je odlučan otpor na Zavlači. O tome je jedan borac ispevao pesmu, koja je objavljena u užičkoj *Borbi*.

Sve do 20. oktobra partizanske jedinice su odolevale na ovom pravcu. Da bi zauzela Krupanj, 342. nemačka pešadijska divizija bila je prinuđena da traži i pomoć u avijaciji. Usled velike premoći u ljudstvu i naoružanju, neprijatelj je uspeo da slomi veoma žilav otpor Valjevskog i Podrinjskog NOP odreda kod Krupnja. Grad je zauzet i spaljen 20. oktobra.

Za izbijanje na planiranu liniju: Kraljevo — Rudnik — Ljig — Valjevo — Krupanj, Berne je još morao da se bori, a s obzirom na iskustvo koje su nemačke jedinice stekle u prethodnim borbama sa partizanima, smatralo se da nije dovoljna 342. pešadijska divizija da se osvoji Užička republika. Zato je Berne zatražio pomoć

i odobrena mu je 21. oktobra 113. pešadijska divizija sa Istočnog fronta.

Da bi se dostigla nameravana linija sa 342. pešadijskom divizijom, izvedene su i neke manje operacije: Valjevo, Šabac i Tamnava. U izvršenju tih zadataka učestvovale su već pomenute nemačke borbene grupe. Tako su 698. i 699. borbena grupa posle zauzimanja Krupnja krenule dolinom reka Jadra i Obnice, s namenom da prođu u Valjevo. One su to i ostvarile, istina, sa mnogo napora. Do 27. oktobra razmestile su se na prostoru Ub — Valjevo — Lajkovac.

Podrinjski NOP odred, posle gubitka slobodne teritorije u Mačvi, Pocerini i Jadru, koncentrisao se u Rađevini i ubrzo uspeo da ponovo oslobođi Loznicu.

Posle ulaska nemačkih jedinica u Valjevo, preduzete su još dve manje operacije — »Šabac« i »Tamnavu«, s namenom da se unište delovi Valjevskog i Posavskog NOP odreda jugoistočno od Šapca. Pored jedinica 342. pešadijske divizije, u ovim operacijama učestvovali su delovi 125. pešadijskog puka i 750. puka 718. divizije i jedan divizion 220. protivtenkovskog puka. Sve ove nemačke snage krenule su u četiri kolone i uspele su da potisnu jedinice Valjevskog i Posavskog NOP odreda iz Posavine i Tamnave. Ova dva odreda su se uspešnim manevrivanjem, uz osetne gubitke, povukla na levu obalu Jadra. Tako je Beme do polovine novembra morao da upotrebi skoro dva meseca da bi zauzeo Mačvu, Posavunu i Tamnavu.

Nemački komandanti nisu bili zadovoljni rezultatima ovih operacija. Njihov zaključak je bio da su se specifičnost i trajanje dejstava (pročešljavanje, pretraživanje, streljanja i boravak na terenu) negativno odrazilili na disciplinu i celokupno držanje trupa. Zbog toga su tražili, naročito komandant 342. pešadijske divizije, general Hofman, predah za jedinice da bi se ponovo sposobile za borbena dejstva. Posle ulaska u Valjevo, 342. pešadijska divizija se nije usudila da produži operaciju u pravcu Užica, očekujući da će predah i očekivana pojačanja povoljno delovati na borbeni moral trupa. Osim toga, nemački komandanti su bili svesni da nisu

postigli trajan uspeh, jer su se partizanske jedinice već bile prebacile u pozadinu neprijatelja.

U toku trajanja Užičke republike značajne borbe su vođene i pri opsadi Valjeva. Ova opsada je trajala od polovine septembra do polovine novembra 1941. godine. Prvobitnu blokadu Valjeva sprovele su partizanske jedinice koje su učestvovalo u oslobođanju Krupnja: Rađevski bataljon, 3. četa Kolubarskog bataljona, delovi Podgorskog bataljona Valjevskog NOP odreda i oko 200 podrinjskih četnika. Interesantno je da u početku u ovoj blokadi nisu učestvovali valjevski četnici. Kolubarski bataljon nalazio se na drumu za Užice i prema Beogradu i Mionici, Rađevski na drumu Valjevo — Loznica — Šabac, a Podgorski bataljon je držao opsadu Valjeva sa severa. Između partizanskih bataljona nalazili su se pomenuti četnici Draže Mihailovića. Kasnije su u opsadi Valjeva učestvovali i dve tamnavske čete, a na pravcu od Užica i čete Užičkog NOP odreda. U Valjevu je, pre dolaska 342. pešadijske divizije i 125. pešadijskog puka, bilo sedište štaba 704. pešadijske divizije, prvog bataljona 734. pešadijskog puka, 1., 2. i 3. čete ovog puka i drugih jedinica i ustanova.

Prvi prodor iz opsednutog Valjeva nemačke jedinice su izvršile prema Lozniči 18. septembra 1941, sa 4 tenka i 15 kamiona. Uspele su da izaju do sela Ribara. Tu su ih sačekale jedinice Valjevskog NOP odreda i posle oštре borbe uz velike gubitke — 15 mrtvih i preko 30 ranjenih — neprijatelj se povukao u Valjevo. Odmah potom, 21. septembra, 4 tenka i 400 nemačkih vojnika pokušali su prodor duž puta prema Užicu, ali su takođe bili prinuđeni na povlačenje posle borbe sa Kolubarskim partizanskim bataljonom. U pomoć opkoljenom nemačkom garnizonu u Valjevu stigao je 125. pešadijski puk, koji se probio preko teritorije Posavskog NOP odreda, odnosno preko Obrenovca i Ūba, i stigao u Valjevo 21. septembra. Ovako ojačana nemačka odbrana Valjeva pokušala je prodor 25. septembra sa znatno većim brojem vojnika, koji su ovoga puta prodrli do Ribara s obe strane reke Obnice. Četnici koji su se zatekli na tom pravcu napustili su položaje i omogućili nemackim jedinicama da zaobiđu nekoliko partizanskih zaseda, iz-

nenade ih i nanesu gubitke od preko 10 partizana. Međutim, partizani su se ubrzo sredili i primorali Nemce na povlačenje. I sledećih dana, krajem septembra 1941, bilo je bezuspešnih pokušaja nemačkih jedinica da izvrše proboj kroz blokadu. Uprkos pristiglom 125. pešadijskom puku, blokada je bila još potpunija, jer su pristigle dve tamnavske čete Posavskog NOP odreda i dve račanske čete Užičkog NOP odreda.

Neprijatelj je svakodnevno vršio ispadne u pravcu Užica i Loznice i u oktobru. Već 1. oktobra pokušan je prođor putem Valjevo — Mionica kraj reke Kolubare, ali je nemačku jedinicu između sela Beloševca i Petnice dočekala 5. kolubarska četa i jedna četa četnika, koja je ubrzo napustila položaj. Zbog toga je u pomoć pozvana 2. kolubarska četa, pa je nemačka jedinica sa 4 tenka zaustavljena i vraćena u Valjevo. Sledеćeg dana bataljon 125. pešadijskog puka vršio je ispad oklopnim vozom do Slovca, a neke jedinice 704. divizije desnom obalom Kolubare do Bele stene.

Opkoljene nemačke jedinice u Valjevu vršile su ispadne u raznim pravcima 6. i 7. oktobra. Najzad, 6. oktobra, 125. pešadijski puk uspeo je da se probije najpre u Lajkovac, a 11. oktobra na Ub. Posle odlaska ovog puka, partizanske jedinice oko Valjeva još uspešnije sprovode blokadu, štaviše, i manje grupe partizana dejstvuju na teritoriji grada. Ova opsada, sa manjim prekidima, trajala je sve do 26. novembra, kada je neprijatelj započeo operaciju u »predelu Užica i dolini Zapadne Morave«.

Posle borbi koje su trajale oko mesec dana, 342. pešadijska divizija je 25. oktobra prodrla u Valjevo. Ovaj prođor je samo nekoliko dana deblokirao Valjevo, jer su partizanske jedinice ponovo sklopile obruč oko grada. Nemačke jedinice su sve češće vršile ispadne u pravcu Užica. Najzad su 30. oktobra prodrije tim pravcem i pokušale da zaobiđu partizanske položaje. Došlo je do borbe na Kamenitovcu, gde su neprijatelji pretrpeli velike gubitke. U izveštaju u *Borbi* pominje se 300 mrtvih nemačkih vojnika i 2 uništena tenka. Bio je to period kada je Draža Mihailović povukao sve četnič-

ke jedinice iz opsade Valjeva, pripremajući se za napad na Užice. Pa ipak, partizanska blokada nije popuštala.

Novi ispad nemačkih jedinica iz Valjeva usledio je 12. novembra iz tri pravca, opet prema Užicu, ali su spremno dočekane vatrom iz raspoloživih partizanskih oružja i vraćene u Valjevo. Jedan od najvećih poraza doživele su neprijateljske jedinice 18. novembra — kada su pokušale ispad drumom preko Varde u pravcu Užica. I ovoga puta partizani su naneli neprijatelju velike gubitke. Prema izveštaju *Borbe* — 250 mrtvih i ranjenih. Bila je to jedna od poslednjih borbi pred odlučujući napad 342. pešadijske divizije na teritoriji Užičke republike.

Ova dvomesečna blokada Valjeva nije imala onu čvrstinu kao opsada kod Šapca, a naročito kod Kraljeva, ali je bila znatno elastičnija, u pravom smislu partizanska, sračunata na neprekidne udarce iz zaseda na sve neprijateljske jedinice koje su vršile ispade iz Valjeva.

Borbe oko Kraljeva spadaju među najteže koje su partizanske jedinice vodile sa nemačkom vojskom u toku 1941. godine. Već je rečeno da se iz Užica u Požegu 21. i 22. septembra povuklo 1.217 vojnika, koji su pripadali raznim nemačkim vojnim, upravnim i obaveštajnim službama. Osim toga, iz čačka su povučene nešto manje snage, koje su sačinjavali delovi 704. pešadijske divizije, štab 3. bataljona, 724. puka i 9., 10., 11. i 12. četa istog puka i druge prateće vojne službe. Sve ove jedinice prošle su kroz Kraljevo, zadržavajući se u njemu u prvoj polovini oktobra, ali nisu učestvovali u borbama oko Kraljeva, nego su se najvećim delom prebacivale za Kragujevac. Iz čačka se, posle žestoke borbe, povukao u Kraljevo i prvi bataljon 749. puka i 717. pešadijske divizije, koji je učestvovao u borbama oko Kraljeva.

Kao važna tačka na kojoj su se ukrštali železnica i putevi, Kraljevo je za Nemačku, pored privrednog, imalo i strategijski značaj. Zato je Berne, sa snagama koje su mu stajale na raspolaganju, odlučio da brani grad po svaku cenu. Naredenje od 3. oktobra glasilo je kratko: »Kraljevo se mora bezuslovno držati«, a situa-

cija u Kraljevu zahteva: »angažovanje svih jedinica i ustanova koje se тамо nalaze«. To je bio najkraći zaključak sa sastanka komandanata 717. divizije sa štabnim pukovnikom Kevišom, sa komandantom 1. bataljona 749. puka i majorom Vildermutom, komandantom 737. puka.

U Kraljevu su se tada nalazile sledeće nemačke jedinice: štab 749. pešadijskog puka, sa 1. bataljonom; 6. i 7. četa 2. bataljona 737. pešadijskog puka; 670. artiljerijski divizion; 522. odjeljenje minera. Zajedno sa neborbenim ljudstvom, u Kraljevu se početkom oktobra zateklo blokirano oko 2.000 nemačkih vojnika.

Na osnovu sporazuma između Vrhovnog štaba NOP odreda Jugoslavije i četničkog štaba Draže Mihailovića, u čačku je formiran operativni štab za napad na Kraljevo. Štab su sačinjavali: Momčilo Mole Radosavljević, komandant čačanskog NOP odreda, Ratko Mitrović, politički komesar istog odreda, kao predstavnici partizana, i major Radoslav Đurić i kapetan Jovan Derok kao predstavnici četnika.

Prema planu za napad, partizanske i četničke jedinice su imale sledeći raspored: zapadno od Kraljeva, duž komunikacije čačak — Kraljevo, nalazile su se četiri čete Dragačevevskog bataljona, dve čete Kraljevačkog NOP odreda (čibukovačka i Dedovačka), a od četničkih snaga bile su tri čete Jeličkog odreda, po dve čete Adranskog i Mrčajevačkog i jedna četa Konarevskog četničkog odreda. Napad je podržavala partizanska baterija topova od 75 mm, podeljena u dva voda, jedan zapadno, drugi severoistočno od Kraljeva, a glavni udar išao je pravcem selo Drakčići — Kraljevo. Partizanske i četničke snage raspoređene na drugim stranama imale su ulogu obezbeđenja, pre svega iz pravca Kruševca i Kragujevca. Severno i istočno od Kraljeva nalazile su se dve čete Ljubičkog bataljona čačanskog NOP odreda i Prekomoravska četa Kraljevačkog NOP odreda. Od četnika na tom pravcu bile su po dve čete Kotleničkog i Gledičkog, jedna četa Mrčajevačkog četničkog odreda i 1 vod topova. Jugoistočno i južno od Kraljeva raspoređene su jedinice Vrnjačko-trsteničkog NOP odreda, četiri čete kraljevačkog NOP odreda, četiri čete Trnav-

skog bataljona čačanskog NOP odreda i Rudarska četa Kopaoničkog NOP odreda, a od četničkih jedinica po tri čete Ibarskog i Ljubičkog četničkog odreda. U napadu na Kraljevo ukupno je učestvovalo 23 partizanske i 19 četničkih četa, sa po jednim vodom topova sa obe strane i dva engleska srednja tenka tipa »hočkins«, s tim što su snage za obezbedenje stavljene pod komandu štaba Kraljevačkog NOP odreda, a snage za napad na grad pod komandu operativnog štaba, bez obzira na to kome pripadaju. Ukupno, partizanske i četničke jedinice imale su za ovaj napad oko 4.000 boraca.

Do 7. oktobra sklopljen je obruč oko Kraljeva. Prvi napad na grad izvršen je 10. oktobra noću. Izvršen je prođor u jedan deo grada, ali nije bilo sinhronizacije dejstava sa drugih strana, pa su se jedinice koje su ušle u grad morale povući na polazni položaj. U samom gradu, nemački vojnici su već 4. oktobra pohapsili radnike fabrike aviona, 10. oktobra radnike fabrike vagona, a 13. oktobra železničare, i sve ih zatvorili u lokomotivsku halu fabrike vagona.

Noću između 14. i 15. oktobra izvršen je jedan od najsnažnijih napada na Kraljevo. Partizanske i četničke jedinice prodrije su od Čibukovca u grad do blizu crkve, gimnazije i suda, ali su se i ovoga puta morale povući. Neprijatelj je u toj borbi pretrpeo velike gubitke: 14 poginulih, od kojih 2 oficira, i 20 ranjenih vojnika. Istog dana u Kraljevu je proglašeno vanredno stanje sa prekim sudom i počela su masovna streljanja zatvorenih radnika i građana — odmazda za gubitke koje su pretrpele nemačke jedinice.

Ugroženim nemačkim jedinicama u Kraljevu prišla je u pomoć borbena grupa koja je formirana od raspoloživih jedinica iz manje ugroženih područja pod komandom majora Vildermuta, komandanta 737. puka 717. pešadijske divizije. U ovu grupu ušle su sledeće nemačke jedinice: dve čete 1. bataljona 737. puka, dve čete 2. bataljona 747. puka, 8. četa 2. bataljona 737. puka, 717. inženjerijska četa, tri baterije 670. artiljerijskog puka, jedan vod brdskih topova iz 4. baterije istog puka — ukupno oko 1.500 ljudi. Ova borbena grupa je od 12. do 15. oktobra, iz pravca Kruševca, izvršila probor blokade

Kraljeva i spojila se sa jedinicama majora Deša, komandanta 749. pešadijskog puka. Najžešća borba je vođena na Popinskoj reci sa Vrnjačko-trsteničkim NOP odredom, u čijem je operativnom sastavu bila i 4. dragosinjačka četa Kraljevačkog NOP odreda. U borbi su poginula 42 partizana. Dolaskom ovih jedinica, nemačke snage u Kraljevu 15. oktobra narasle su na 3.500 vojnika i izjednačile se po brojnosti sa snagama koje su napadale grad.

Po ulasku ove grupe u Kraljevo, partizanske i četničke jedinice nastavile su borbu dejstvima artiljerije, tukući poljoprivrednu školu, aerodrom i most na Moravi. Opkoljenom neprijatelju raznim putevima, pa i avionima doturana je muničija i hrana za 25 dana.

Posle dva neuspela napada na Kraljevo, Vrhovni štab NOP odreda Jugoslavije, preko Mirka Tomića, instruktora PK KPJ za Srbiju, naredio je zajedničkom operativnom štabu i Kraljevačkom NOP odredu da prestanu sa napadima na Kraljevo. Međutim, znatan uticaj četničkih oficira u zajedničkom štabu onemogućuje sprovodenje ove naredbe, četnički oficiri su smatrali da će ponovljeni napadi uspeti. Istovremeno, nemačke jedinice u gradu, uz pomoć načelnika operativno-nastavnog odjeljenja štaba komandujućeg generala, sa oba komandanta puka, planirale su debllokadu i dejstva u okolini Kraljeva. Tako major Vildermut iz rejona jugoistočno od Kraljeva vrši udar u pravcu jugozapada, do 10 km od grada, a major Deš vrši ispad prema zapadu, podržavajući Vildermuta. Obe grupe su stupile u dejstvo 21. oktobra.

Za to vreme partizanska i četnička artiljerija je tukla grad i nanosila neprijatelju gubitke. U jednom danu, 20. oktobra, poginula su 3 i ranjena 22 nemačka vojnika. Poslednji napad na Kraljevo izvršen je 31. oktobra; u ovom napadu su prvi put upotrebljeni tenkovi. Dejstvovala je i artiljerija. Potom je usledilo naređenje Draže Mihailovića o povlačenju četnika iz opsade Kraljeva radi napada na čačak, zbog čega su se povukle i jedinice čačanskog NOP odreda.

Već 7. novembra, u Kraljevo je stigla prethodnica 113. pešadijske divizije, a 9. novembra počelo je povla-

čenje jedinica 717. divizije na druge teritorije i Kraljevo su zaposeli delovi 113. pešadijske divizije.

Zahvaljujući dobroj organizaciji odbrane, zatim upornosti, boljem naoružanju i iskustvu, jedinice 717. nemačke pešadijske divizije, uspele su da odbiju sve napade na Kraljevo i da od polovine oktobra počnu sa ispadima u bližu i dalju okolinu, vršeći pri tom odmazde paljenjem naselja i strelnjanjem talaca.

Uzroke neuspeha ustaničke vojske u napadima na Kraljevo treba tražiti u njenoj brojnosti i kvalitetu. Do napada je došlo u perspektivi očekivanja brzog zavrešetka rata i odluke Vrhovnog štaba da se oslobođe gradovi zapadne Srbije. Negativnom ishodu ovog napada doprineo je i taktika slabog grupisanja snaga, bez naglašenog pravca glavnog udara: dugotrajne artiljerijske pripreme, posredno gadanje iz malobrojnih artiljerijskih oruđa i napadi u vidu »talasa« koje su nametali oficiri bivše jugoslovenske vojske. Osim toga, niko od članova Vrhovnog štaba NOP odreda Jugoslavije i Vrhovnog štaba NOP odreda za Srbiju nije obišao bojište da se na licu mesta upozna sa situacijom.

Treći period borbi za Užičku republiku započeo je napadom četničkih jedinica na centar ove slobodne teritorije. Užička republika nije bila homogena slobodna teritorija, jer su se unutar nje nalazili i četnički odredi Draže Mihailovića — oko tri do četiri hiljade ljudi. Na pregovorima u Struganiku i Brajićima između Tita i Draže Mihailovića, najviše je bilo reči o saradnji u borbi protiv okupatora, ali ništa nije konkretno postignuto, tako da se ta saradnja više razvijala između nižih komandi na terenu. U stvari, od samog početka saradnje vladalo je nepoverenje i dovodilo do manjih sukoba. Četnici su se drsko i lukačivo domogli nekih varoši, kao što su Užička Požega, Raška, Vrnjačka Banja i dr. U stvari, preoteli su ih od partizana, a u nekim gradovima su delili vlast, kao u čačku i Gornjem Milanovcu. Dakle, slobodnu teritoriju u zapadnoj Srbiji i Šumadiji nisu bili zaposeli samo partizanski nego i četnički odredi. Skoro u svakom mestu postojale su obe komande mesta, pa i u Užicu, centru Užičke republike. Ove komande su vršile agitaciju za dobrovoljno prijav-

Ijivanje u jedne ili u druge odrede, s tim što je onaj ko se javljao u partizane dobijao oružje i odlazio u borbu, a onaj ko se upisivao u četnike, vraćao se kući. Ovaj demagoški potez četnika svakako je uticao na brojno stanje partizanskih odreda, jer su se seljaci masovno upisivali u četnike i vraćali kući.

Iako se na trenutke činilo da će doći do saradnje, na slobodnoj teritoriji je stalno dolazilo do incidenata. Do nesporazuma je dolazilo zbog borbe za uticaj u narodnim masama, zatim zbog nepoštene borbe partizanskih odreda i narodne vlasti protiv petokolonaša i raznih sabotera oslobođilačke borbe — pristalica Nedića, Ljotića i Koste Pećanca, koje su četnici uzimali u zaštitu. S druge strane, četnički komandanti su proganjali i zatvarali istaknute partizanske borce, a prvi organizovan napad na jednu partizansku jedinicu vodio je sam Draža Mihailović u selu Planinici, krajem avgusta 1941. godine. Kasnije su se ti napadi množili. Krajem septembra vođene su borbe sa Dražinim četnicima oko Kosjerića. Početkom oktobra četnici su drsko zauzeli Požegu. Polovinom oktobra, Boža Čosović, samozvani vojvoda Javorski, zauzeo je Arilje i Ivanjicu. Bilo je borbi i oko Ljubovije.

Rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta činilo je sve da se ovi povremeni napadi ne pretvore u opšti sukob između partizanskih i četničkih odreda. Za to vreme Draža Mihailović je vodio politiku na dva koloseka — istovremeno je pregovarao i sa narodnooslobodilačkim pokretom i sa okupatorom i njegovim saradnicima. Odmah posle razgovora sa Titom u Brajićima, 26. i 27. oktobra, Draža Mihailović je naredio četničkim jedinicama da napadnu Užice.

Prema planu koji je razradio kapetan Vučko Ignjatović, Užice je trebalo sa svih strana da napadnu Požeški, Zlatiborski, Račanski i Užički četnički odred. Međutim, partizanska obaveštajna služba je saznala za ove pripreme za napad, pa su preduzete mere da se napad spreči mirnim putem. Prema Zlatiboru i Kremni poslati su poznati partijski radnici u ovom kraju da ubedljivanjem odvrate mobilisane seljačke mase od bratobuilačkog rata. To im je i uspelo, a kada su neki od oficira

pružili otpor, bili su razoružani. Međutim, od Karana i Ribaševine četnici su 31. oktobra napali delove Dragačevskog partizanskog bataljona. Najpre su četnici zaplenili 1 kamion hrane i oružja, a kada je četa Dragačevskog bataljona došla da ispita slučaj, napali su je četnici i potisnuli prema Užicu. Uz pomoć drugih četa Užičkog NOP odreda i Dragačevskog bataljona, ovi četnici su odbačeni do Crnokose, a 1. novembra su potučeni pretrpevši velike gubitke. Tom prilikom je zarobljeno 30 četnika sa njihovim komandantom. Tako su za kratko vreme, tokom 1. novembra, Užički NOP odred i Dragačevski bataljon čačanskog NOP odreda uspeli da razbiju ubedivanjem ili oružjem 3 četničke grupacije koje su se spremale za napad na Užice.

Poslednjom najbrojnijom četničkom grupacijom od oko 1.000 četnika koja je napadala iz pravca Požege komandovao je Vučko Ignjatović i sa njom je krenuo između 1. i 2. novembra na Užice. Pošto je očekivao napad sa te strane, Vrhovni štab je na uzvišenje Trešnjicu, najpodesnije mesto za odbranu nekoliko kilometara ispred grada, uputio 1. užičku četu, a 4. četu na Šerelj. U zoru 2. novembra, četnici su izbili pred partizanske položaje. Napad četnika je bio oštar, jer im se žurilo da pod okriljem noći prodrnu u grad. U pomoć 1. užičkoj četi na Trešnjici pritekla je 6. ibarska četa, sastavljena od boraca Kopaoničkog i Kraljevačkog NOP odreda. Odbrana je bila čvrsta i uporna, pa su četnici bili prinuđeni da zaobidu položaje ove dve čete i produže prema Užicu. To je bila desna četnička kolona.

Za to vreme srednja i leva kolona uspele su da posetisu 4. užičku četu sa Šerelja i da nastupe prema Mendenom brdu. Užice se u tom trenutku našlo u vrlo teškoj situaciji. Tada je Tito naredio da se upute u borbu sa četnicima sve raspoložive partizanske snage u gradu. Tako je na Čakarevo brdo, Karadorđev šanac i Rastovu kosu upućena 3. četa Dragačevskog bataljona, a na Mendenino brdo Železnička četa ojačana konjičkim vodom. U borbu su upućeni i delovi 2. račanske čete koja se zatekla u gradu. Prvi put je u borbu uključen i Radnički bataljon. Četnici su uspeli da se probiju do Čakarevog brda i Sarića osoja, ali su bili zaustavljeni. Odmah je

preduzet protivnapad partizanskih jedinica te je u toj noći četnički napad doživeo potpuni slom, a četnici su pretrpeli velike gubitke, dok su partizani imali 24 poginula borca.

Ova borba sa četnicima bila je izuzetno teška i neizvesna. Zahvaljujući samopožrtvovanju, visokom borbenom moralu, samoinicijativi, uprkos brojnoj nadmoćnosti, odneta je pobeda nad požeškom četničkom grupacijom. Ta borba predstavlja jednu od najznačajnijih u obračunu sa kontrarevolucijom, jer je to prva značajna pobeda nad četničkim pokretom Draže Mihailovića. Ona je istovremeno označavala i trajan razlaz sa četničkim pokretom.

Posle borbe na Trešnjici, sve partizanske jedinice koje su učestvovale u toj borbi nastavile su gonjenje četnika sve do Požege i Glumča. Napad na Požegu izvršen je 3. novembra. Borba je vođena skoro ceo dan i donela je žrtve na obe strane. Naročito su četnici pretrpeli gubitke prilikom povlačenja sa vašarišta i iz centra grada. Partizani su takođe imali znatne gubitke — oko 30 mrtvih i veliki broj ranjenih.

Ocenjujući kasnije borbu između četnika i partizana kod Užica i Požege, Tito je, između ostalog, rekao da je ovde »počela prva žestoga borba protiv klasnog neprijatelja ove zemlje, protiv onog starog što je prije bilo. Nama je to dalo povoda da se definitivno odvojimo od onog što nije htjelo borbu«.

Draža Mihailović je bio izuzetno pogoden porazom kod Užica i Požege, pa je naredio četničkim jedinicama kod Valjeva i Kraljeva da napuste opsadu ovih gradova i napadnu partizane, i to četnici iz opsade Kraljeva da napadnu čačak, a četnici Dragoslava Račića, koji su napustili front prema Nemcima kod Krupnja i Valjeva, da napadnu Užice sa severa.

Račićev četnički odred od 1.500 ljudi pojавio se 5. novembra na Crnokosi. Da bi se sprečio prodor ovog četničkog odreda prema Užicu, štab Užičkog NOP odreda uputio je na položaje kod sela Karan 1. užičku, Železničku i Crnogorsku partizansku četu. Ove čete su pružale otpor do 8. novembra, kada su se morale povući, a Račić je na prevaru uspeo da zarobi oko 80 partizana i

njihovih saradnika, koji su kasnije izručeni Nemcima u Valjevu. Pošto su četnici probili ovu odbranu, protiv njih je upućeno još nekoliko partizanskih jedinica, koje su 7. novembra u Užicu učestvovale u paradi povodom 24. godišnjice oktobarske socijalističke revolucije. Na Metaljki su organizovale položaj za odbranu 1. zlatiborska sa Zelezničkom i Crnogorskom četom, 1. užička na kosi Tatinac, a prema Karanu iz Užica su upućene 2. i 4. užička četa, Pekarska četa, Slovenačka četa »Ivan Cankar« i Zlatiborska četa. Sve ove čete stupile su u borbu 8. novembra. Plan partizanskog komandovanja bio je da najpre zaustavi četnike, a zatim pređe u protivnapad. Razvila se teška borba za Metaljku, koja je prelazila iz jednih ruku u druge. Iako su četnici uspeli da zauzmu Metaljku, partizani su istog dana izvršili protivnapad i snažnim jurišem četnici su zbačeni sa Metaljke. Za to vreme, desna obuhvatna partizanska kolona prodrla je u Karan, što je izazvalo pometnju kod četnika i oni su odstupali u neredu prema Crnokosi. Partizanske jedinice su posle nekoliko juriša 9. novembra ovladale četničkim položajima na Crnokosi. U tim završnim borbama učestvovala je 6. ibarska četa. Istog dana zauzet je Kosjerić i nastavljeno gonjenje četnika prema Ražani; oni su se odatle povukli prema Povlenu i Ravnoj gori.

Oštra borba sa četnicima vođena je 2. novembra za Ivanjicu. Tek što je bio postignut sporazum o saradnji, dan ranije, četnici su napali Ivanjicu, okružujući je sa svih strana. Zahvaljujući iznenadenju i brojnoj nadmoći, četnici su uspeli da zauzmu neke ulice i zgrade. Razvila se ulična borba. Moravička i Ariljska četa u toku dana su potisnule četnike iz varoši. Četnici su imali 45 mrtvih, Ariljska četa 13 i Moravička 4 mrtva borca.

Značajne borbe sa četnicima vođene su posebno oko čačka i Gornjeg Milanovca. Dok su četnici Draže Mihailovića napadali Užice, on je 1. novembra uputio poruku majoru Radoslavu Đuriću da sa četničkim jedinicama napusti opsadu Kraljeva i da zapleni partizansku artiljeriju i tenkove. Dok je Đurić boravio kod Mihailovića na Ravnoj gori, tražeći objašnjenje, stiglo je naredenje iste sadržine upućeno kapetanu Jovanu Dero-

ku da se posle povlačenja sa opsade Kraljeva sa 2/3 ljudstva, topovima i bornim kolima »ovlada Čačkom«, a 1/3 da izvrši obezbeđenje prema Raškoj i Kraljevu. Četnici su pre napuštanja opsade Kraljeva, u noći između 3. i 4. novembra, izvršili napad na partizanske posade kod topova i tenkova i sa zaplenjenim topovima i tenkovima uputili se prema čačku. Vrhovni štab je naredio štabu čačanskog NOP odreda da hitno povuče svoje jedinice iz opsade Kraljeva radi odbrane čačka. Tako su oko Kraljeva ostale samo jedinice Kraljevačkog, Vrnjačko-trsteničkog i Kopaoničkog NOP odreda.

Štab čačanskog NOP odreda preuzeo je sve mere da ne dođe do četničkog napada na čačak. Najpre je jedna delegacija građana, pripadnika raznih političkih partija, otišla na Ravnu goru da apeluje na Dražu Mihailovića da povuče naređenje o napadu na čačak. Kad to nije uspelo, nekoliko predstavnika odreda, sa komandantom Momčilom Radosavljevićem, otišlo je u četničku komandu na pregovore, ali su tom prilikom zarobljeni i kasnije zamenjeni za zarobljene četnike.

Na kraju, 6. novembra četnici su postavili ultimatum da se grad preda 7. novembra po podne. Kada je istekao rok za ultimatum, četnici su napali čačak. Grad su branile jedinice Trnavskog i Ljubičkog bataljona čačanskog NOP odreda, zatim milicija i radničke jedinice iz radionica. Na prilazima čačku od Užica, Kraljeva i Dragačeva vodile su se oštре borbe. Partizani su uspeli da preotmu tenkove i artiljeriju i da borbu preokrenu u svoju korist. Razbijeni četnici su se povukli u raznim pravcima. U toku borbi oko čačka zarobljeno je oko 40 četnika.

Za razliku od borbi oko drugih gradova, Gornji Milanovac su četnici osvojili vrlo podmuklo. Iskoristili su proslavu 7. novembra, povodom 24. godišnjice oktobarske revolucije, odnosno nebudnost partizanskih jedinica u tom gradu, pa su u toku noći napali 3. bataljon Prvog šumadijskog NOP odreda smeštenog u bolnici u Milanovcu i posle dvočasovne borbe zarobili veći broj partizanskih boraca. Ovi partizani su sprovedeni na Ravnu goru, a kasnije izručeni Nemcima u Valjevu. Partizani su se morali povući iz Gornjeg Milanovca, ali kada

je stigla 1. četa Takovskog bataljona i delovi Ljubićkog bataljona, izvršen je napad na Gornji Milanovac i četnici su se 11. novembra povukli prema Ravnoj gori.

Sve ove borbe oslabile su koncentraciju partizanskih jedinica prema nemačkim jedinicama, koje su se pripremale za munjevitu završnu ofanzivu protiv Užičke republike. Posle niza oštih borbi sa četnicima, partizanske jedinice su gonile razbijene četnike sa svih strana prema Ravnoj gori. Tako se četnički pokret našao pred konačnim uništenjem. Ali, Tito se i ovog puta pokazao kao veliki političar. Osluškujući reagovanja sila antifašističke koalicije, i da ne bi pravio spoljno-političke smetnje Sovjetskom Savezu u odnosima sa Velikom Britanijom i SAD, još jednom je Draži Mihailoviću pružio mogućnost da stupi u borbu protiv nemačkog okupatora. Draža tu mogućnost nije iskoristio, nego je, na protiv, svoje odrede koji su aktivno učestvovali pri slamanju Užičke republike legalizovao kod Milana Nedića.

Od značajnih borbi koje su vođene u toku novembra, pred napad na Užičku republiku, treba pomenuti borbe za Gornji Milanovac i Rudnik. Nekoliko dana posle oslobođenja Gornjeg Milanovca, tačnije 3. oktobra, 1. nemački bataljon krenuo je iz Kragujevca sa zadatkom izviđanja prema Gornjem Milanovcu, ali ga je presrela 2. četa Takovskog bataljona čačanskog NOP odreda i uspela da ga zadrži na Rapaj-brdu, odakle se nemački bataljon vratio u Kragujevac.

U sledećem pokušaju, 5. oktobra, nemačka jedinica iz Kragujevca probila je partizanski položaj na Rapaj-brdu i ušla u Gornji Milanovac. Potom se preko Rudnika, koji je spalila, i Topole vratila u Kragujevac. U borbama sa partizanima izgubila je dva tenka, a 6 nemačkih vojnika je zarobljeno.

Treći napad na Gornji Milanovac nemačke jedinice su preduzele 14. oktobra. Takovski bataljon, zbog četničkog napuštanja položaja kod Dumače i Vraćevšnice, bio je prinuđen da zatraži pomoć od Ljubićkog bataljona, koji je stigao i učestvovao u borbama sa nemačkom jedinicom, ali je ona ipak prodrla u Gornji Milanovac,

spalila ga i uhapsila oko 140 građana kao taoce. Pri povratku u Kragujevac, ova nemačka jedinica je kod sela Nevade pretrpela velike gubitke od Kragujevačkog i čačanskog NOP odreda — 10 mrtvih i 26 ranjenih. Zbog ovih gubitaka, izvršena je masovna odmazda strelljanjem građana Kragujevca.

Posle toga, za Milanovac su vodene borbe između partizana i četnika, a 21. novembra, prodirući prema Milanovcu od Belanovice, Nedićeve jedinice od 800 ljudi napale su Rudnik. Ovu varošicu branili su delovi Kosmajskog, Prvog šumadijskog i Posavskog NOP odreda, koji su se nalazili u povlačenju prema Užicu, i čačanskog NOP odreda. Svim tim jedinicama komandovao je zajednički operativni štab. Nemački izveštaji, između ostalog, napominju da su to bile nadmoćnije snage u poređenju sa Nedićevim. Posle 29-časovne borbe, Nedićeve jedinice su zakratko zauzele Rudnik, ali kako Nemci izstavaju — morale su se povući usled nedostatka municije. Potom je angažovan jedan vod artiljerije i, uz artiljerijsku pripomoć, Ljotićevi dobrovoljci su 23. novembra zauzeli Rudnik. Žatim su izvršili napad na Gornji Milanovac, ali su bili odbijeni. Partizani su 25. novembra preduzeli protivnapad i uspeli da razbiju jedinice Milana Kalabića i Ljotićeve dobrovoljce, oslobodivši Rudnik. Poslednji napad na Rudnik usledio je 28. novembra. Izvršili su ga iz severoistočnog i severnog pravca tri bataljona 721. pešadijskog puka, jedna baterija, topovi i jedan vod pionira. Partizanske zaštitnice su je nakon kraće borbe povukle. Posle artiljerijske pripreme, Rudnik je zauzet bez borbe.

Početkom jeseni 1941. godine, istovremeno sa borbama u zapadnoj Srbiji, Šumadiji i Pomoravlju, partizanski odredi su takođe vodili žestoke borbe i stvarali slobodne teritorije u istočnoj i južnoj Srbiji. U tome je najviše uspeha imao Požarevački NOP odred, koji je imao oko 200 boraca a naslanjao se na teritoriju Užičke republike. On je uspeo da oslobodi Kučevo, Petrovac na Mlavi i njihovu okolinu i da na toj slobodnoj teritoriji formira organe narodne vlasti, od mesnih i sreskih do Okružnog narodnooslobodilačkog odbora. U vreme uspona ovoga odreda do polovine novembra 1941. godine,

on je znatno omasovljen i bio je podeljen na tri bataljona.

Posle početnih uspeha, Krajinski, Boljevački i Zeglavski NOP odred u istočnoj Srbiji pretrpeli su gubitke i izgubili slobodnu teritoriju krajem septembra i početkom oktobra 1941. godine. Ovi odredi su bili izloženi snažnom pritisku okupacionih snaga zbog strateške važnosti ovog kraja, pre svega Rudnika bakra u Boru, za nacističku Nemačku.

U južnoj Srbiji, takođe u jesen 1941. godine, borba protiv okupatora i njegovih saradnika bila je u punom zamahu. Tamo su dejstvovali: Rasinski, Toplički, Ozrenški, Nišavski, Kukavički, Babički, Vranjski i Jablanički NOP odred, koji će uspešno nastaviti akcije i posle pada Užičke republike. U istočnoj i južnoj Srbiji partizanski odredi nisu postigli onu masovnost, a samim tim ni intenzitet narodnooslobodilačke borbe, kao u zapadnoj Srbiji, a nisu se ni potpuno razvili organi narodne vlasti koji su pretežno ostali na nivou narodnooslobodilačkih fondova. Pored objektivnih razloga, za to su postojali i subjektivni razlozi, jer su Pokrajinski Komitet KPJ za Srbiju i Glavni štab NOP odreda za Srbiju uglavnom bili usmerili svoju aktivnost na područje Užičke republike. Južna i istočna Srbija su u početku bile od drugostepevnog značaja, ali posle pada Užičke republike ovi krajevi će početi da igraju primarnu ulogu u revolucionarnim procesima u Srbiji i težište ustanka će se premestiti u ove krajeve.

Narodna vlast

Svojim prvim akcijama partizanski odredi počeli su da razbijaju i uništavaju organe buržoaske vlasti koji su se stavili u službu okupatora. Istovremeno sa uništavanjem stare vlasti stvaraju se novi organi koji će snabdevati partizanske odrede raznovrsnim potrebama i obaveštenjima.

Ovaj početni period razvoja narodne vlasti, do Vojno-političkog savetovanja u Stolicama, u Srbiji nije protekao bez dileme. Posle jasno izraženog cilja koji je istakao Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju u priprema za ustank — da će se radni narod boriti »za vlast radnika i seljaka u naslonu na SSSR«, u početku ustanka — s obzirom na proces stvaranja antifašističke koalicije — Komunistička partija Jugoslavije tokom jula u svojim proglašima ne postavlja zahteve za izmenu društveno-političkog sistema. To znači da ne postavlja pitanje vlasti, ali insistira na stvaranju odbora Narodnooslobodilačkog fronta, štaviše, Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju savetuје nekim okružnim komitetima KPJ u prvoj polovini avgusta da — ako opštinske uprave nisu u službi okupatora već koliko-toliko štite interes naroda — treba da ostanu ria svojim mestima i pod kontrolom narodnooslobodilačkih partizanskih odreda, ali se istovremeno insistira na tome da gde god je moguće treba uspostavljati »vlast narodnih komiteta«.

Sa rasplamsavanjem ustanka u avgustu 1941. u Srbiji i stvaranjem prvih slobodnih teritorija po selima, postepeno se kristališe stav da treba odbaciti stare op-

štinske uprave i početi sa formiranjem narodne vlasti. U početku ustanka u Srbiji svaki partizanski odred se u praksi suočio sa pitanjem narodne vlasti. Dotada su u selima postojali poverenici narodnooslobodilačkih fondova, a u gradovima i odborima. Dok su članovi odbora po gradovima delovali ilegalno, poverenici po oslobođenim selima bili su legalizovani. Oni su se uglavnom bavili prikupljanjem hrane i opreme za partizanske odrede, ali kad je većina sela na teritoriji nekog od okružnih komiteta bila oslobođena, učinjeni su prvi koraci za stvaranje narodne vlasti. Već tada je sekretar Okružnog poverenstva KPJ za Arandelovac, Stanislav Sremčević, predlagao formiranje nove vlasti i pominjao imena ljudi koji bi ušli u odbor. Ali, komandant i komesar Prvog šumadijskog NOP odreda, Milan Blagojević i Nedeljko Žakula, smatrali su da je to prerano i da te odbore ne treba odmah imenovati. Kad za to budu sazreli uslovi — smatrali su — mogu se glasanjem ili aklamacijom na javnim skupovima izabrati članovi odbora. Ako se prerano formiraju odbori narodne vlasti, postoji opasnost da se kompromituju u javnosti. Zato se na ovoj teritoriji ostalo pri narodnooslobodilačkim fondovima sve do kraja septembra 1941. godine.

I u Drugom šumadijskom NOP odredu u istom periodu se razmišljalo o tom problemu. Partijsko rukovodstvo Odreda zauzelo je stav da se po selima odrede ugledni domaćini, koji bi vršili ulogu nove vlasti i rešavali probleme sela. Takvi aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta kasnije su predstavljali začetak budućih narodnooslobodilačkih odbora. U Drugom šumadijskom NOP odredu bilo je razgovora o tome kako treba da izgleda narodna vlast, pa su jedni, na primer Lazar Stojanović, predlagali da se formiraju sovjeti, dok su se drugi izjašnjavali za ratni komunizam, tj. da vlast treba da vrše komande odreda. Sličnih rasprava bilo je i u drugim NOP odredima u Srbiji.

U stvari, u toku jula 1941. nije ni moglo doći do uvođenja narodne vlasti, jer još nema slobodne teritorije u Srbiji- Sa razgaranjem ustanka u avgustu, u Srbiji se postepeno kristališe stav o stvaranju narodne vlasti odozdo. Pre toga, od početka avgusta egzistirala je Titova

ideja da se formira narodni Komitet oslobođenja Jugoslavije, koji bi predstavljao centralnu vlast koja se rada iz narodnog ustanka. Od toga se odustalo, jer je ocenjeno da bi formiranje Komiteta bilo prerano, s obzirom na postojeće odnose u antifašističkoj koaliciji. Preovladalo je opredeljenje za postepeno izgrađivanje narodne vlasti odozdo, ne odričući se mogućnosti da se — kad sazru vojno-politički uslovi — formira i Komitet narodnog oslobođenja Jugoslavije. Ne čekajući direktive od najvišeg rukovodstva KPJ, mase na terenu, pod rukovodstvom članova KPJ, počinju već krajem jula 1941. da stvaraju oslobodilačke komitete, o kojima, na žalost, nemamo pisanih izvora, ali postoji svedočenja učesnika. Tako je 31. jula 1941. godine u selu Bastavu, rađevski rez, obrazovan takav komitet, nešto kasnije, 17. avgusta, i u selu Radobudi kod Arilja a zatim 22. avgusta u Arilju.

Ovi prvi odbori narodne vlasti nose različita imena: odbori narodnooslobodilačkog fronta, nacionalnooslobodilački komiteti, odbori narodnooslobodilačkog fonda, da bi formiranjem Sreskog narodnooslobodilačkog odbora u Krupnju početkom septembra prevagnuo naziv *narodnooslobodilački odbor*. Zbog brzine razvoja ustanka u Srbiji, forme Narodnooslobodilačkog fonda su ubrzo prevaziđene, pre svega u zapadnoj Srbiji i Šumadiji. Ni Narodnooslobodilački front nije mogao da se razvije kao politička organizacija. Tamo gde su se pojavili ovi odbori, figurirali su više kao narodna vlast, nego kao politička organizacija. Oba pojma ostala su da egzistiraju sa određenim sadržajem u toku trajanja Užičke republike.

Početkom septembra 1941. snage NOP u Srbiji su toliko narašle da su počele oslobadati gradove. Po zamisli Glavnog štaba NOP odreda Jugoslavije, težište ustanka trebalo je preneti u zapadnu Srbiju i tu formirati veću slobodnu teritoriju. U početku se prepostavljalo da bi ta teritorija bila oko Krupnja, koji je oslobođen 4. septembra, i u njemu je sledećih dana formiran Sreski narodnooslobodilački odbor. Ovaj odbor imenovao je štab Valjevskog NOP odreda, a potvrđen je akamacijom na zboru naroda ovog kraja. Tom prilikom

su donete značajne odluke, odnosno »prvi dekret nove vlasti u ovom mestu«, kako piše Dragojlo Dudić. »Ovim dekretom«, piše dalje Dudić, »ukinuta je vlast sreskog načelstva, opštine i žandarmerijske stanice u Krupnju. Sreski sud, poreska uprava, katastarska sekcija obustavljaju rad do završetka naše narodnooslobodilačke borbe«. Dekret dalje naređuje zapisnički pregled imovine svih državnih nadleštava i konfiskaciju državnog novca od poreske uprave i policijskih vlasti. Sem toga, dekret naređuje obrazovanje »narodne straže« kao izvršnog organa narodne vlasti za čuvanje lične imovine i radi bezbednosti građana. Odluka o primopredaji vlasti sprovedena je 8. septembra 1941. godine i navedena imovina je nredata »na upravu narodnooslobodilačkom odboru, koji privremeno vrši vlast«.

U toku septembra 1941. godine i u drugim krajevima zapadne Srbije, odmah posle oslobođenja nekog mesta, formiraju se narodnooslobodilački odbori. Tako se 14. septembra formira NOO u Bajinoj Bašti, zatim u Čajetini, Užičkoj Požegi, u Užicu 26. septembra, Ari-Iju, a početkom oktobra u Gornjem Milanovcu, čačku i drugim mestima.

Posle oslobođenja Krupnja, u valjevskom okrugu formirani su NOO u svim selima Rađevine i Azbukovice, izuzev u nekoliko sela pored Drine, zbog borbi kod Zvornika, a u nekim selima u Gornjoj Azbukovici imali su uticaj četnici Draže Mihailovića. Takođe su formirani NOO u podgorskem, kolubarskom, valjevskom i tamnavskom srežu. Osim Sreskog NOO za Rađevinu, formiran je ilegalni Okružni NOO u Valjevu od 10 članova.

Za narodnooslobodilačke odbore u Mačvi je karakteristično da su bili jedinstveni po metodi rada i organizacionom sastavu. Ponegde je bilo podvojenosti među odbornicima zbog uticaja četnika, a u nekim selima stvarali su zajednički NOO sa četnicima Draže Mihailovića. U pocerinskom srežu delovale su jače četničke snage, koje su ometale stvaranje NOO, tako da su oni formirani samo u nekoliko sela, dok je najveći deo jadar-skog sreza bio pod uticajem četnika.

Uoči oslobođenja čačanskog kraja postojala su 34 ilegalna narodnooslobodilačka odbora po selima, sem

u Dragačevu, koji su obavljali poslove Narodnooslobodilačkog fonda i nisu imali karakter vlasti. Sa oslobođenjem Guče, Gornjeg Milanovca i čačka, pristupilo se formiranju narodnooslobodilačkih odbora, pre svega u ta tri mesta, a zatim u selima. Tako je na teritoriji sreza trnavskog obrazovano 8 opštinskih NOO koji su obuhvatali 22 sela; u srezu Ijubićkom 4 opštinska NOO za 9 sela; u srezu takovskom skoro je u svakom selu formiran NOO — bilo ih je 22 i u srezu dragačevskom bilo je 7 mesnih i 9 opštinskih NOO.

U užičkom kraju u svim oslobođenim gradovima i većini sela formirani su narodnooslobodilački odbori. Tako su u Ariljskom srezu formirani NOO u 11 sela, u račanskom 12 mesnih NOO, a neka sela, na primer Zaovine, bila su pod kontrolom četnika Draže Mihailovića. U užičkom srezu takođe je bilo 12 opštinskih NOO, u zlatiborskom 14, u požeškom je obrazovano 10 NOO u južnim delovima sreza, dok se severni deo nalazio u blizini Ravne gore pod kontrolom i velikim pritiskom četnika. U crnogorskem srezu mesni NOO su obrazovani u 6 mesta, a ostala su bila pod uticajem četnika. U moravičkom srezu bilo je 10 NOO, a jedan deo sreza bio je izložen četničkom uticaju. U svim sreskim mestima postojali su sreski NOO, sem u Ivanjici, koja je bila izložena neprekidnom udaru kontrarevolucionarne aktivnosti četničkih snaga.

Treba naglasiti da je jedino Užice bilo u pravom smislu slobodno, odnosno oslobođeno uticaja četnika, koji su imali delimičnog uticaja u drugim srezovima pa i u samom užičkom srezu, ali je vlast u gradovima isključivo bila u rukama narodnooslobodilačkog pokreta. U Užicu je pored Gradskog narodnooslobodilačkog odbora, koji je vršio i funkcije Okružnog NOO do njegovog formiranja, početkom novembra 1941. formiran i Glavni NOO za Srbiju, koji Tito u jednom pismu od 16. novembra naziva Centralnim odborom za čitavu oslobođenu teritoriju. Tako je za kratko vreme zaokružena piramida narodne vlasti od mesnih, opštinskih, sreskih, okružnih NOO do Glavnog NOO za Srbiju.

Nešto kasnije od užičkog i čačanskog kraja započeto je formiranje organa narodne vlasti u kraljevač-

kom okruglu u toku oktobra i novembra u nekoliko sela žičkog sreza.

U Šumadiji i Pomoravlju nije se mogla razviti narodna vlast kao u zapadnoj Srbiji, jer su tu odredi uglavnom držali sela u kojima su NOO razvili aktivnost u Posavini, zatim u kosmajskom srezu, gde su ovi odbori delovali kao pomoć odredu. Mreža NOO bila je posebno razvijena u arandelovačkom okrugu, gde su od 57 sela u oraškom, kolubarskom i oplenačkom srezu u 34 sela formirani NOO, a bili su obrazovani sreski NOO za Arandelovac i Mladenovac. I u kragujevačkom i u gružanskom srezu su takođe od 104 sela u 77 izabrani NOO i Opštinski NOO u Gruži. U Pomoravlju se aktivnošću isticao Narodnooslobodilački odbor u Rači.

Ova mreža narodnooslobodilačkih odbora na teritoriji Užičke republike svakako bi bila nepotpuna ako ne bismo pomenuli i njen vrh — Glavni narodnooslobodilački odbor za Srbiju. Formiranje Glavnog narodnooslobodilačkog odbora za Srbiju usledilo je posle uspešnog razvoja narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji 1941. godine i posle formiranja nižih organa narodne vlasti na oslobođenoj teritoriji i ilegalnih na neoslobođenoj teritoriji. Već u jesen 1941. godine ukazala se potreba da se objedini i usmerava rad svih narodnooslobodilačkih odbora u Srbiji i da se izvrši mobilizacija raspoloživih Ijudskih i materijalnih potencijala, pre svega na oslobođenoj teritoriji za pomoć oslobođilačkoj borbi, stvaranjem jedinstva fronta i pozadine. Na taj način bi se ostvario veći doprinos u borbi protiv okupatora i njegovih saradnika.

Kao što smo već napomenuli, početkom avgusta 1941. godine Tito je imao ideju da se formira narodni Komitet oslobođenja za celu Jugoslaviju, ali se po izlasku CK KPJ na slobodnu teritoriju zapadne Srbije od toga odustalo da se ne bi stvarale spoljno-političke teškoće Sovjetskom Savezu. Međutim, bez obzira na trenutne odnose u antifašističkoj koaliciji, posle Vojno-političkog savetovanja u Stolicama CK KPJ je posvetio posebnu pažnju izgradnji celovitog sistema narodne vlasti na oslobođenoj teritoriji — od mesnih, opštinskih, sreskih i okružnih do Glavnog NOO za Srbiju. Još tada se po-

mišljalo da treba stvoriti »jedan centralni NOO« za celu oslobođenu teritoriju. Zato su se, pored Tita i Kardelja, zalačili Ivan Milutinović i Sreten Žujović iz Užica, ali je Tito poručivao iz Tolisavca da će se o stvaranju Glavnog NOO »doneti konačno rešenje« kad on stigne u Užice.

Odluka o formiranju Glavnog NOO za Srbiju je postepeno sazrevala. Prve praktične korake preduzeo je CK KPJ početkom novembra 1941. godine. Zbog toga je 17. novembar kao dan osnivanja Glavnog NOO, koji se navodi u većini publikacija o narodnooslobodilačkoj borbi, diskutabilan. Naime, CK KPJ je početkom novembra odredio članove Glavnog NOO za Srbiju i oni koji su bili predviđeni da budu članovi ovog tela pozvani su sa terena da dođu u Užice. Za predsednika Glavnog NOO određen je Dragojlo Dudić, zemljoradnik, koji je pored te dužnosti vodio i poslove poljoprivrede; za sekretara Petar Stambolić, student, i članovi: Mirko Tomić, pravnik, zadužen za organizovanje snabdevanja pozadine i bolnica; Jovan Popović, književnik, i Mitra Mitrović, profesor, trebalo je da rade na pitanjima obrazovanja i kulture; Mitar Bakić, službenik, vodio je finansije, ali je više bio vezan za Vrhovni štab NOP odreda Jugoslavije; Nikola Grulović je bio zadužen za privredu, a Vlada Zečević, sveštenik, za šumarstvo. Član Glavnog NOO bio je i radnik Jusuf Tulić, koji se pominje kao zamenik sekretara. Centralni komitet KPJ je nastojao da u ovaj odbor uđe i neko od predstavnika građanskih stranaka, ali do toga nije došlo, jer su svi članovi Glavnog NOO bili komunisti i iskusni revolucionari, sem Vlade Zečevića.

Od imenovanja ovog odbora, početkom novembra, trebalo je da prođe nekoliko dana da se njegovi članovi sakupe u Užicu. Tako je Petar Stambolić stigao oko 10. novembra, Dragojlo Dudić polovinom novembra, a Vlada Zečević 22. novembra. Kako je ko od članova Glavnog NOO stizao u Užice, primao je svoje zadatke i izvršavao ih. Nije bilo kolektivnog rada niti sednica odbora u današnjem smislu reči. Kad je reč o ovom odboru, nevolja je u tome što o njemu nije ostalo pisanih tragova, sem što se iz sačuvanog delovodnog proto-

kola Okružnog NOO iz čačka vidi da je Glavni NOO korespondirao sa okružnim i sreskim narodnooslobodilačkim odborima, a održavao je neposrednu vezu i sa Narodnooslobodilačkim odborom u Užicu.

Glavni NOO za Srbiju delovao je izuzetno kratko vreme i zbog toga njegov rad nije došao do punijeg izražaja na slobodnoj teritoriji. Osnovna pažnja Glavnog NOO bila je usmerena na organizaciju života na slobodnoj teritoriji, pre svega na privredu i snabdevanje partizanskih odreda, ali ni druge vrste aktivnosti nisu bile zanemarene.

Bez obzira na to što je delatnost ovog odbora bila kratka, njegovo postojanje svedoči o visokom stepenu organizacionog razvoja narodnooslobodilačkog pokreta u periodu Užičke republike. Bila je to prva srpska revolucionarna vlada u toku drugog svetskog rata. Iako se ne može reći da je tada stvorena nova država na socijalističkim osnovama sa izgrađenim sistemom narodne vlasti, stvaranjem Užičke republike položene su osnove novog društvenog političkog sistema u Jugoslaviji i nije slučajno naglašeno novembra 1944. godine, prilikom konstituiranja Velike antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije, da se ona nadovezuje na rad Glavnog NOO za Srbiju iz 1941. godine.

Pre nego što razmotrimo funkcije narodnooslobodilačkih odbora, potrebno je izneti nekoliko napomena o teoretskim osnovama narodne vlasti onako kako ih je videla KPJ. Već u Tolisavcu, u prvoj polovini oktobra 1941. godine Kardelj je skicirao svoj prvi članak u Srbiji *Narodnooslobodilački odbori moraju postati istinski privremeni nosioci narodne vlasti*, koji se temelji na zaključcima Savetovanja u Stolicama o daljem razvoju narodne vlasti, a održavao je i stavove Politbiroa CK KPJ o tom pitanju.

Kad je reč o Kardeljevom uronjavanju u praksu razvoja narodne vlasti, i pokušaju uopštavanja te prakse, potrebno je podsetiti na Lenjinovo mišljenje o stvaralačkoj inicijativi masa u revoluciji i o ulozi rukovodilaca revolucionarne partije. Činjenica je da su mase u toku revolucije izuzetno aktivne i da mogu učiniti, kako kaže Lenjin, čuda u stvaranju novog društvenog

poretka. Međutim, on naporedo naglašava da je veoma važna uloga rukovodilaca revolucionarne partije, koji treba šire i smelije da postavljaju zadatke masama koje Učestvuju u revoluciji i da revolucionarne parole tih rukovodilaca uvek idu ispred inicijativa masa, da im služe kao »svetionik«.

Ovo smo naglasili upravo stoga da bismo na Kardelevom primeru pokazali da je on bio jedan od istaknutih rukovodilaca KPJ koji se vrlo brzo uklapao u razvoj NOR i revolucije u Srbiji, odnosno narodne vlasti, i da je na osnovu postojeće prakse izuzetno precizno i jasno određivao smernice daljeg razvoja. U navedenom Kardelevom članku, koji je objavljen u prvom broju užičke *Borbe* vo njegovom dolasku u Užice, jasno su izraženi principi na kojima treba izgrađivati narodnu vlast vi celoj Jugoslaviji. Prema tim uputstvima, celokupna organizacija pozadine i veza sa frontom preneta je na narodnooslobodilačke odbore »koji su postali stvarni nosioci vlasti«.

Ako se pažljivo analizira ovaj članak, može se videti da ie u njega ugrađena celokupna praksa razvoja narodne vlasti u Srbiji do tog vremena, podrazumevajući tu i odluke Narodnooslobodilačkog odbora u Krupnju, odakle su usvojeni i neki termini — ne samo naziv *narodnooslobodilački odbor*, nego i *narodna straža, privremeno vršenje vlasti* i drugi. Usvajajući sve to, Kardelj je dalje teoretski razrađivao i sistematizovao jedan konzistentan sistem narodne vlasti. On već tada piše da po red lokalnih narodnooslobodilačkih odbora treba stvoriti »i jedan centralni NOO za celu oslobođenu teritoriju«.

U navedenom članku Kardeli postavlja dva osnovna pitanja: »Zašto se formiraju NOO i kakav je njihov zadatak?« Odgovarajući na ova pitanja, on prvi put sa partijskog vrha određuje zadatke narodnooslobodilačkih odbora, koji »još nemaju svuda karakter nosilaca vlasti, ali ga oni mornju dobiti«, jer je iz kratkog nosmatrania ra/voja NOO u Srbili zapazio da su oni još podređeni nartizanskim odredima i da iz organa borbe nisu svuda prerasli u organe narodne vlasti, ,

Kardeljeva praktična i teorijska aktivnost ubrzala je proces da NOO postanu nosioci vlasti. On je još tada nedvosmisleno naglašavao da NOO predstavljaju, »zajedno sa našim oružanim snagama, osnovno oružje za pobjedu pravedne stvari našeg naroda«.

Kardelj ne pravi revoluciju kabinetски, pomoću nekakvih gotovih recepata. Ono što je zapisao prati i usmerava u praksi, na primeru Narodnooslobodilačkog odbora u Užicu. Svoje teoretske pretpostavke ikonkretizuje kroz odluke NOO u Užicu od 18. oktobra 1941. godine, koje su objavljene u istom broju *Borbe* odmah posle njegovog članka. Da je Kardelj učestvovao u formulisanju ovih odluka nedvosmisleno potvrđuju članovi i sekretar Narodnooslobodilačkog odbora, Milivoje Kovačević, a i sam Kardelj u svojim sećanjima, kada piše da su »sve odluke NOO u Užicu razmatrane i usaglašavane u CK pa posle slate u druge krajeve Jugoslavije da posluže kao uzor u izgrađivanju narodne vlasti.« Sinteza teorije i prakse posebno je karakteristična za Kardeljeve radove iz ovog perioda, iako je on izbegavao da govori o svojoj ulozi prilikom traženja originalnih puteva jugoslovenskoj revoluciji, izražavajući to na lakonski način: »Revolucija nam je to donela«.

Kao što smo napomenuli, prilikom opisivanja mreže narodnooslobodilačkih odbora na području Užičke republike, najpotpuniji oblici narodne vlasti i najrazvijeniji NOO bili su u užičkom kraju, jer sem Užičke Požege — koju su četnici držali oktobra 1941 — u ostalim delovima okruga vlast nije deljena sa četnicima, kao što je to bio slučaj u čačanskom, valjevskom, podrinjskom i u nekim drugim krajevima do oružanog sukoba sa četnicima početkom novembra 1941. godine. Ti mešoviti NOO su imali više smetnje u radu, jer su četnički predstavnici ometali neke revolucionarne mere. Međutim, u novembru, posle potiskivanja četnika prema Ravnoj gori, u svim NOO gde je vlast bila zajednička izvršena je njihova dopuna samo partizanskim predstanicima i oni su postigli zapažene rezultate, naročito u Čačku, Gornjem Milanovcu, Požegi i drugim mestima.

Po sistemu uzorka, uzeli smo da posmatramo rad Narodnooslobodilačkog odbora u Užicu, koji je po strukturi i organizaciji rada spadao u najrazvijenije u Srbiji i odigrao značajnu ulogu u stvaranju narodne vlasti, jer je njegovu aktivnost direktno usmeravao CK KPJ, a oslanjao se na bogatu revolucionarnu tradiciju ovog grada. Sve je to omogućilo da se kroz njegovu aktivnost ostvari ne samo revolucionarna delatnost ustaničkog Užica i okoline već i širi koncept snaga narodnooslobodilačkog pokreta kao celine.

Ovaj narodnooslobodilački odbor formiran je 26. septembra 1941, a sačinjavalo ga je 36 odbornika. Osim komunista, u NOO su bili građani bliski Partiji: zanatlije, trgovci i intelektualci, a među njima i nekoliko pripadnika opozicionih građanskih stranaka. Najveći deo ovih građanskih predstavnika je izšao iz NOO početkom oktobra, kad se nije složio sa odlukom Narodnog suda, koja je na zahtev Lole Ribara trebalo da bude potvrđena od NOO o streljanju 8 saradnika okupatora, nad kojima je izvršena smrtna kazna 6. oktobra. Već sledećeg dana izvršena je dopuna Narodnooslobodilačkog odbora i izabrani su novi članovi. To je bio i prvi pomen narodnooslobodilačkog odbora u javnosti, pa je to dalo povoda većini istoričara koji su pisali o ovom odboru da njegovo formiranje vezuju za taj datum.

Početak rada NOO organizovan je preko komisija i odseka. Kasnije, umesto komisija, radile su sekcije, kojih je bilo 13 za razne sektore delatnosti, a komisije su formirane za rešavanje određenih zadataka. Radile su sledeće sekcije: 1) Sekcija za mobilizaciju, ili vojna sekcija; 2) Sekcija za snabdevanje fronta adećom i obućom; 3) Sekcija za ishranu vojske i građanstva; 4) Sekcija za nabavku i raspodelu ogreva; 5) Sekcija za organizovanje proizvodnje u gradu; 6) Sekcija za otkup; 7) Sekcija za protivavionsku zaštitu; 8) Sekcija za pomoć partizanskim porodicama, izbeglicama i socijalnu pomoć; 9) Zdravstvena sekcija; 10) Stambena sekcija; 11) Sekcija za prikupljanje priloga u korist Narodnooslobodilačkog fonda; 12) Sekcija za zapregu i zaprežna vozila; 13) Sekcija za administraciju NOO.

Sekcije su bile stalna tela koja su radila na osnovu odluka NOO i odgovarale mu za svoj rad. Njih su sačinjavali odbornici i jedan broj građana spremnih da pomognu narodnooslobodilačku borbu, koji su pokazivali smisao za tu vrstu aktivnosti, a sve je to bilo na dobrovoljnoj osnovi.

Pored rada preko sekcija i komisija, Narodnooslobodilački odbor u Užicu je davao i konkretna zaduženja pojedinim odbornicima, a poveravao je i odredene zadatke grupama ljudi. Sednice odbora su održavane često, a radilo se neprekidno. Sednice su bile kratke, a odluke su donošene brzo i odmah sprovedene. Izvršni odbor je bio stalno na okupu i izvršavao donete odluke NOO i rešavao tekuća pitanja. Zbog ratne situacije uvedeno je dežurstvo odbornika i danju i noću.

U početku su nedovoljno bili definisani odnosi između štaba odreda, komande mesta i narodnooslobodilačkog odbora. U Užicu je odmah posle oslobođenja organizovana komanda mesta kao vojno-pozadinski organ sa osnovnim zadatkom da mobilise borce za jedinice Užičkog NOP odreda, da prikuplja oružje, municiju, hranu, odeću i ostala materijalna sredstva, ne samo za Užički odred nego i za druge partizanske jedinice. Komanda mesta i NOO bili su angažovani na istom poslu kao jedna celina. U početku su se funkcije komande mesta i NOO preplitale, da bi se kasnije sve više razgraničavale. Na primer, u početku odluke o kažnjavanju špekulanata donose komanda mesta i NOO, a kasnije je to pretežno radio NOO. U prvim danima nakon osnivanja NOO odluke je uglavnom donosio štab odreda, ali su se štab odreda i komanda mesta postepeno rasterećivali tih obaveza, pa je NOO donosio odluke koje su se odnosile na regulisanje osnovnih pitanja u gradu. Tako je NOO postepeno preuzeo sve funkcije vlasti, sem čisto vojnih pitanja.

Naročito je to postalo vidljivo dolaskom Centralnog komiteta KPJ u Užice i objavlјivanjem navedenom Kardeljevog članka, ali je i dalje postojala tesna saradnja sa štabom odreda i komandom mesta po nizu pitanja ne samo vojne prirode nego i organizacije privrednog i društvenog života u gradu. Od dolaska CK, članovi

Izvršnog odbora NOO odlazili su na konsultaciju u CK po određenim pitanjima, jer se Politbiro CK KPJ veoma konkretno bavio problemima organizacije narodne vlasti u Užicu. Upravo tih dana problem narodne vlasti je načelno postavljen i rešen i dat je praktičan primer njeće organizacije koji je ubrzo posle toga postao opšti oblik u čitavoj zemlji. Zbog toga je od izvanrednog značaja da se analiziraju sve vrste aktivnosti NOO u Užicu, koji je fungirao i kao sreski i okružni NOO sve do formiranja ovih organa narodne vlasti. Njegova se aktivnost odvijala uz tešnju saradnju sa drugim NOO u užičkom kraju i uz njihovu pomoć.

Pre nego što je objavljen Kardeljev članak, NOO u Užicu je 11. oktobra prvi put javno nastupio obraćajući se proglašom građanstvu Užica i okoline, u kome poziva narod da nastavi borbu protiv okupatora sa parolom koja je tih dana dominirala na području Užičke republike — »Sve za front«. Ali, to nije bilo sve. Tada je NOO izneo makar i oskudan ekonomsko-politički program rada. Taj program je sadržao sledeće zadatke: u prvom redu, to su bili zadaci od interesa za front, odnosno neophodnost da se pruži najveća moguća pomoć »narodnooslobodilačkim snagama koje se bore za pobedonosno dokrajčenje naše borbe«, zatim da se u saradnji sa štabom Užičkog NOP odreda obezbedi lična imovina i pristupi rešavanju svih gorućih problema stanovništva, odnosno ono što je najnužnije — »hieb, krov nad glavom i ogrev«. Pri tom se vodilo računa o tome da se obezbede ekonomski najslabiji slojevi a da teret podnesu »ekonomski najjači redovi«. U tom proglašu je nagovešteno da se državni prihodi ne mogu ubirati na stari način i da se moraju naći novi izvori prihoda koji će omogućiti stvaranje Narodnooslobodilačkog fonda, naglašavajući da će se ta i druga nerešena pitanja rešavati u duhu narodnooslobodilačke borbe.

Svestranija analiza aktivnosti NOO u Užicu pokazuje da je njegova praksa uveliko prelazila okvire istaknute u ovom proglašu. Njegova se aktivnost može podeliti, prema rešavanju određenih grupa osnovnih problema, na organizovanje pomoći frontu, organizovanje privrednog života, saobraćaja, na stambeno-komunalne poslove,

finansijsku delatnost i osnivanje narodnooslobodilačkog fonda, ishranu i snabdevanje stanovništva, staranje o radnicima, službenicima i ostalim građanima, organizovanje službe zdravstvene zaštite, kulturno-prosvetni rad, održavanje reda, bezbednosti i suzbijanje neprijateljske delatnosti; protivavionsku i protivpožarnu službu, normativnu delatnost i politički rad.

U prvi plan aktivnosti NOO izbjao je rad na organizaciji pomoći frontu, kome je pridavan prioritetan značaj, i njime su se bavile tri sekcije NOO: za mobilizaciju, za snabdevanje fronta i ishranu vojske i građanstva. Bez obzira na to što su na mobilizaciji radili štab odreda i komanda mesta, u njenom sprovodenju određenu ulogu je imao i Narodnooslobodilački odbor. S tim u vezi, NOO je razvio živu agitaciono-političku i organizacionu aktivnost za stupanje novih boraca u Užički NOP odred i izradu mobilizacijskih spiskova, na čemu je sarađivao sa mesnim NOO po selima. Za ubedivanje narodnih masa u potrebu borbe protiv okupatora korišćeni su masovni skupovi građana. Tako je, na primer, sekretar NOO Milivoje Kovacević govorio na mitingu omladine 28. septembra o potrebi jačanja partizanskih jedinica. To je isticano i na drugim skupovima po fabrikama i radionicama i na zboru izbeglica 16. oktobra. Zahvaljujući ovakvoj angažovanosti, Užički NOP odred imao je polovinom oktobra oko 2.000 boraca. Osim toga, NOO je prihvatio mobilisane borce i jedinice koje su bile u prolazu, brinuo se o njihovoj ishrani i opremi bez obzira na to odakle su dolazili.

Ne manje važna aktivnost bilo je i prikupljanje oružja i municije. U svim proglašima NOO ističe se važnost sakupljanja oružja, municije i ostalog ratnog materijala. Prikupljeni materijal za partizanske jedinice može se razvrstati u tri grupe: a) oružje, municija, sve vrste eksploziva, neispravno oružje i dr.; b) kalaj, bakar, mesing i drugi metali za izradu bombi i ostalih sredstava za ratne potrebe i c) vojna oprema, odeća, opasači, čuturice, torbice itd.

Naoružane jedinice na frontovima trebalo je neprekidno obezbeđivati hranom i drugim potrebama, pre svega odećom i obućom. Na tim poslovima je radilo

nekoliko sekcija NOO. Jedan od prvih zadataka koji je u tom pogledu sebi postavio NOO bio je obezbeđenje ishrane »vojske i grada«. Na to se pitanje gledalo kao na stvar usko povezanu sa slobodom i uvek se davao prioritet borcima na frontu, a ono što ostane — delilo se u pozadini. To se tretiralo kao moralno-patriotska obaveza a ne kao neka prinudna mera. Dobrovoljni prilog javlja se kao jedan od važnih oblika snabdevanja partizanskih jedinica namirnicama. One su se obično kupovale, a samo u izuzetnim slučajevima su se primenjivale mere prinude pri njihovom sabiranju. Tako se hrana za vojsku prikupljala: dobrovoljnim prilozima, otkupom, a delimično oduzimanjem zaliha koje su skrivali trgovci-špekulant i narodni neprijatelji. Narodnooslobodilačkom odboru su svakodnevno pristizale namirnice i novac koji su predavani komandi mesta. Određene količine davane su jedinicama u gradu i bolnicama.

Istovremeno sa sakupljanjem namirnica, počelo se raditi i na nabavci odeće, obuće i druge ratne opreme. Sve se to sakupljalo u magacine komande mesta koji su se nalazili u kasarnama u gradu. Kasnije, u novembru 1941. došlo je do odvajanja ovih magacina. Jedan je služio kao opšti, za potrebe celokupne slobodne teritorije, a drugi za potrebe Užičkog NOP odreda, grada i njegove najbliže okoline, što se jasno vidi iz Titovog punomoćja Risti Simiću od 16. novembra 1941, u kome, između ostalog, piše da on preuzima kontrolu nad svim magacinima i ustanovama koje su u vezi sa intendanturom i da »bez njegovog odobrenja niko ne sme izdavati iz magacina. Odredi, čete itd. mogu sledovati iz magacina samo na osnovu trebovanja potvrđenog od nadležnih starešina. Svaki pojedini partizan može podmiriti svoje lične potrebe preko svoje jedinice, osim izuzetnih slučajeva za koje će se izdati posebna naredba«.

Očigledno, Narodnooslobodilački fond i proizvodnja u radionicama prilično su narasli, a da bi se uspostavila što pravilnija raspodela, uveden je opšti magacin iz koga je deljeno sve što je neophodno svim odredima. Time je zaveden red u raspodeli hrane i opreme za potrebe fronta.

U toku trajanja Užičke republike narodnooslobodilački odbori su razvili široku delatnost na planu socijalne politike. Ona se sastojala u brizi o deci, porodicama nezaposlenih radnika, hranilaca porodica koji su se nalazili u partizanskim jedinicama ili u zarobljeništvu, invalidima, penzionerima i siromašnim porodicama. Na ovoj teritoriji nalazio se veliki broj izbeglica iz Slovenije, Hrvatske, Bosne, Vojvodine, Makedonije, Kosova i Metohije. Svima je trebalo obezbediti krov nad glavom, ishranu i ogrev.

Da bi se obezbedila pomoć navedenim kategorijama stanovništva, morala su se pronaći odgovarajuća materijalna sredstva. Do tih sredstava dolazilo se na razne načine. Pri svakom narodnooslobodilačkom odboru postojao je narodnooslobodilački fond u koji su se slivali dobrovoljni prilozi u naturi i u novcu, zatim dotacije Vrhovnog štaba i Glavnog narodnooslobodilačkog odbora za Srbiju, a u nekim gradovima, kao na primer Čačku, bio je raspisan dobrovoljni beskamatni zajam; u Gornjem Milanovcu »zajam oslobođenja« itd. U Užicu, čačku, Gornjem Milanovcu, Guči, Požegi, Kosjeriću, Bajinoj Bašti i drugim mestima organizovane su javne kuhinje u kojima su se hratile socijalno ugrožene porodice i pojedinci. Sem toga, pošto je zima bila na pragu, narodnooslobodilački odbori su posvetili pažnju obezbeđivanju ogreva za siromašne porodice, dodeljivanju novčane pomoći, namirnica, odeće i obuće. Negde je ukazivana pomoć pri jesenjoj setvi i davano seme bez nadoknade, a negde i materijal za popravku kuća.

Među najvažnija dokumenta u oblasti socijalne politike i zaštite spadaju ona koja je Narodnooslobodilački odbor u Užicu doneo 18. oktobra. Pošto su bili sačinjeni tekstovi odluka, Milivoje Kovačević ih je odneo Titu na odobrenje. On se u celosti složio sa nacrtom tih odluka, sem što je dodao reč »radnog«, kad se govorilo o obezbeđenju nezbrinutog stanovništva. Ove odluke sadrže: 1. proglašenje moratorijuma za sve dugove radnog stanovništva; 2. regulisanje radničkih i činovničkih nadnica i plata; 3. odredbe o pomoći nezaposlenim radnicima, nameštenicima i činovnicima; 4. o pomoći izbeglicama i 5. o zapošljavanju neuposlenih i izbeglica. Sve

su to bila krupna pitanja i Odbor nije imao iluzija da će ih skromnim sredstvima brzo i lako resiti, ali ove odluke ukazuju, pre svega, na narodni karakter nove vlasti i na osnovni princip njene politike — brigu o ljudima. Ove odluke su inspirisale Kardelja da napiše uvodnik za *Borbu* pod naslovom *Briga o ljudima*, u kome, između ostalog, piše: »Ta odluka ukazuje na nešto što je bilo tude svim protivnarodnim režimima; ona ukazuje, naime, na brigu o ljudima, na brigu — naročito o onim najsiromašnijim slojevima radnog stanovništva, koji su uvek bili najpouzdaniji stub narodnooslobodilačke borbe ... a takva vlast, kojoj je briga o ljudima osnovni princip njene delatnosti, imaće i ima svu potporu naših narodnih masa«.

Dugovi su bili jedan od gorućih problema koji su pritisnuli radnike, nameštenike, činovnike i seljake, jer su kamate bile izuzetno visoke kod banaka, trgovaca i raznih špekulanata. Cilj odluke o moratoriju dugova za neodređeno vreme bio je da se zaštite radni ljudi u gradu i u selu od svih onih koji su ih nemilosrdno eksplorativali. Ova odluka sadrži i klasnu tendenciju — da se zaštite eksplorativni, za razliku od stare vlasti koja nije o tome vodila računa. Proglašavanje moratorijuma dugova za neodređeno vreme pozdravilo je i prihvatiло stanovništvo ne samo užičkog kraja nego cele teritorije Užičke republike.

Sledeća odluka je glasila da se odmah isplate nadnice i plate svim zaposlenim radnicima i činovnicima za oktobar, a da se za vreme pre oslobođenja ne mogu isplaćivati plate usled nedostatka finansijskih sredstava. Prema podacima kojima se raspolaze, stiče se utisak da su plate u odnosu na prethodni period povećane: činovnika u NOO za 25%, a plata radnika u fabrici oružja iznosila je 1.300 dinara. Ova odluka uticala je na stabilizovanje prilika u gradu i na stvaranje povoljnije političke atmosfere među građanima, jer je nova vlast nudila i određenu sigurnost za zaradu.

Narodnooslobodilački odbor je takođe doneo odluku da se ukaže pomoć nezbrinutom radnom stanovništvu. Prema podacima koje je zabeležila *Borba* 23. oktobra, u Užicu je bilo oko 3.500 »nezbrinutih duša«, što je u

to vreme predstavljalo skoro polovinu stanovništva ovog grada. Nahraniti toliko ljudi i obezbediti im minimum egzistencije — nimalo nije bilo lako. Za dva meseca na ime pomoći u novcu izdato je partizanskim porodicama oko 60.000 dinara, a na ime socijalnog staranja ostalim licima oko 140.000 dinara. Pored toga, siromašni su dobijali besplatnu pomoć u odeći, obući, ogrevu i ostalim namirnicama. Narodnooslobodilački odbor se brinuo i o domu u kome su bila smeštena izbeglička deca.

Posebnu brigu NOO je pokazivao prema izbeglicama, kojih je u to vreme bilo preko hiljadu. Da bi stekao što potpuniji uvid o izbeglicama, NOO je zakazao 16. oktobra miting izbeglica nastanjenih u gradu i okolini. Predstavnici NOO i Užičkog NOP odreda obećali su tom prilikom da će položaj izbeglica »u svakom pogledu biti *potpuno* izjednačen sa položajem ostalih građana Užica, te da će 1 njihova pitanja biti rešavana naporedo i na isti način sa pitanjima koja se postavljaju za meštane«. Na ovom mitingu je izabran komitet za izbeglice, koji je zajedno sa NOO vodio brigu »o posebnim interesima izbeglica u Užicu«. Preko pomenutog komiteta, NOO je dodeljivao novčana sredstva kao pomoć.

Narodnooslobodilački odbor je težio da zaposli što je moguće više ljudi. Zbog velikog priliva sa raznih strana, i ograničenih mogućnosti, nije se moglo mnogo učiniti, mada su u fabrike vraćeni svi radnici i primljeni novi. Otvaranjem novih radionica, nezaposlenost se ipak donekle ublažila.

Širenjem ustanka i organizovanjem privrednog i društvenog života u gradu, rasle su potrebe i fronta i pozadine. To je povećavalo obaveze NOO i morala su se pronaći sredstva da bi se obezbedila materijalna osnova za vršenje funkcije; neminovno se nametala potreba stvaranja narodnooslobodilačkih fondova. Ti fondovi su se javili već početkom oružane borbe. Što se više ustanak razbuktava, njihova funkcija postaje sve značajnija. Čim su osnovani narodnooslobodilački odbori, pri svakom od njih formiran je narodnooslobodilački fond, pa i pri NOO u Užicu.

U ovaj fond slivala su se sredstva uglavnom od dobrovoljnih priloga građana, ali NOO je imao i druge izvore

prihoda. To su, pre svega, bile pomenute dotacije koje je davao Vrhovni štab, Glavni NOO za Srbiju i štab Ūžičkog NOP odreda, zatim razrez koji se odnosio na imućnije građane, minimalna zatečena novčana sredstva gradskog poglavarstva, gradske kase, novčane kazne, rekvizicija i konfiskacija. Od svih prihoda, dobrovoljni prilog je bio najznačajniji. U davanju dobrovoljnih priloga učestvovali su svi slojevi stanovništva, a naročito radnička klasa. Tako su radnici i radnice tkačnice na mitingu 14. oktobra odlučili da predaju narodnooslobodilačkom fondu celu jednodnevnu zaradu, a radnice su se obavezale da će u slobodnom vremenu plesti čarape i džempere za partizane. Sličnu odluku doneli su i radnici u fabrici oružja i municije 18. oktobra, zatim u ložionici itd. Značajni su bili prilozi i jednog broja seljaka.

Sredstva dobijena od Vrhovnog štaba i Glavnog NOO za Srbiju nisu mogla biti dovoljna za sve potrebe, pa se vršio razrez koji je obuhvatao imućnije građane. Narodnooslobodilački odbor je imao nešto prihoda od taksi za administrativne usluge građanima, tržišnih taksi, trošarine itd. Pored toga, NOO je izričao novčane kazne špekulantima. One su izricane za visoke cene pojedinih artikala, za prikrivanje robe, za nepoštovanje odluke o radnjama, nepridržavanje higijene itd. Rekvizicija je preduzimana kod imućnijih građana koji su imali više namirnica nego što je bilo potrebno za izdržavanje njihovih porodica. To je činjeno i u trgovinskim radnjama, pogotovo kada je bio u pitanju materijal od značaja za partizanske jedinice. Takode je od jednog broja zanatlija oduzet deo materijala za izradu odeće i obuće, s tim što su svima izdate potvrde na vrstu i količinu oduzetog materijala.

Za razliku od revizicije, konfiskacija je rede primenjivana. Odbor je najčešće vršio konfiskaciju hrane, soli, ogrevnog drveta i druge sakrivene robe narodnih neprijatelja i špekulanata.

U cilju prikupljanja što više sredstava, Narodnooslobodilački odbor je razvio propagandnu akciju »Sve za oslobođilački front — sve za Narodnooslobodilački fond«. Ova akcija je vođena preko štampe i *Borba* je 23. oktobra obavestila da je za nekoliko dana upisano 125.000 dinara.

Na jednoj konferenciji u oktobru, oko 300 žena u Užicu se obavezalo da će Siti rublje, plesti čarape i džempere za partizane.

Ova akcija je nastavljena 28. oktobra, kada su štab Užičkog NOP odreda i NOO organizovali akciju »Nedelja — sve za front«, koja je značila ne samo prikupljanje materijalnih sredstava nego i mobilizaciju neiskorišćene radne snage. Ova akcija se nije ograničila samo na navedenu nedelju nego se produžila sve dok je Užice bilo slobodno. Dok su siromašniji srednji slojevi pokajali dosta razumevanja za ovu akciju i prilagali u fond prema svojim mogućnostima, jedan broj imućnijih građana ne samo što nije davao priloge već je aktivno radio na tome da parališe ovu akciju. NOO je bio prinuđen da im se posebno obrati pozivom: »Dobrostojeći građani, ne ostajte po strani i izbegnite najtežu opasnost da vas narod ne svrsta u redove svojih izroda«.

Pored socijalne zaštite, znatna pažnja je bila posvećena i zdravstvenoj zaštiti. Jedno od pitanja koje je izuzetno bilo važno za ratne prilike, a koje su štab Odreda, komande mesta i NOO rešavale, bila je organizacija zdravstvene službe. U Užice su se slivali ranjenici sa svih frontova, pa se postavilo pitanje organizovanja partizanskog saniteta, stručnih kadrova i opreme. Radi uspešnijeg rešavanja svih problema u vezi sa zdravljem u Užicu i okolini, štab Užičkog NOP odreda i NOO uzeli su užičku bolnicu pod svoju neposrednu kontrolu.

Kao prva mera za organizovanje zdravstvene službe, izvršena je mobilizacija lekara, apotekara i ostalog bolničkog osoblja. Pošto su zgrade bolnice bile nedovoljne, komanda mesta sa NOO otvorila je bolnicu u zgradbi Crvenog krsta. Zbog čestih bombardovanja iz vazduha, donela je krajem oktobra odluka da se glavna bolница premesti u zgradu Niže poljoprivredne škole u Sevojnu. Bolnica je imala na raspolaganju oko 10 lekara i više lekarskih pomoćnika. Pored onih koji su ranije radili u užičkoj bolnici, uključen je i jedan broj lekara i drugog bolničkog osoblja iz drugih mesta. Za komesara bolnice postavljen je dr Kurt Levi. Kako se broj ranjenika naglo povećao, bolnica je uz pomoć štaba Užičkog NOP odreda organizovala kurseve za bolničarke, koje je

pohađalo 40 žena iz Užica i okoline a koje su kasnije otišle u partizanske jedinice. Dolaskom većeg broja ranjenika, postavilo se pitanje nedostatka bolničkog inventara, pre svega kreveta i posteljine. Zato su Okružni komitet KP i NOO uputili apel narodu da pomogne bolnicu, što je narod svesrdno prihvatio.

Narodnooslobodilački odbor je snabdevao bolnicu i ona je bila obezbeđena najpotrebnijim namirnicama i materijalom za negu ranjenika. Odbor se nije angažovao samo na što boljem sređivanju bolnica nego je preduzimao mere i za poboljšanje zdravstvenih prilika u gradu. O tome se brinula sekција NOO za zdravstvenu zaštitu i Dom narodnog zdravlja. Posebno su bile značajne mere koje su preduzimane protiv širenja zaraznih bolesti. Zbog nehidrijenskih uslova koji vladaju u ratnim prilikama, pretila je opasnost od širenja trbušnog tifusa i dizenterije. Kada se ova bolest pojavila u račanskom srežu, svi oboleli su preneti u užičku bolnicu i izolovani. Preventivno su krajem oktobra pregledani svi izvori, bunari i pumpe za vodu u gradu. Zagađeni su zabranjeni za upotrebu.

Celokupna preventivna medicinska služba sprovedena je preko Doma narodnog zdravlja, gde je vršeno vakcinisanje stanovništva. Posebna pažnja bila je posvećena merama za sprečavanje pegavog tifusa. U borbi za što bolju ličnu higijenu, Narodnooslobodilački odbor je otvorio javno kupatilo, koje pod okupacijom nije radilo. Sanitetski voz koji su železničari osposobili za rad omogućavao je ne samo brže prebacivanje ranjenika sa fronta nego i hitne intervencije odmah posle preuzimanja ranjenika. Narodnooslobodilački odbor je u saradnji sa Sreskim NOO organizovao zdravstvene punktoteve u pojedinim selima oko Užica, u koja su svakih 15 dana dolazili lekari i vršili pregled bolesnika.

Aktivnost Narodnooslobodilačkog odbora u Užicu bila je najviše usmerena na rešavanje komunalnih problema. U početku se tim pitanjima bavio štab Užičkog NOP odreda i komanda mesta, a kasnije je to prešlo u pretežnu nadležnost NOO. Da bi efikasnije rešavao ova pitanja, NOO je angažovao Velisava Dragovića, inže-

njera, i Ristivoja Kovačevića za komunalnu i građevinsku delatnost. Njihov zadatak je bio održavanje gradskog vodovoda i kanalizacije, električne mreže, opravka i kalandrisanje ulica, popravka puta Užice — Jelova gora radi dovoza ogreva, kao i građevinska delatnost. Usled bombardovanja, dolazilo je do kvara na pojedinim vodovodnim i drugim instalacijama u gradu koje su se morale hitno popravljati. Grad su snabdevale tri hidrocentrale od oko 450 kilovata. One su bile pod nadzorom tkačnice, ali o njima su brinuli i komanda mesta i štab Odreda i NOO. Sve vreme dok je grad bio slobodan, hidrocentrale su normalno radile i obezbeđivale električnu energiju za osvetljenje i za potrebe fabrika i radionica koje su bile u pogonu. Narodnooslobodilački odbor je organizovao popločavanje nekih ulica u gradu i popravku mostova. Za ove radove koristili su zarobljene Nemce, a učestvovali su dobrovoljno i građani. Osposobljen je za saobraćaj put Užice — Jelova gora, pretežno dobrovoljnim radom. Preuređene su i pojedine zgrade: prostorije hotela »Palas«, gde je bilo sedište OK KPJ, Agitpropa ČK KPJ i redakcije *Borbe*, zatim zgrade u Koštici, gde je bila smeštena štamparija *Borbe* itd. Narodnooslobodilački odbor se angažovao i da osposobi trezore za smeštaj mašina fabrike oružja, da bi što pre počela proizvodnja. Pred proslavu 24-godišnjice oktobarske revolucije, NOO je preko svojih članova organizovao izgradnju tribine na žitnoj pijaci i sve što je neophodno za jednu ovako veliku manifestaciju.

Narodnooslobodilački odbor je imao posebnu sekciju koja se bavila stambenim pitanjima. Odmah posle osnivanja, NOO je proglašavao da će posebnu pažnju posvećivati, pored hleba i ogreva, obezbeđivanju »krova nad glavom« svim građanima. Već u prvom proglašu građanima Užica istakao je ovu humanu i socijalnu tendenciju u svom radu. Jedna od prvih odluka NOO odnosila se na kirije, odnosno na sređivanje odnosa između stanodavaca i zakupaca stanova. Ta odluka je doneta 10. oktobra 1941. Njome se odlaže isplaćivanje dugova za kiriju koji su učinjeni do 1. oktobra 1941, kao i plaćanje kirija za oktobar i novembar, sem ako je zakupac sposoban za plaćanje a stanodavcu je to jedini izvor prihoda.

Zakupci lokala se oslobađaju plaćanja u dva slučaja: ako su mobilisani pa je lokal zatvoren, ili ako ga vodi porodica čiji su prihodi nedovoljni za njeno izdržavanje. Nova vlast se, dakle, jednim od svojih prvih akata stavlja u zaštitu siromašnih, radničkih, službeničkih i zanatlijskih porodica, kao i partizanskih porodica, i zalaže se za poboljšanje materijalnog položaja siromašnog dela stanovništva, čime nedvosmisleno pokazuje da je na strani dosad iskorišćavanih slojeva stanovništva. U slučajevima nesporazuma, bilo je propisano da se stanodavac obrati stambenoj sekciji, posle čije odluke se davala mogućnost žalbe od tri dana. Ova odluka je bila neobično značajna, jer je zadirala u klasne odnose, a u vreme kad je doneta imala je i određen politički značaj. U početku je ova odluka lokalnog značaja, a kasnije — posle osnivanja AVNOJ-a — moratorium za kirije proglašen je na celoj oslobođenoj teritoriji.

Ako su stambeni odnosi regulisani pomenutom odlukom, problem ishrane i snabdevanja građana osnovnim životnim namirnicama bio je stalno na dnevnom redu NOO. On se zalagao da u slobodnom gradu ne bude »nijednog čoveka koji bi trpeo glad i nestaćicu« i da je obezbeđenje siromašnog stanovništva hransom, ogrevom, odećom i obućom stvar »slobode i nezavisnosti«. Zbog toga su zadaci NOO bili daleko složeniji nego zadaci predratnih opštinskih uprava. Da bi se rešili ovi problemi, osnovan je narodnooslobodilački fond, iz koga se nisu mogle podmiriti sve potrebe grada za životnim namirnicama pa su, pored otkupa za sredstva iz fonda ili ona koja je dao Vrhovni štab, prikupljani i prilozi u namirnicama. U prvom redu, nabavljano je žito na raznim stranama. Tako je pitanje hleba vrlo brzo skinuto s dnevnog reda i za partizane i za građanstvo. Malo teže je išlo sa nabavkom soli, šećera, gasa i drugih artikala.

Pored hrane, Odbor se brinuo da se obezbedi i ogrev. Na desetak kilometara od Užica, u Jelovojoj gori nalazile su se velike količine isečenog drveta. Odbor je organizovao njegov prevoz. Računa se da je tada prevezeno oko 2.000 m^3 ogrevnog drveta. Osim toga, snabdevanje ogrevom vršeno je i iz okolnih sela. Posebnu pažnju Odbor je posvetio obezbeđivanju ogreva za građane

koji nisu mogli da ga nabave. Njima su drva deljcna besplatno do 1 m^3 .

Od posebnog značaja bilo je i stvaranje Odbora za rad pekara i javnih kuhinja. Od prvog dana oslobođenja Užica počele su da rade pekare, a kasnije je počela da radi partizanska pekara i kuhinja u krugu kasarne. Žito koje se nabavljalo po ceni koju je određivao NOO, ili se sakupljalo dobrovoljnim prilozima, mlelo se u mlino-vima u gradu, koji su bili stavljeni pod upravu NOO, ili u vodenicama okolnih sela. Pekare su dobijale brašno iz magacina. U partizanskoj pekari i kuhinji radilo je 30 do 35 radnika. O snabdevanju se starao komesar za ishranu. One su radile prvenstveno za potrebe partizanskih jedinica; preostala hrana deljena je građanima. Za nezaposlene i nezbrinute građane, za porodice partizana i onih koji su bili u zarobljeništvu, za izbeglice i sve socijalno neobezbeđene u gradu organizovane su tri velike javne kuhinje u kojima se hranilo oko 600 porodica. Pored toga, u komandi mesta je postojala menza za zaposlene u partizanskim ustanovama. Javne kuhinje su imale zajedničku upravu koja je vršila nabavku namirnica. U ovim kuhinjama deljeni su ručak i večera besplatno, a u njima su dobrovoljno radile žene iz grada, bez ikakve nadoknade.

Pored navedenih obaveza, narodnooslobodilački odbori su se bavili održavanjem reda i bezbednosti i suzbijanjem neprijateljske delatnosti, kao i vršenjem sudske funkcije. Potrebe za sudstvom nastale su još prvih dana narodnooslobodilačke borbe zbog sukoba između partizanskih odreda i saradnika okupatora, zatim radi poštovanja propisa organa narodne vlasti, zaštite lika partizanskog borca, kao i obezbeđivanja lične i imovinske sigurnosti građana. U suštini, sudska funkcija je bila zaštita interesa narodnooslobodilačke borbe.

Funkciju sudstva vršile su komande mesta, štabovi partizanskih jedinica i narodnooslobodilački odbori (mesni, gradski i sreski). Okružni i glavni NOO se nisu bavili tom delatnošću, nešto zbog kratkoće svog trajanja, a pretežno zbog angažovanosti na poslovima fronta i pozadine.

Sudovi pri narodnooslobodilačkim odborima bili su uglavnom sastavljeni iz sudske ili pravne sekcije, ili je ceo NOO bio narodni sud, dok su pri vojnim štabovima i komandama mesta *ad hoc* imenovani sudovi od vojnog rukovodstva.

Narodni sudovi su izricali i izvršavali kazne za krična dela protiv narodnooslobodilačke borbe, protiv života, za krađu, pljačku, povredu javnog reda i morala i dostojanstva ličnosti. Osim toga, raspravljali su imovinske i druge sporove među građanima i rešavali vанparnične stvari.

Narodni sudovi su izricali različite vrste sankcija: kazna smrti streljanjem, vremenska kazna zatvora, sa obaveznim radom ili bez njega, novčana kazna koja se mogla zameniti zatvorom, konfiskacija imovine, uslovne i moralne kazne, javni ukor i javna opomena. Kazne su se odmeravale prema ličnosti okrivljenog i težini krivičnog dela, u skladu sa načelom pravičnosti i političkim kursom narodnooslobodilačke borbe. Kazne su, pored represivnog, imale vaspitni i politički uticaj. Odmazda prema porodici delikventa bila je isključena.

Pisanih pravila za sudske postupke skoro da nije bilo, ali su u praksi uvažavana skoro sva načela demokratskog sudskeg postupka savremene pravne države: načela zbornosti, materijalne istine, pravičnosti i objektivnosti, usmenosti i neposrednosti, kao i načelo javnosti. Posebno se vodilo računa o tome da se krivična presuda javno saopšti, argumentuje i politički objasni, kao što je to urađeno u Užicu prilikom streljanja osam petokolonaša 7. oktobra.

Presuda donesena u prvostepenom postupku bila je izvršna i konačna, ali je postojala i mogućnost žalbe. Presude su izvršavane po mogućnosti tek kad stigne saglasnost više komande. Sačuvano je i nekoliko presuda u pisanim oblicima, koje mogu da izdrže vrlo stroge zahteve legaliteta, kako u pogledu forme tako i pogledu sadržine.

Surovost borbe protiv okupatora i njegovih saradnika neposredno je uticala na primenu načela i drugih pravila postupka, pa se s pravom može reći da je sudska

praksa u Užičkoj republici postavila temelje načelima novog demokratskog procesnog prava.

Uslovi u kojima je postojala Užička republika nisu dozvolili da se normativno utvrde zaštitni objekti društvenog poretku i propisu sredstva i načini njegove zaštite. Pojedini narodnooslobodilački odbori, kao ovaj u Užicu, doneli su određen broj normi kojima su uređivali pojedine društvene odnose, na primer promet roba i usluga, stambene odnose, javni red, radno vreme trgovinskih i zanatskih radnji, a izdavalii su i neke naredbe.

U krivičnom sudstvu veliku ulogu su odigrala uputstva vojnog i političkog rukovodstva, a u kaznenoj politici i članci objavljeni u partizanskoj štampi. Sudovi su primenjivali društvene norme revolucionisane političkom linijom KPJ. Iako je vladala različita sudska praksa u istim stvarima, treba naglasiti da su u korist jedinstva revolucionarne zakonitosti delovali vrlo snažni činioци, kao načelo zbornosti, opštepolitički kurs narodnooslobodilačkog pokreta, revolucionarna etika, jasni ciljevi narodnooslobodilačke borbe, zaštitna uloga sudske delatnosti interesa te borbe, javno objavljuvanje presuda, primena makar i uprošćenog sudskeg postupka i slično.

U stvaranju i razvijanju narodnih sudova i pravosudne funkcije kao zaštite tekovina narodnooslobodilačke borbe, značajnu ulogu uz vojno-političko rukovodstvo odigrali su pravnici, komunisti i patriote koji su radili na ovom poslu. Njihovo učešće i stvaralački doprinos su naročito bili zapaženi u Krupnju, čačku, Užicu, Požegi i Bajinoj Bašti. Oni su koristili svoje stručno i političko obrazovanje u izgradnji organa nove narodne vlasti, uključujući i sudske organe.

Stvaranjem prvih narodnooslobodilačkih odbora pri oslobođenju nekog sela ili grada na području zapadne Srbije i Šumadije, pomicljalo se i na njihove izvršne organe, koji su se u početku nazivali narodnim stražama. Za bezbednost slobodne teritorije, koja je počela da se stvara krajem avgusta i u septembru 1941, umesto policije i žandarmerije organizovane su seoske i gradske narodne straže. Ove narodne straže se Dominju još u dekretu o preuzimanju vlasti od strane Sreskog na-

UŽICKA REPUBLIKA

rodnooslobodilačkog odbora u Krupnju, 5. septembra 1941. godine.

Dragojoš Dudić o tome u svom *Dnevniku*, između ostalog, piše: »Sem toga, dekret naređuje obrazovanje narodne straže kao izvršnog organa nove vlasti i čuvanja lične imovine i bezbednosti građana ...«

Već pri stvaranju prvih NOO, osetila se potreba za izvršnim organima NOO. U konkretnom slučaju, koji pominje Dudić, nije bilo vremena da se formira narodna straža, jer je Sreski NOO u Krupnju imenovao štab Valjevskog NOP odreda, a potvrđen na zboru naroda ovog kraja 5. septembra. Trebalo je hitno reagovati protiv krađa, pa je zato određen izvestan broj partizana koji su činili narodnu stražu. Ona se sastojala od 15 partizana iz Odreda. Nešto kasnije je popunjena odabranim omladincima, pa je imala i do 50 ljudi. Narodna straža je odmah dobila prve zadatke, koji su se odnosili na obezbeđenje sedišta narodnooslobodilačkog odbora, mostova i magacina za ishranu. Osim toga, narodne straže su imale zadatak da sprečavaju sabotaže oko tih objekata. Seoske patrole narodne straže vršile su kontrolu nepoznatih lica koja su prolazila slobodnom teritorijom. U slučaju da nisu imala propusnicu, privođena su komandi narodne straže ili narodnooslobodilačkom odboru. Zabrana kretanja građana u gradovima važila je od 21. čas i bez propusnice se nije moglo ući u grad.

S obzirom na to da su Krupanj zbog borbi napustili mnogi građani i pobegli u okolna sela, i da je grad bio razrušen do početka funkcioniranja narodnooslobodilačkog odbora, došlo je do pljački i krađa. Po navici, seljacici su posle borbi dolazili na bojište da nešto opljačkaju, ali ih je narodna straža u tome sprečavala.

U toku neprijateljske ofanzive na oslobođenu teritoriju oko Krupnja 1941. godine, narodna straža je među izbeglicama koje su se povlačile iz Mačve, Jadra i Pocerine otkrila jedan broj ubačenih špijuna. Osim toga, održavala je red među izbeglicama i pomagala pri njihovom smeštaju. Velike zasluge narodna straža je imala za uspešnu evakuaciju građana i ranjenika iz Krupnja, kao i za spasavanje znatnog dela oružja, municije i hrane neophodne za partizanske odrede.

Stvaranje narodnih straža nije mogao da zaobiđe ni Edvard Kardelj kad je pisao prvi instruktivni članak iz domena narodne vlasti — *Narodnooslobodilački odbori moraju postati istinski privremeni nosioci narodne vlasti*. U članku je, između ostalog, usvojio i termin »narodna straža«. Navodeći zadatke narodnooslobodilačkih odbora, Kardelj pod tačkom 2. piše za NOO da im je dužnost da obezbede red u pozadini, da ga održavaju uz pomoć svojih narodnih straža i da vode borbu protiv svih pojava pljačke, razbojništva, špekulacije, aktivnosti pete kolone itd. Tako su prvi put definisani zadaci narodnih straža.

Na formiranju narodnih straža insistira se i u pismu Vrhovnog štaba upućenog Draži Mihailoviću 20. oktobra 1941, u kome, između ostalog, piše: »Za održavanje reda i bezbednosti, umesto žandarma, da se formira po selima i varošima narodna straža«. Zadaci narodnih straža još su preciznije određeni u Fočanskim propisima početkom februara 1942. godine. Međutim, odmah posle formiranja prvih seoskih i gradskih narodnih straža u oslobođenom Užicu, preovladao je naziv milicija za izvršne organe NOO. Ubrzo posle oslobođenja Užica, oko 28. septembra 1941, formirana je gradska milicija, a u pisanim izvorima prvi put se u javnosti naziv miličionar pominje 2. oktobra.

Iako ne postoje sigurni dokazi, može se sa sigurnošću pretpostavljati da je naziv milicija za narodnu stražu nastao u Užicu pre dolaska CK KPJ, ali da kasnije nije prevladao na celoj oslobođenoj teritoriji. Činjenica je da Edvard Kardelj ne upotrebljava naziv milicija, već narodna straža, ali treba podsetiti i na to da je njegov članak nastao u selu Tolisavcu kod Krupnja pre nego što su se CK KPJ i Vrhovni štab preselili u Užice. Kasnije, tokom novembra, upotrebljava se naziv narodna milicija za izvršne organe NOO u Požegi i Užicu i nekim drugim mestima, ali u većini mesta Užičke republike zadržan je naziv *narodna straža*, na primer u čačku, Gornjem Milanovcu, Bajinoj Basti itd.

O zadacima gradskih i seoskih narodnih straža nije ostalo pisanih izvora, pa se na osnovu sećanja onih koji su radili u narodnim stražama, odnosno miliciji,

i onih koji su učestvovali u njenom formiranju u okviru svojih zadataka kao članovi narodnooslobodilačkih odbora, mogu rekonstruisati njene osnovne dužnosti.

Zadaci narodnih straža su bili sledeći: održavanje javnog reda i mira u gradu i selu; zaštita bezbednosti ljudi i imovine; kontrola prilaza gradu i selu i ulaska u njih; fizičko obezbeđenje i izvršenje odluka gradskih i seoskih NOO; fizičko obezbeđenje transporta otkupljene, zaplenjene i konfiskovane imovine, robe i životnih namirница; održavanje stražarske službe pred industrijskim i drugim preduzećima i na pijaci, kao i obezbeđenje drugih značajnih objekata; privođenje u gradske i seoske NOO ili u komande mesta okrivljenih lica, izgrednika i drugih sumnjivih lica radi kažnjavanja; vršenje poslova zatvorske straže; održavanje kurirske službe između narodnooslobodilačkih odbora; borba protiv petokolonaša; učešće u odbrani gradova i sela od neprijatelja; izvršavanje drugih poslova po nalozima narodnooslobodilačkih odbora ili komandi mesta.

Narodnoj straži u gradovima u izvršavanju ovih zadataka povremeno je pomagala gradska straža. Za razliku od narodne straže, pripadnici gradske straže nisu boravili u kasarni, nego kod svojih kuća, odakle su pozivani na izvršenje određenih zadataka. Tada im je davano oružje, koje su posle izvršenog zadatka vraćali zajedno sa opremom. Bili su to uglavnom građani starijih godišta.

Najrazvijeniji oblik imala je narodna straža u Užicu, koja se zvala milicija. Gradska milicija u Užicu je brojala 35 do 40 ljudi. Nju su pretežno sačinjavali mladi ljudi: đaci, radnici i seljaci, među kojima je bilo članova KPJ i SKOJ-a. Svi su bili obučeni u vojnu uniformu, s tim što su, pored petokrake na kapi, na reveru nosili traku sa natpisom »milicionar«. Ova milicija je bila naoružana uglavnom puškama, kojima ju je snabdevala komanda mesta, a kancelarije su joj bile u zgradama NOO. Pri miliciji je bio zatvor za prekršioce javnog reda gde su kraće zadržavani pa prosleđivani dalje ili puštani.

U Požegi je postojalo odeljenje milicije čiji je zadatak bio da drži stražu na određenim mestima u gradu,

da vrši pretrese i pronalazi neprijatelje i razne špekulantе ne samo u Požegi nego i u okolini, kao i da obavlja druge poslove.

Pored navedenih zadataka, miliciji je bila dužnost da u gradovima otkriva zalihe neophodnih namirnica kod trgovaca i da spreči špekulaciju sa njima. Ona je ovaj zadatak obavljala po odluci NOO, komande mesta, prijava građana, ili po sopstvenoj inicijativi. Kada bi se otkrile zalihe, one su oduzimane, a izricala se i novčana kazna ili kazna zatvora. Za primer je navedeno nekoliko takvih kazni u listovima *Vesti* i *Borba*. Istu vrstu posla vršila je narodna straža po selima. Naveden je jedan slučaj u selu Kremni. Milicija se takođe starala da sproveđe zakon o radnjama i čistoći grada i kažnjava je one trgovce koji su držali zatvorene radnje i prijavljivala i kažnjava zanatlije koji u svojim radnjama nisu održavali čistoću. Milicija je intervenisala u nekoliko slučajeva pri sprovodenju naredbe štaba Užičkog i drugih NOP odreda o mobilizaciji transportnih sredstava i zaprege u gradu. Tako je, na primer, u Užicu od Boriše Pržuljevića, trgovca, oduzet par zaprežnih konja sa kompletnom opremom. Sva oduzeta transportna i zaprežna sredstva korisno su poslužila partijskim jedinicama, a kasnije je formirana komora pri narodnooslobodilačkom odboru.

Milicija se naročito angažovala u izvršavanju naredbe br. 5. štaba Užičkog NOP odreda od 30. septembra 1941, u kojoj se, pored mobilizacije ljudstva, motornih i zaprežnih vozila, od stanovništva zahtevalo da preda mobilizacijskim komisijama »sve oružje ispravno i polomljeno«, kao i ostalu opremu jugoslovenske i neprijateljske vojske koju su pojedinci na bilo koji način kod sebe zadržali. Na primer, kod jednog trgovca u Užicu pronađena su, pored vojne opreme, i tri karabina sakrivena u jednoj bukvi na periferiji grada. Od drugog trgovca oduzeto je 35 benzinskih buradi od po 200 litara ulja za automobile. Kod jednog četnika pronađeni su delovi automobila, municija, bombe i nešto oružja. U kući jedne žene pronađene su dve vojničke uniforme itd. Te opreme je bilo dosta u rukama građana, jer su u toku aprilskega rata opljačkali nekoliko vozova kra-

ljevske jugoslovenske vojske. Postupak je bio sledeći: milicija je sa nalogom dolazila na pretres, a posle oduzimanja o čitavom postupku sačinjavala je zapisnik i izdavala revers na oduzetu robu. Ona je vršila i pregled magacina, pa je, na primer, pregledala magacin ložionice u Užicu 31. oktobra 1941. godine. Iako se ovaj magacin nalazio pod kontrolom partizana železničara, milicija je po nalogu za pretres komandira milicije i štaba Užičkog NOP odreda pristupila pretresu i tom prilikom oduzela 5 polovnih i 3 nove bunde. Pretres se morao vršiti zakonito, bez ikakve grubosti i obično u prisustvu još nekog lica. U složenim situacijama prisustvovao je i komandir milicije. Ako se ne bi našle zalihe namirnica i ratne opreme, takođe su izdavane potvrde o pretresu — da se ne bi ponovo vršio pretres u toj kući.

U interesu zaštite javnog reda, da bi se sprečile neprijateljske diverzije i suzbile krađe i pljačke, noću je bilo ograničeno kretanje u gradovima bez propusnice. Svako ko se posle određenog vremena našao na ulici i u kafani bez propusnice, privoden je u zatvor da bi se utvrdio njegov identitet. Milicija je, pored ostalog, sprečavala tuće, kockanje, pijančenje, prostitutuciju i slično.

Borba protiv pete kolone bila je izuzetno značajna i njoj je posvećivana posebna pažnja u Užicu i drugim gradovima Užičke republike. Na primer, ispred štaba Užičkog NOP odreda po tom pitanju bio je zadužen Slobodan Penezić Krcun, u čačku je to odeljenje vodio Milan Janković Bata, u Požegi Novak Živković itd. Jednom reči, u svakom većem mestu postojalo je odelenje za borbu protiv pete kolone. Mere budnosti su posebno bile pojačane u Užicu, ne samo zato što su u njemu boravili najviši politički i vojni rukovodioci narodnooslobodilačkog pokreta nego i zato što su se u Užicu nalazile brojne ustanove, fabrike i radionice čija je delatnost bila vrlo značajna za celokupni oružani ustank.

U borbi protiv pete kolone dali su svoj doprinos i radnici i građani, ne samo oni koji su bili zaduženi da se bave tom delatnošću. O tome se govorilo u svim sredinama. Za one građane u čiju se lojalnost prema narodnooslobodilačkom pokretu sumnjalo, uvedena je

mera svakodnevnog javljanja komandiru milicije. Tako je, na primer, u Užicu potpukovnik Cvetković, komandant žandarmerije Drinske banovine, bio obavezan da se svakodnevno javlja. Osim toga, po gradu su se slobodno kretali četnici, koji su imali svoj centar za mobilizaciju. Uoči četničkog napada na Užice, 1. novembra uveče u miliciju je došao predstavnik štaba Užičkog NOP odreda i naredio da se po spisku pohapse sva četnički orijentisana lica. Milicija je ovaj zadatak uspešno obavila. To je bila značajna preventivna mera, jer su četnici bili predviđeni ne samo napad spolja, na grad nego i pomoći iznutra. Slične preventivne mere pred napad četnika preduzete su i u čačku.

Od svih uhapšenih, samo su istaknuti izdajnici bili osuđeni na smrt. Tako je narodni sud u Užicu 7. oktobra 1941. objavio saopštenje da je osudio i izvršio kaznu streljanja 8 neprijatelja srpskog naroda, koji su bili poznati svim građanima Užica kao petokolonaši. »Mi nećemo stati na pola puta, kaznićemo sve one koji su ranije, ili koji danas svojim radom služe neprijatelju!« — kaže se, između ostalog, u tom saopštenju. Ova presuda je istovremeno označila i začetak vojnog sudstva na teritoriji Užičke republike.

Pored ostalog, milicija se borila i protiv širenja neprijateljske propagande i panike među građanstvom. Svojim radom i postupcima prema građanima razlikovala se od bivše žandarmerije i policije. Na političkim sastancima milicionara, kojima je rukovodio komesar Milutin Mijatović, analizirana je i ocenjivana svaka akcija milicije u celini, a i učešće pojedinaca u njoj. Kritikovani su loši postupci prema građanima i bila je razvijena samokritika, što je sve doprinisalo izgradivanju moralnog lika narodnog milicionara.

Milicija je svojim radom stekla ugled kod građana, pa se u svojim akcijama mogla osloniti na njihovu podršku. Ona je mogla da izriče i mandatne kazne za neke prestupe. Pri tom se uvek rukovodila principom humanosti i nastojala da prevaspita prestupnike. Svojim celokupnim radom, gradska milicija je doprinela sprovođenju svih odluka rukovodstva narodnooslobodilačkog

pokreta, a posebno narodnooslobodilačkih odbora, kojima su rešavana bitna pitanja revolucionarne borbe.

Svojim uspesima u borbi protiv pete kolone, otkrivanju pljačkaša, špekulanata i drugih prestupnika, narodne straže su dale veliki doprinos obezbeđivanju povoljnih uslova za razvoj političke, privredne i kulturne delatnosti unutar Užičke republike. Narodna straža, odnosno milicija, mogla se razviti samo na onim teritorijalna gde su narodnooslobodilački odbori prerasli iz organa borbe u organe narodne vlasti, što je bio slučaj u zapadnoj Srbiji u periodu Užičke republike.

Naveli smo, uglavnom, sva ona pitanja vojne, političke, socijalne i druge prirode koja su rešavali narodnooslobodilački odbori u periodu Užičke republike, stvarajući uslove za originalan način revolucionarnog preobražaja i osvajanja vlasti.

Obnavljanje i organizacija privredne aktivnosti

U Užičkoj republici nisu sproveđene korenite ekonomsko-socijalne promene, ali to ne znači da one nisu bile vršene naročito u većim mestima gde su se nalazila fabrička postrojenja, pa se narodnooslobodilački ustank protiv okupatora »objektivno ispreplitao ... sa demokratskom narodnooslobodilačkom i socijalističkom revolucijom«, kako je jednom prilikom pisao Edvard Kardelj.

Od prvog dana oružanog ustanka primenjuju se političko-socijalne mere koje u suštini predstavljaju začetke novih društvenih procesa. Na te tendencije uticalo je nekoliko faktora: oslobođenje veće teritorije i njeno povezivanje u celinu stavljalo je tek novoformiranu narodnu vlast pred niz problema, čijim se rešavanjem zadiralo i u društveno-ekonomске odnose; postojanje buržoaskih snaga, koje su bile protiv narodnoslobodilačkog pokreta, nametalo je organima NOP da prema njima zauzimaju stavove i da preduzimaju određene mere. Istaknuti predstavnici buržoazije svojim odbojnim stavom prema NOP-u doprinosili su tendencijama koje su vodile ka izrazitijim društveno-ekonomskim promenama. Značaj tih procesa nije u njihovom opsegu, jer se oni u Užičkoj republici javljaju više kao nago-veštaj budućih društvenih promena.

Obnavljanje i organizacija privrede bili su bitne prepostavke za uspešno vođenje borbe protiv okupatora. Zbog toga je organizovanje privrednog života na slobodnoj teritoriji bila jedna od najvažnijih funkcija nove narodne vlasti. U trenutku oslobođenja, najveći

broj preduzeća i zanatskih radionica zatečen je u dezorganizovanom stanju. Stoga je odmah upućen poziv, pre svega radnicima, da obnove proizvodnju. Zahvaljujući odzivu radničke klase i velikom zalaganju svih učesnika narodnooslobodilačkog pokreta, počela su da rade sva preduzeća i zanatske radionice.

Narodnooslobodilački odbori sa vojno-pozadinskim organima i prvim organima radničkog upravljanjajavljaju se kao nosioci društvene svojine u njenim početnim oblicima, a Narodnooslobodilački fond je bio prvi organizacioni oblik te opštenarodne imovine. Iako nije proglašena nacionalizacija sredstava za proizvodnju, ona su u pojedinim preduzećima došla pod kontrolu narodne vlasti, koja je preuzela jedan broj postojećih preduzeća, osnivala nove radionice i sa radnicima organizovala upravljanje u njima. U tom pogledu najkarakterističnija je odluka NOO u čačku o konfiskaciji imovine okupatora i njegovih pomagača, zatim odluka o preuzimanju privrednih preduzeća: Fabrike hartije, mlini, Električne centrale i Vojno-tehničkog zavoda. Na tom primeru, i još nekim na teritoriji Užičke republike, započeo je proces podruštvljavanja sredstava za proizvodnju. Pri tom nije bitna razmara ovoga procesa, nego njegov socijalni smisao i nagoveštaj dubljih transformacija u perspektivi.

U preduzećima i radionicama u jesen 1941. godine postojali su različiti oblici upravljanja radnika, sa početnim oblicima radničkog upravljanja u privredi u ratnim uslovima, koje neki politikolozi objašnjavaju kao prve začetke savremenog samoupravljanja u Jugoslaviji.

Ovakvo zasnivanje društveno-ekonomskih odnosa u Užičkoj republici imalo je u biti tendenciju stalnog jačanja socijalističkih produpcionih odnosa. Sadržina tih odnosa bila je uslovljena karakterom: 1. specifičnih pojavnih oblika društvene svojine; 2. društveno-ekonomskog položaja radnika; 3. planiranja; 4. tržišta i cena i 5. društvene afirmacije, kulture, obrazovanja, zdravstva, socijalnih mera i dr.

Kao što smo već napomenuli, jedna od prvih mera koje su preduzimali partizanski odredi, komande mesta

i narodnooslobodilački odbori posle oslobođenja nekog mesta bila je obnavljanje proizvodne aktivnosti. U tom cilju štabovi odreda izdavali su naredbe koje su sadržavale mere za regulisanje privrednog života na određenoj teritoriji. Iako su te naredbe izdavali razni NOP odredi, one su bile identične i u njima je bilo predviđeno da sva preduzeća i radnje na čitavoj oslobođenoj teritoriji nastave rad, a kao platežno sredstvo ostale su novčanice Srpske narodne banke i nemačke okupacione marke.

U toku trajanja Užičke republike posebnu ulogu u pogledu privrednih aktivnosti odigrali su gradovi čačak i Užice, gde se nalazilo nekoliko značajnih fabrika, ali su znatan doprinos narodnooslobodilačkoj borbi dale i razne zanatske radionice u manjim mestima.

Narodnooslobodilački odbori u čačku i Užicu imali su u svom sastavu sekcije koje su se bavile privrednim pitanjima i organizacijom proizvodnje. One su se skoro bez ikakvih iskustava prihvatile ovih zadataka, uz punu podršku radnika i ostalih građana, i postigle su zapažene rezultate u organizovanju privrednog života ovih gradova i okoline. Težište rada narodnooslobodilačkih odbora je bilo na obnavljanju aktivnosti postojećih industrijskih preduzeća i radionica, ali i na stvaranju novih neophodnih radionica. Nova vlast se obratila svim radnicima koji su radili u tim preduzećima i pozvala ih da obnove proizvodnju. Najveći deo onih koji su se zatekli u građovima prihvatali su ovaj poziv i otpočeli su sa radom, ne postavljajući pitanje naknade za rad, uz oskudnu hranu sa vojničkih kazana.

Za one prilike neuobičajeno brzo, u Užicu je obnovljena proizvodnja u Fabrici oružja i municije, u tkačnici, u hidrocentralama i ložionici sa kolnicom, kožari, štampariji i nizu zanatskih radionica, a u čačku — u Vojno-tehničkom zavodu, Fabrici hartije, Električnoj centrali, mlinovima i raznim zanatskim radionicama.

Svi navedeni objekti postali su društvena svojina a Narodnooslobodilački odbor u čačku je 10. oktobra 1941. doneo odluku o sekvestraciji Električne centrale »Jelica AD« i trgovačke firme »Prizad AD«.

Od svih navedenih preduzeća posebno mesto zauzima fabrika oružja i municije u Krčagovu kod Užica. Ona je

pred rat proizvodila delove i montirala vojničke puške, lovačke puške i izradivala puščanu i pištoljsku municiju. Uoči rata je zapošljavala oko 300 radnika. Posle aprilskog rata bila je van proizvodnje sve do oslobođenja Užica 24. septembra. Zbog stalne opasnosti od bombardovanja, već prvih dana posle oslobođenja odlučeno je da se fabrika preseli. Najvažnije mašine iz fabrike, odnosno iz municipijskog odeljenja i alatnice, smeštene su u trezor Narodne banke, ukopan u brdo iza njenih zgrada. Ostala odeljenja su rad nastavila raseljena u neposrednoj blizini grada. Tako je pogon za izradu vojničkih pušaka smešten u podrum Svetozara Marjanovića u Krčagovu, pogon za montažu u zgradu Voćnog rasadnika u Krčagovu, a pogon za opravku i ispitivanje oružja u Adu. U stambenu zgradu Narodne banke u prizemlju smešteno je odeljenje za punjenje ručnih bombi »partizanki«. Osim toga, u fabrici su ostale neke mašine potrebne montaži i uređaji za izvlačenje olova za puščana zrna. Na preostalim mašinama radilo se uglavnom noću. Takođe su i u mehaničarskoj radionici tkačke radionice i u livnici izrađivana tela bombi »partizanki«. Za izradu ručnih bombi korišćene su i dve manje zanatlijske livnici.

Za oko dva meseca, koliko je radila fabrika oružja 1 municije, za partizane je proizvela: 2.700.000 puščanih metaka, 180.000 metaka za pištolj, 21.500 pušaka, zatim oko 30.000 ručnih bombi raznih vrsta i veličina; napunjeno je oko 3.000 benzinskih flaša koje su upotrebljavane u borbi sa tenkovima, izrađeno oko 2.000 nagaznih mina, oko 10.000 specijalnih kompleta eksploziva za rušenje pruga i mostova. Osim toga, u fabrici je izvršen remont 20.000 pancirnih topovskih granata, popravljeno 4.500 pušaka, 200 teških mitraljeza, 300 puškomitraljeza, 2 tenka, 2 poljska topa i jedan protivtenkovski top.

Iz ove fabrike vršeno je snabdevanje oružjem i municijom ne samo partizana Užičkog NOP odreda nego i partizanskih jedinica Užičke republike, Sandžaka, istočne Bosne, Crne Gore i drugih krajeva. Držeći se sporazuma sa Dražom Mihailovićem o zajedničkoj borbi protiv okupatora, Vrhovni štab je dodeljivao izvesne količine oružja i municije i pojedinim četničkim odredima.

U početku je štab Odreda za upravnika fabrike postavio inženjera Miču Savatića, ali ubrzo je komanda mesta u fabrici postavila kolektivni organ, koji se nazivao »Odbor jedinstva rada«. Ovaj odbor sačinjavali su: stari revolucionar Mutimir Buda Popović, Manojlo Smiljanić, Sreten Penezić, radnik, i Spasan Jovanović, iz račanske partizanske čete. Takvi odbori formirani su još u tkačnici i ložionici sa kolnicom, a i širom slobodne teritorije na primer u topionici antimona u Krupnju i drugde.

Kako je vreme odmicalo, Štab užičkog NOP odreda je, pored Vrhovnog štaba, imao sve značajniju ulogu u radu fabrike, a značajnu pomoć pružao je i užički narodnooslobodilački odbor.

Uspešnu proizvodnju u trezorima banke zakočila je iznenadna eksplozija, koja se dogodila 22. novembra iz dosad neobjašnjениh razloga. Nije jasno da li je eksplozija nastala kao posledica sabotaže neprijatelja, ili nepažnjom onih koji su rukovali tim materijalom. Eksplozija se lančano širila kroz trezore. Svi pokušaji da se spasu radnici koji su radili u toj smeni i građani koji su se sklonili od bombardovanja, ostali su bezuspešni. Toga dana je u trezorima poginulo oko 130 lica, a oko 15 kurira i stražara je zadobilo opekotine i povređeno. Između ostalih, tada su bili povređeni i Pavle Savić, Vladimir Dedijer i drugi.

Posle eksplozije je bilo pokušaja da se fabrika ponovo osposobi za rad, a kad je počelo povlaчење 27. novembra, transportovane su određene mašine do Zlatibora, jer se očekivalo da će se tamo moći nastaviti proizvodnja.

Druga značajna fabrika koja je radila za NOB bila je tkačnica. Njoj su pripadale električne centrale i mehaničarska radionica. U njenim magacinima su zatečene gotove tkanine a i materijal za proizvodnju. U tkačnici se nalazilo više odeljenja sa 260 razboja i proizvodnja je bila prilagođena partizanskim potrebama. Proizvodile su se uglavnom tkanine za košulje i odela boraca, kao i za bolnicu.

Prema knjizi izdavanja robe, proizlazi da je za potrebe NOP u periodu Užičke republike fabrika izdala

2.580 metara srpskog platna, 9.059,10 m porheta, 12.324,30 m amerikana, 11.938,90 m zefira itd., u vrednosti od 4.741.768,60 dinara. Naloge za izdavanje robe potpisivao je komesar tkačnice Slobodan Ilić. Kao i oružje, materijal proizведен u tkaonici nije se koristio samo u Užicu i za potrebe Užičkog NOP odreda nego je slat i u druge krajeve. U okviru tkačnice radila je i mehaničarska radionica. Ona je održavala mašine u tkačnici, a starala se i o električnoj mreži u gradu, vršila popravke motornih vozila, izrađivala tela ručnih bombi itd.

Kad je reč o radu fabrika u Užicu 1941. godine, treba pomenuti fabriku koža u Vrelima, u kojoj je organizovana proizvodnja početkom oktobra sa 22 radnika. U fabrici su zatečene manje količine neprerađene kože, pa su angažovani svi narodnooslobodilački odbori u užičkom kraju da prikupe što više sirove kože, koja je prerađivana u novoj fabrići, a posle toga dalje u radijacima za izradu obuće i odeće za partizane. Kasnije, kada je formiran Glavni narodnooslobodilački odbor za Srbiju, u drugoj polovini novembra, njegov odsek za zanatstvo, trgovinu i industriju i Vrhovni štab obratili su se Glavnom štabu za Bosnu i Hercegovinu sa zahtevom da im se, pored ostalog, pošalje sirova koža i hрастove šišarke, pomoću kojih se štavila koža. Najviše su se izrađivala krvna sa vunom, zatim koža za izradu lubova i cugera, za lice i postavu obuće. Sva ovako prerađena koža slata je u obućarske i čurčijske radionice.

Značajnu ulogu u gradu i okolini odigrala je ložionica sa kolnicom. Njeni radnici su se među prvima masovno odazvali pozivu Štaba užičkog NOP odreda da nastave proizvodnju i već na mitingu 27. septembra izabrali su »prvi put slobodne radničke poverenike, koji će pred vojskom, radnicima i šefovima odgovarati za požrtvovan rad i pravilno funkcionisanje posla u ložionici«. U početku, u ložionici su bili postavljeni komesari, a 14. novembra organizovan je »Radni odbor jedinstva« od 9 članova. U taj odbor su izabrani najistaknutiji partizani sa zadatkom da se uvede red u ložionici i da se poslovi uredno obavljaju. Radnik ložionice Stavra Gavriović, mašinovođa, bio je član Narodnooslobodilačkog odbora, koga je NOO 5. novembra zadužio da izvrši

»uređenje i organizaciju pokretnih voznih prodavnica za razmenu, a koje će prodavnice staviti u promet na teritoriji oslobođenih krajeva«. Kasnije, 13. novembra, Gavrilović je dobio punomoćje od Josipa Broza Tita da u ime Vrhovnog štaba izvrši mobilizaciju vozila i ljudstva radi prevoza benzina iz Jeminske stene na određena mesta.

Prilikom oslobođenja Užica zaplenjeno je 20 lokomotiva, koje su bile dovoljne za obavljanje saobraćaja železnicom, koja je proradila 5. oktobra na relaciji između Užica i čačka. Kasnije je železnički saobraćaj produžen do Gornjeg Milanovca i Dobruna. U ložionici i kolnici je radilo 150 radnika, od kojih su 117 bili partizani. Mašinovođe i ložači spavalici su u kasarni i svakog trenutka su bili spremni da po naredbi Vrhovnog štaba krenu na vožnju.

Pored redovnih poslova oko obezbeđenja železničkog saobraćaja, održavanja voznog parka i železničkih instalacija, radnici ložionice i kovnice su obavljali i druge poslove. Kad su četnici u Požegi u oktobru počeli ometati saobraćaj, Štab užičkog NOP odreda izdao je naređenje železničarima da izgrade oklopni voz za borbu protiv okupatora i četnika. Taj voz se sastojao od lokomotive i tri vagona, s tim što je vagon C stavljen ispred lokomotive radi njene zaštite od mina. Ostala dva vagona ojačana su duplim zidovima, a između njih je stavljen pesak i ostavljeni otvori kroz koje se moglo dejstvovati oružjem. Lokomotiva je bila posebno zaštićena čeličnim pločama. U drugoj polovini novembra ovaj voz je u selu Gornjanima izdržao bombardovanje i mitralijiranje nemackog aviona.

Komesar partizanske bolnice u Užicu, doktor Kurt Levi obratio se ložionici zahtevom da se napravi sanitetski voz. I to je brzo ostvareno na taj način što su uzeta tri G vagona u koje je stavljeno 16 ležaja. Ovaj voz je služio za prihvatanje ranjenika i njihovo transportovanje do bolnice, pre svega, na relaciji od čačka do Užica. Voz je bio opremljen sanitetskim materijalom da se ranjenicima može ukazati hitna pomoć.

U čačku je u Vojno-tehničkom zavodu obnovljena proizvodnja 10. oktobra u stolarsko-kolarskoj, bravarskoj, kovačko-potkivačkoj radionici, u radionici za oprav-

ku motornih vozila, radionici za opravku telefonskih aparata i radio-opreme i livnici i radionici za izradu ručnih bombi sa ukupno 110 radnika. Naročito značajni rezultati su postignuti u opravljanju motornih vozila, među njima i dva tenka, zatim u brzoj opravci telefonske centrale u Užicu, a pripremana je i posebna centrala za Vrhovni štab. Ukupna vrednost ostvarene proizvodnje u ovom zavodu u toku trajanja Užičke republike iznosila je 1.062.000 dinara, dok je električna centrala sa 20 radnika proizvela oko 122.500 kilovat-časova električne energije u vrednosti od 532.092 dinara.

Kapaciteti fabrike hartije korišćeni su oko 50—60% sa 70 zaposlenih radnika. U periodu od dva meseca ona je proizvela oko 350 tona raznih vrsta papira i preradila oko 60 tona ranije proizvedenih zaliha, kojima su podmirivane sve potrebe u papiru na slobodnoj teritoriji. Izraženo u novcu, vrednost ove proizvodnje iznosila je 1.025.000 dinara.

čačak sa okolinom imao je veliki broj mlinova i vodenica za mlevenje žita, koji su radili punim kapacitetom. Parni mlin »Pavle Brušlija i sinovi«, u kojem je radilo 14 radnika, bio je nacionalizovan i njegov kapacitet je iznosio 3 vagona brašna dnevno, pa je u njemu samleveno oko 500.000 kilograma brašna, što je u ono vreme u novcu iznosilo oko 1.510.000 dinara.

U čačku je već 5. oktobra bio uspostavljen železnički saobraćaj prema Užicu. Između ostalog, bila je formirana komanda železničke stanice i komesarijat. Kasnije su kratko vreme radili i vozovi na pravcima Čačak — Ugrinovci prema Beogradu i čačak — Samaila prema Kraljevu. Stanica čačak raspolagala je sa 3 putnička voza, jednim oklopnim i više teretnih vozova i osam lokomotiva. U kolskoj radionici u Ljubicu radilo je 170 radnika, a ukupno u železničkom čvoru čačak bilo je zaposleno 550 radnika.

Između ostalog, bila je uspostavljena telefonska veza prvenstveno sa frontom oko Kraljeva, a zatim i sa drugim slobodnim mestima u okolini Čačka.

U celini posmatrano, oktobra meseca 1941. u preduzećima u čačku bilo je zaposleno 799 radnika, a krajem

novembra 1.059, što je jedan od vidnih pokazatelja privredne aktivnosti za NOP u ovom gradu.

Osim u fabrikama, organizovan je rad u više zanatskih radionica širom oslobođene teritorije. Svaki odred na teritoriji svog okruga imao je razrađen plan stvaranja radionica u kojima se proizvodila oprema i materijalna sredstva za potrebe fronta, a kad su počeli da funkcionišu narodnooslobodilački odbori, ove obaveze su prenete u njihovu nadležnost.

Užički NOP odred osnovao je u Užicu obućarsku i krojačku radionicu. Takve radionice otvorene su i u Bajinoj Bašti, Požegi i Arilju. Obućarska radionica u Užicu proizvela je oko 2.000 pari cokula i oko 60 pari opanaka, radionica za kožne proizvode — 2.000 kožuha i 105 kožnih kaputa, a radionica za proizvodnju rublja oko 30.000 pari veša. Kapaciteti radionica u ostalim mestima bili su znatno manji. U Bajinoj Bašti zatečena je veća količina neprerađenog duvana, pa je u specijalnim radionicama u Užicu i Bajinoj Bašti vršeno sečenje i pakovanje duvana i papira. Osim toga, Narodnooslobodilački odbor u Bajinoj Bašti je organizovao radionicu za popravku vozila. Takođe su, u svim mestima bile organizovane pekare za proizvodnju hleba za partizane. Posebno se oskudevalo u soli i petroleumu za osvetljenje. Veće količine soli dobijene su od Romanijskog partizanskog odreda, a umesto petroleuma za osvetljenje upotrebljavana je mešavina nafte i benzina, koji se zatekao u cisternama u Jeminskoj steni.

U čačanskom kraju najviše radionica je bilo u Čačku. Između ostalih, formirane su obućarska, krojačka i ženska zanatska radionica. U sastavu ovih partizanskih radionica bila je i fabrika kože u Atenici. Zahvaljujući njoj, obućarska radionica je proizvela 760 pari opanaka i oko 2.500 pari cokula, a krojačka radionica 1.140 pari šajkanog odela, veću količinu rublja i dr.

Oslobodenjem Užica i drugih mesta zapadne Srbije, nametalo se pitanje regulisanja trgovine i tržišta. Pošto je ovo jedno od najosetljivijih pitanja koje se neposredno odražava na raspoloženje građana, to su narodnooslobodilački odbori od početka radili na omogućavanju razmene dobara i na snabdevanju vojske i

stanovništva najneophodnijim namirnicama, štiteći građane od visokih cena koje su nametali špekulantи zbog nedostatka pojedinih artikala. Ratna situacija je otežavala normalan razvoj trgovine, pogotovu što je slobodna teritorija bila odsečena od ostalih delova Srbije, a razmena selo-grad bila je znatno umanjena. Seljaci su se ograničili da proizvode na svom malom posedu sve što im je bilo potrebno za život, izuzev gasa i soli. Međutim, treba naglasiti da su po selima veoma značajnu ulogu odigrali seoski narodnooslobodilački odbori, koji su vršili prikupljanje hrane, drva, organizovali pletenje vunene odeće, tako da su, zahvaljujući njihovoј aktivnosti, gradovi osećali manju oskudicu.

Značajno je pomenuti i to da su u Užicu zatečene određene rezerve raznih vrsta robe, a takođe i novca u Narodnoj banci, što je bilo za one uslove ipak nekakva osnova da se pokrene trgovina. Zbog smene vlasti i opšte nesigurnosti koju je sa sobom nosila ratna situacija, jedan broj trgovaca se u početku držao rezervisano i nije otvarao radnje, pa je Narodnooslobodilački odbor Užica u svom prvom proglašu od 1. oktobra garantovao svim poštenim trgovcima imovinsku bezbednost, tražeći od njih da drže otvorene radnje i prodaju robu prema trenutno važećim cenama. Dalja mera Narodnooslobodilačkog odbora bila je odluka o radnjama na osnovu koje se moglo kontrolisati da li trgovci drže otvorene radnje u predviđeno vreme, zatim da li se sva roba drži u radnjama a ne u magacinima i da li se prodaje po određenim cenama. Za kršenje navedenih propisa bile su predviđene oštре kazne. Za pojedine proizvode bile su utvrđene cene — da se ne bi špekulisalo. Tako je, na primer, cena pšenice bila utvrđena na 7 dinara po kilogramu, a 1 kg hleba 6 dinara itd.

Pored sekcije za otkup, pri Narodnooslobodilaokom odboru je postojala grupa aktivista koja se starala o snabdevanju tržišta namirnicama. Da bi poboljšao razmenu industrijskih sa poljoprivrednim proizvodima, NOO je organizovao pokretnu prodavnici koja je bila smeštena u vagone voza.

Posebnu aktivnost je pokazala sekcija za otkup. Kupovala se, pre svega, pšenica, kukuruz, gas, so, šećer

i drugi za život neophodni artikli. Taj otkup je vršen ne samo u užičkom kraju nego i u okolini čačka, Požege, Kraljeva i drugih mesta. Zahvaljujući tom otkupu, gradovi nisu trpeli glad. Osim toga, Narodnooslobodilački odbor u Užicu je otkupljivao zalihe robe i materijala u radnjama i magacinima trgovaca i zanatlija. Da bi se taj posao organizovano obavljao, NOO je formirao 4 komisije koje su izvršile popis svih vrsta robe po radnjama. Samo ove komisije su otkupile materijala u vrednosti od 2,200.000 dinara. Sredstva za isplatu za navedenu robu obezbeđivao je NOO iz Narodnooslobodilačkog fonda, ali to mu nije bilo dovoljno, pa mu je znatna sredstva u početku obezbeđivao Vrhovni štab, a kasnije Glavni narodnooslobodilački odbor za Srbiju.

Narodnooslobodilački odbori su sprečavali da se neophodna roba za život boraca i stanovnika iznosi van slobodne teritorije. U tom pogledu je postojalo i uputstvo, koje je izdao Odsek za zanatstvo, trgovinu i industriju Glavnog narodnooslobodilačkog odbora za Srbiju, u kome, pored ostalog piše: »Zabranjuje se svaki izvoz robe sa slobodne teritorije na neoslobodenu, osim u slučaju propisane dozvole Odseka«, dok se dozvoljavao uvoz robe neophodne za životne potrebe.

Narodnooslobodilački odbori morali su voditi i borbu protiv špekulacije po gradovima. Ona se onemogućava pomoću naroda i narodne milicije. *Borba* je pozivala građane da prijave svakog onog ko prikriva so, koja se u to vreme najviše tražila. Pa ipak, bilo je pokušaja da se za kratko vreme mnogo zaradi. Zbog toga su narodnooslobodilački odbori izricali stroge kazne svima onima koji se nisu držali uputstava o radnjama. Tako je 1. novembra saopšteno da su u Užicu kažnjeni: Živan Đerić, Andrija Mirković i Aleksandar Ostojić, jer 'su sakrivali zalihe soli, ili su prodavali naftu po 30, umesto po 12 dinara, a zejtin po 60 i 80 dinara, umesto po 30 dinara. Sve su im zalihe oduzete i rasprodate narodu.

- i Jedno od važnijih pitanja kojima se bavio Narodnooslobodilački odbor u Užicu zajedno sa Štabom odreda i Komandom mesta, bilo je obnavljanje saobraćaja i veza u Užicu i okolini. Ovo je bilo potrebno što pre

srediti ne samo zbog snabdevanja grada nego i zbog brzog prebacivanja partizanskih jedinica na ugrožena mesta slobodne teritorije. Ulagani su naporci da se slobodna teritorija pomoću saobraćaja poveže u jednu celinu; zato je NOO formirao posebnu sekciju za zapreku i zaprežna vozila.

Kao jedna od prvih mera nove narodne vlasti, izvršena je mobilizacija železničara i osnovan Železnički komesariat, koji je bio u funkciji izvršnog organa Staba užičkog NOP odreda i Komande mesta. Već smo napomenuli da se u trenutku oslobođenja Užica i drugih mesta zapadne Srbije zateklo 20 lokomotiva i jedan broj vagona. Vrlo brzo su sklopljeni vozovi i oni su proradili najpre na relaciji Požega — Užice, prvog dana posle oslobođenja ovih mesta, a od 5. oktobra vozovi su saobraćali od Užica do Dobruna prema Višegradu i od Užica do Banjana prema Beogradu, a do Adrana prema Kraljevu. Ukupna dužina železničke pruge koja se koristila na teritoriji Užičke republike iznosila je 210 kilometara, što je bilo značajno, jer drumskog saobraćaja tako reći nije ni bilo. S obzirom na ratne prilike, železnički saobraćaj se odvijao prilično redovno. Uglavnom, železnica je služila za vojne potrebe, prebacivanje jedinica, oružja i ostalog materijala potrebnog za borbu i ishranu boraca, ali se njome koristilo i građanstvo.

Naredbom o mobilizaciji motornih vozila, u Užicu je prikupljen izvestan broj kamiona, putničkih automobila i motocikla, koji su korišćeni za vojne potrebe. Narodnooslobodilački odbor je raspolagao i komorom, koja je imala oko 30 konjskih i 32 volovske zaprege. Radi njihove popravke, formirana je kovačko-potkivačka radionica, koja se nalazila u krugu kasarne u gradu. Ovim zapregama obezbeđivao se dotur ratnog materijala i hrane partizanskim jedinicama, gde nije bilo druge vrste saobraćaja.

U Užicu je radila poštanska, telefonska i telegrafska služba. Grad je bio povezan telefonskom i telegrafskom vezom sa većim mestima slobodne teritorije, na primer, sa čačkom, Gornjim Milanovcem, Požegom, Ivanjicom, Krupnjem, Kosjerićem itd. Iako su ove veze bile pod kontrolom Štaba užičkog NOP odreda, koristio ih je i

Narodnooslobodilački odbor za svoje potrebe. Vojna pošta je uglavnom išla preko kurira.

Narodnoslobodilački odbor se bavio, zajedno sa Sreskim NOO, i određenim pitanjima poljoprivrede i šumarstva. U Krčagovu je postojao poljoprivredni rasadnik na kome se zatekla jedna količina sadnica. Radi unapređenja voćarstva, NOO je u saradnji sa Sreskim NOO izvršio rasprodaju sadnica po povoljnim cenama, a seoska siromašna domaćinstva i porodice partizana i zarobljenika u užičkom srezu dobijali su ove sadnice besplatno. Osim toga, NOO je doneo odluku da se posumi neposredna okolina Užica, jer su nemačke vojne službe bile posekle šumu oko grada, ali nije bilo vremena da se ova odluka sprovede u delo.

Iskustvo Užičke republike u organizovanju ratne privrede i društveno-ekonomskog života poslužiće kao osnovica u daljem izgradњu tih odnosa u toku NOR i revolucije.

Kultura i umetnost

Izučavanju kulture i umetnosti u toku NOR i revolucije tek je poslednjih godina posvećena dužna pažnja. Sve doskora one su posmatrane kao propratne i sporedne pojave za vreme narodnooslobodilačkog rata i revolucije. Doduše, verbalno se negirala stara izreka: dok topovi grme, muze čute, ali malo je bilo učinjeno da se ova pojava izuči.

Metodološki bi bilo najkorektnije posmatrati kulturu i umetnost celovito u toku narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji 1941 — 1945. godine, ali se to može činiti i po delovima koji čine zasebne celine, kao što je, na primer, Užička republika.

U sklopu razvoja partizanske vojske, narodne vlasti i drugih organizacija narodnooslobodilačkog pokreta, i kultura i umetnost su bile najrazvijenije u Užičkoj republici, iako još u povoju. Kulturna i umetnička aktivnost u toku trajanja Užičke republike je nastavak predratne aktivnosti KPJ na planu umetnosti i kulture.

Od prvih dana ustanka 1941. nekim vidovima kulture se već posvećuje pažnja. Uporedo sa vojnim akcijama i idejno-političkim radom, u narodnooslobodilačkim partizanskim odredima razvija se i kulturno-umetnički rad pod snažnim idejnim uticajem KPJ, usmeren ne samo da razonodi partizane između dve akcije, nego da i stanovništvu na teritoriji na kojoj se kretao prikaže određeni umetnički program. Taj program je, naravno, bio politički obojen, bolje rečeno u funkciji mobilizacije masa za narodnooslobodilački pokret, bilo da je reč o poeziji, koja se recitovala, a koja je bila

rodoljubive ili revolucionarne sadržine, ili pak o dramskim tekstovima. Pre svake priredbe održavani su govor o ciljevima oslobođilačkog pokreta. U okviru odreda formirano je jezgro boraca sa smisлом za recitovanje i glumu, koje je povučeno sa položaja.

U toku stvaranja Užičke republike, a i pre toga, u nekim odredima, na primer Podrinjskom i Valjevskom, formirani su kulturno-propagandni odbori ili prosvetno-propagandni odbori koji su rukovodili ovim radom. Takvih odbora je bilo u mnogim četama i odredima u početku ustanka, s tim što su se negde nazivali kulturne komisije ili kulturne sekcije. Bez obzira na naziv, svi su oni imali isti zadatak — da u svojoj sredini šire kulturu. Organizacija ove vrste delatnosti u početku je bila poverena političkom komesaru, a negde je to činio zamenik komesara.

Kulturni rad po četama u početku se sastojao u čitanju napredne beletristike, od koje je najviše čitana knjiga bila *Kako se kalio čelik* Ostrovskog, zatim u učenju i pevanju revolucionarnih pesama, među kojima *Bilečanke* i *Mitrovčanke* i nekoliko poznatih ruskih pesama kao što su: *Kaćuša*, *Buđonovka*, *Čapajevka*, *Pesma amurskih partizana* i druge.

Potpuniji kulturno-umetnički život počeo je da se razvija stvaranjem prve slobodne teritorije u okupiranoj Evropi — Užičke republike. Centar te aktivnosti je bio u Užicu. Tu su se oko Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba NOP odreda Jugoslavije okupile znatne intelektualne snage Partije. Osim toga, Užice je po tradiciji imalo radničke horove najpre »Radovan Dragović«, zatim »Abrašević«. Mužički život je bio posebno razvijen u učiteljskoj školi, gde je muzika bila jedan od glavnih predmeta. Zamah ustanka otkrio je mnoge talentovane ličnosti za te zadatke i iz mase naroda. Za dva meseca trajanja Užičke republike razvio se intenzivan kulturno-umetnički život u njenom centru. Bilo je slično i u čačku, Gornjem Milanovcu, Užičkoj Požegi, Arilju, Ivanjici, Bajinoj Bašti, Krupnju i drugim mestima, ali u znatno manjoj meri, a postojala je razlika i u nivou izvedenih priredbi.

Razmašu kulturne delatnosti doprinela je, pre svega, umetnička četa pri Užičkom narodnooslobodilačkom partizanskom odredu, koja je formirana po oslobođenju Užica, krajem septembra 1941. godine. Ona je u početku bila u okviru navedenog odreda, a kasnije je njome rukovodio Agitprop PK KPJ za Srbiju. U četi je bilo 80—90 boraca, a popunjena je iz partizanskih jedinica i omladincima iz grada, kao i izbeglicama iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije. U izvođenju programa učestvovali su i građani koji se nisu nalazili u sastavu čete. Kulturno-umetnički život grada vrlo brzo je postao veoma raznovrstan.

Tako je dramska sekcija za kratko vreme prerasla u pravo pozorište, koje je sa svojim predstavama gostovalo i u drugim gradovima Užičke republike. Pripreme su i izvedene četiri predstave: *Mati*, Karela Čapeka, *Knez Ivo od Semberije* Branislava Nušića, *Kako se kalio čelik* Nikolaja Ostrovskog i *Početak bune na dahije 1941. godine*. Poslednja predstava, u stvari, je bio prilagođen tekst poznate narodne pesme *Početak bune na dahije*. Dramatizacija i obrada pesme je kolektivno delo jedne grupe omladinaca. Ova predstava je naročito imala uspeha u narodu, koji je još uveliko bio polupismen i nepismen, a vaspitan je u duhu narodne epske pesme. Kod boraca i omladine najveći uspeh je imala predstava *Kako se kalio čelik*. U dramatizaciji ovog romana učestvovali su: Oskar Hudales i Marijan Stilinović. Delatnost partizanskog pozorišta bila je značajna za razvoj pozorišnog života, jer pre rata u Užicu nije postojalo profesionalno pozorište.

Pored pozorišnog, bio je izuzetno razvijen i muzički život. U njemu su učestvovali profesionalci koji su se zatekli u Užicu, a i talentovani amateri. Ostvarivao se preko horova i orkestara. U Užicu su u to vreme organizovana tri hora: veliki mešoviti, muški i recitativni; u stvari, bila su to dva hora, jer je recitativni izdvajan iz muškog hora.

Od orkestara su postojali: veliki simfonijski, duvački, narodni i zabavni. Za sastav orkestara partijsko rukovodstvo Okružnog komiteta KPJ se moralo osloniti na profesionalce. Veliki orkestar brojao je oko 30 članova.

va i dirigent je bio profesor muzike u učiteljskoj školi Anton Breznik. Nastupao je sa samostalnim programom. Duvački orkestar su sačinjavali muzičari bivšeg četvrtog puka »Stevan Nemanja« Kraljevske jugoslovenske vojske i on je na svim svečanostima svirao marševe. Zabavni i narodni orkestar obilazio je okolna sela prilikom zborova i drugih svečanosti. Skoro svakodnevno nastupali su ovi manji sastavi. Pored ostalih aktivnosti, organizovan je festival jugoslovenskih narodnih pesama u čačku i u Užicu. Osim pokazivanja bogatstva melosa jugoslovenskih naroda, ovi festivali trebalo je da budu i manifestacija bratstva i jedinstva; čak se nastojalo da ih pevaju ljudi poreklom iz krajeva odakle potiču pesme. Ogromnom interesovanju publike za ove festivalne nije moglo biti udovoljeno, a o njima je pisala i *Borba*.

Dogadalo se da određene kulturno-umetničke grupe omladinaca i omladinki iz okolnih sela gostuju u gradu. Tako su omladinci i omladinke iz sela Gajeva, Vrela, Sevojna i Ljubanja nastupali sa svojim programom u Užicu. Slične priredbe održavala je omladina u Bajinoj Baštici, gde je bivša Berza rada pretvorena u Dom kulture. Pored gostovanja užičke umetničke čete u čačku 27. oktobra u sali hotela »Kren«, 9. novembra na proslavi oktobarske revolucije nastupa hor partizana i partizanski Ljubičke čete čačanskog NOP odreda, a 23. novembra Šdor žena za pomoć frontu organizuje priredbu sa horskim i dramskim tačkama. Grupa omladine iz Arilja daje priredbe po okolnim selima: Latvici, Kruščici, Vranama i drugim. Omladina Bioske gostuje u selu Kremni, a kulturno-umetnička ekipa Posavskog NOP odreda 26. novembra daje priredbu u Biosci.

Najveličanstvenija od svih kulturno-umetničkih manifestacija bila je priredba povodom proslave 24-godišnjice oktobarske revolucije, 7. novembra u Užicu, koja je počela pevanjem Internationale i sviranjem nekoliko omiljenih marševe, među kojima je bio i prvi komponovani partizanski marš, zatim nežna horska pesma *Široka strana moja radnaja* i dr. Glavna tačka ove priredbe bilo je prikazivanje dramatizacije romana *Kako se kalio čelik*.

U toku ovih kulturno-umetničkih manifestacija ispoljeno je spontano narodno stvaralaštvo u pesmi i igri s jedne strane, a s druge strane, pre svega na selu, ono je odigralo prosvetiteljsku ulogu. Tako se u *Omladinskoj borbi* kaže da se selo uverilo »da vi nosite novi život, znanja, kulture i pesme«.

Na svakoj priredbi u gradovima i selima obavezno se izvodila i posebna tačka »Vrabac«, kojom su se u stihu komentarisali aktuelni politički i ratni događaji ne samo u našoj zemlji nego u celom svetu. Bez obzira na malu umetničku vrednost ovih stihova, treba reći da je »Vrabac« odigrao veoma važnu ulogu, zahvaljujući svojoj popularnosti.

Jedna od glavnih tačaka svih priredbi bilo je recitovanje revolucionarnih i patriotskih pesama u izvođenju recitatorske sekcije Umetničke čete u Užicu. U drugim gradovima, pa i selima, to su činili daroviti pojedinci, učesnici NOP-a.

Kad je reč o poeziji, postavlja se pitanje da li je bilo umetničkog stvaralaštva na polju književnosti. Iako je bilo književnih nastupa, koje pominju Vera Obrenović - Delibašić i Mitra Mitrović, književno stvaralaštvo u Užičkoj republici je vrlo oskudno, mada su se u narodnooslobodilačkom pokretu od prvih dana ustanka nalažili mnogi književnici, javni i kulturni radnici kao što su: Čedomir Minderović, Jovan Popović, Đorđe Jovanović, Tanasije Mladenović, Vladimir Dedijer, Koča Popović, Radivoj Koparec i drugi, štaviše, oni su imali i određene rukovodeće funkcije: Koča Popović je bio komandant Posavskog NOP odreda, Tanasije Mladenović — politički komesar Drugog šumadijskog NOP odreda, Vladimir Dedijer — politički komesar Kragujevačkog NOP odreda itd. U narodnooslobodilačkom pokretu našli su se javni i kulturni radnici različitih idejno-estetskih pogleda i nejednake kreativne snage. Međutim, sve te razlike koje su postojale i na književnoj levici, u ratnim uslovima su brzo nestajale i ukupno stvaralaštvo svih pisaca učesnika u NOB poprimilo je revolucionarно obeležje.

Među prvima su se književnim prilozima oglasili Čedomir Minderović i Jovan Popović u *Posavskom par-*

tizanu, listu Posavskog NOP odreda. Jovan Popović je objavio pesmu *Šuma*, u kojoj on očekuje da »najavi posle noći zoru vedru i dragu«, dok je Čedomir Minderović objavio odlomke iz svog dnevnika koji je počeo da vodi u partizanima. U tim odlomcima se naslućuje dilema književnika u narodnooslobodilačkoj borbi. On razmišlja kako bi bilo lepo da ima uslova da sve opiše, ali on to ne želi, jer »u dnu duše gori i želi da se ne zaustavi sve dok borba sa fašizmom, dok naša narodnooslobodilačka borba ne bude završena«. Čedomir Minderović, između ostalog, piše da nema vremena da piše, jer »kakad mi se čini da je čista, dobro podmazana puška danas važnija od lepe metafore i da je dobar članak potrebniji od lepe novele«. U sličnoj dilemi verovatno su bili i drugi književnici učesnici NÖB. Otuda imamo, ako se tako može reći, anomaliju da se u *Vestima* i u *Borbi* objavljuju pesme narodnih stihotvoraca, običnih seljaka, a ne književnika, kao što su: *Oj seljače, radeniče, Boj na Zavlači*, zatim narodne pesme *Partizan i partizanka, Podigla se Užička nahija* i druge.

Poznati književnici, javni i kulturni radnici i partijski radnici pretežno su se orijentisali na pisanje članaka koji su ostali nepotpisani. Od tih članaka identifikovani su članci: Tita, Kardelja i Dušana Nedeljkovića, a mnogi još uvek nisu. Posebno je počeo da cveta jedan književni rod pomalo zapostavljen — dnevničari, koji će, izuzev ovog odlomka Minderovića, ugledati svetio dana tek posle oslobođenja. To su, pre svega, dnevničari i zapisi Vladimira Dedijera, Dragojla Dudića i Rodoljuba Čolakovića.

Književni istoričari su već više puta skretali pažnju na »Proglas društva srpskih pisaca i umetnika antifašista« od 14. avgusta. Po svemu sudeći, nije nimalo slučajno što se ovaj proglas pojavio dan posle »Apela srpskom narodu«, koji je objavljen u *Novom vremenu*, a koji su pod pritisikom okupatora i domaćih izdajnika potpisali i neki poznati naučni i kulturni radnici u Beogradu. Proglas od 14. avgusta je povelik spisak od 420 imena. Da to nije slučajno, jasno nam pokazuje jedna već više puta citirana rečenica iz ovog proglaša: »da je došlo vreme

kada čovek treba sam sebi da daje pravo a ne da ga traži».

Pored ovog proglaša, izašlo je nekoliko brojeva lista *Obaveštenja društva srpskih pisaca i umetnika antifašista*, u kojima se raskrinkava fašizam i njegove sluge, pre svih generali bivše jugoslovenske vojske; zatim se piše o zločinima ustaša i poziva srpska omladina i žene na borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Poseban prostor posvećuje se kulturi u Srbiji pod okupacijom. Pošto su izlazila negde na Rudniku, *Obaveštenja* su prestala da izlaze kada su počele borbe za Rudnik 14. oktobra.

Istovremeno, u okupiranim gradovima Srbije legalno se odvijala kulturno-umetnička delatnost, koja je bila u službi okupatora i domaćih izdajnika. Osnovna karakteristika ove aktivnosti je stvaralačka nemoć, ideo-loška smutnja i laži, pozivanje na tursku vladavinu kada su Srbi strpljenjem i trpljenjem izborili slobodu, i da se okupatoru ne treba suprotstavljati. Kulturni i javni radnici koji su bili poznati okupatoru po svojim slobodoljubivim i humanističkim idejama našli su se u zatvorima i logorima. Oni umetnici koji se nisu slagali sa tzv. novim nacističkim poretkom, a ostali su da žive pod okupacijom i nisu se priključili narodnooslobodilačkom pokretu, po shvatanju partizanskih književnika mogli bi se takođe smatrati izdajnicima. Ovi stavovi najpotpuniје su izraženi u članku *Štuka-kultura*, koji je 1942. godine u *Glasu* objavio Đorde Jovanović. On se u svom članku bespoštedno obračunao sa svim oblicima kulturnog života u Srbiji pod okupacijom. »Nikakva dovijanja nikome ništa ne mogu da pomognu. Nikakva mudrovanja, ma koliko ona bila na izgled oštroumna i ubedljiva, ni jednog srpskog kulturnog radnika, koji se ne bori za opstanak svog naroda i njegove kulture ne mogu da opravdaju«. »...Svako pravdanje svog neučestvovanja u narodnooslobodilačkoj borbi neodoljivo se pretvara u optužbu i osudu«. Britke reči Đorda Jovanovića osuđivale su svakog književnika i kulturnog radnika koji se kolebao i nije učestvovao u narodnooslobodilačkom pokretu.

Ako je izostao organizovan literarni život i stvara-
laštvo, ako su književnici malo objavili u toku trajanja
Užičke republike, na drugoj strani došlo je do prave pro-
vale narodnog stvaralaštva, koje se ogledalo, pre svega,
u stvaranju novih narodnih patriotskih i revolucionar-
nih pesama. Mnogi obični ljudi pokušali su da se iskažu
kroz pesmu, iako je to često činjeno nevešto i bilo imi-
tacija epske narodne pesme. Tako je seljaku-partizanu
Dragoslavu Tomiću *Borba* objavila pesmu *Pozdrav srpskom narodu*, ispevanu u šesnaestercu, i sa veoma osmiš-
ljenim i mudrim porukama kao što su:

»Kajaće se Srbin svaki kada dođe vreme novo
a ne bude ovog puta u borbama učestvovo«.
»Ne pogledaj sa zapada tvoje sunce što se rodi
a još manje da pomisliš da te drugi oslobođi«.

Objavljene su i dve pesme u desetercu seljaka Mio-
draga Marjanovića *Bitka kod Požege* i *Pesma seljaka partizana*, a borac Srećković iz Rađevske čete Valjevskog
NOP odreda u stihu je opisao *Boj na Zavlači*. Sve su
ove pesme doble prosto u *Borbi* zato što su bile
aktuelne i u njima se reagovalo na konkretnu istorijsku
situaciju, a istinu su saopštavale stihom narodne poezije,
koja je prianjala za srce svakom borcu.

Ni likovno stvaralaštvo nije bilo zapostavljeno. U
početku se tim poslovima bavio profesor crtanja iz Užica
Dragoljub Vuksanović, a kasnije su mu se priključili
Bora Baruh, Pivo Karamatijević, Jurica Ribar i drugi
koji su formirali slikarski atelje u Užicu. U početku, oni
su radili razne plakate borbenog i mobilizatorskog karak-
tera, likove izginulih partizana i najpoznatijih sovjetskih
rukovodilaca; izrađivali su dekor i kulise za pozorišne
predstave, kao i ilustracije za partizansku štampu. Tada
je nastalo nekoliko uspešnih plakata kao što su: »Ja se
borim, a ti?« Dragoljuba Vuksanovića; »Pazi, petokolo-
naš vreba« Pive Karamatijevića, nastao u teškoj situaciji
posle eksplozije u trezorima banke gde se nalazila fab-
rika oružja, kada je izginulo oko 130 radnika i građana.

Svakako najveći poduhvat ovog ateljea bila je izložba
o Sovjetskom Savezu. Pošto se raspolagalo sa vrlo malo

fotosa i uopšte izložbenog materijala, morali su se praviti grafikoni, razne šeme, likovi i drugi prilozi. Izložba je, pored Užica, obišla još neke gradove na slobodnoj teritoriji, a o njoj je napisan i osvrт objavljen u *Borbi*.

Gradski narodnooslobodilački odbori znatno su doprineli oživljavanju kulturnog života i prosvećivanju naroda. Tako je sredinom oktobra Gradski narodnooslobodilački odbor u Užicu dao inicijativu da se osnuje knjižnica i čitaonica. Otvorene su u maloj sali Sokolskog doma. I u drugim mestima se otvaraju narodne knjižnice: u Bajinoj Baštici u zgradici Duvanske stanice; u čačku je odmah po oslobođenju grada takođe počela da radi biblioteka itd.

Kada se piše o kulturnim delatnostima u Užičkoj republici ne može se zaobići štampa i druge publikacije objavljene u toku njenog trajanja. U partijskom rečniku celokupna izdavačka delatnost KPJ, sa sredstvima na kojima se stampalo, bila je obuhvaćena pojmom partijska tehnika, a revolucionarna štampa je bila samo jedan deo te ukupne izdavačke delatnosti Partije.

U toku trajanja Užičke republike, štampa će se izuzetno razviti kao masovni medij i odigraće značajnu ulogu. Za to su postojale i određene istorijske pretpostavke. Pre svega, povoljna je okolnost što su CK KPJ i Vrhovni štab izašli iz Beograda na teritoriju Užičke republike. Pored štamparije CK KPJ u Beogradu, svaki od okružnih komiteta raspolagao je partijskom tehnikom, koja se obično sastojala od radija, geštetnera i pisaće mašine, pomoću kojih su objavljivani partijski proglašeni i ostali materijali za njihova područja. Nova sredstva za štampanje listova dobila je KPJ i NOP oslobođenjem Užica 24. septembra, Gornjeg Milanovca 28. septembra i čačka 1. oktobra; sve štamparije na teritoriji Užičke republike došle su u ruke narodnooslobodilačkog pokreta. Navedene štamparije i materijal zaplenjen od neprijatelja, pre svega papir i boje, a posebno proizvodnja fabrike papira u čačku, omogućili su izdavanje relativno velikog broja listova i nagli porast partijske štampe.

Kad je reč o štampi, na teritoriji Užičke republike proizvodnja bi se mogla razvrstati u dve grupe: u prvu

grupu bi došli listovi koje je izdavao CK KPJ, Vrhovni štab NOP odreda Jugoslavije i CK SKOJ-a za vreme svog boravka na toj teritoriji. Drugu grupu bi sačinjavali listovi štampani na teritoriji određenog okružnog komiteta ili partizanskog odreda.

Za uticaj u javnosti, odnosno u formiraju javnog mnjenja u Užičkoj republici, posebno su bili značajni listovi koje je izdavao CK KPJ, CK SKOJ-a i Vrhovni štab NOP odreda Jugoslavije. To su bili *Proleter*, organ CK KPJ, *Bilten*, organ Vrhovnog štaba, *Borba*, organ KPJ i *Omladinska borba*, list SKOJ-a.

Zadatke štampe u tom periodu formulisao je Josip Broz Tito u uvodnom članku prvog broja *Borba* pod naslovom *Zašto izlazi Borba*. On štampi NOP-a određuje daleko veći značaj nego što je imala u periodu između dva rata. Prema njemu, pored propagandnog i političkog značaja, stampa ima i organizatorski i mobilizatorski značaj.

U tom pogledu, *Borba* »treba da bude spona koja će povezivati sve narodne snage u jedan jedinstven narodnooslobodilački front. *Borba* treba da bude organizator svih narodnih snaga za postignuće jednog velikog cilja nemilosrdne borbe protiv okupatora i njegovog proteđivanja iz naše napaćene otadžbine, za postignuće pune slobode našeg naroda u svojoj oslobođenoj otadžbini«. Od drugih zadataka štampe, Tito pominje raskrinkavanje neprijatelja i suzbijanje laži o nepobedivosti fašista pred narodom, objašnjavanje značaja narodnooslobodilačke borbe, razvijanje borbenog morala kod naroda, popularisanje borbe Sovjetskog Saveza protiv nacističke Nemačke, naglašavajući na kraju da *Borba* »treba da izvrši svoju misiju u ovoj općenarodnoj oslobođilačkoj borbi«.

Kad je Politbiro CK KPJ, polovinom oktobra 1941, za svoje sedište izabrao Užice, pokrenuo je *Borbu*, čiji je prvi broj izašao 19. oktobra. Izdavanjem *Borbe*, kao i *Biltena* rukovodio je Politbiro CK KPJ, a njen glavni urednik bio je Edvard Kardelj. List je izlazio tri puta nedeljno i ukupno je izašlo u toku trajanja Užičke republike 19 brojeva od po 10.000 primeraka, a otpremana je u sve krajeve Jugoslavije. Najznačajniji izdavački poduhvat NOP-a u tom periodu bio je upravo pokretanje

Borbe. Ona je uspela da okupi oko sebe veliki broj saradnika, koji su prikupljali obaveštenja sa svetskih frontova, o borbama u Jugoslaviji i dr. Odlikovala se raznovrsnošću razmatranja problema — od tumačenja političke platforme KPJ, analize međunarodne situacije u kojoj je posebno isticala borbu Sovjetskog Saveza protiv fašizma, do pitanja organizacije narodnooslobodilačkog pokreta: narodnooslobodilačkih odbora, SKOJ-a, Srpskog narodnooslobodilačkog omladinskog saveza; radnih akcija u pozadini fronta, zbrinjavanja izbeglica, sve do kulture i umetnosti. *Borba* je izuzetno doprinela raskrinkavanju kontrarevolucionarne uloge Draže Mihailovića još 1941, posle napada četničkih odreda na Užice. Preko *Borbe* su se mogle dobiti najpotpunije informacije o društveno-političkom i privrednom životu na području Užičke republike, ali je bilo i informacija iz drugih krajeva Srbije i Jugoslavije. Znači, *Borba* daleko šire deluje na mase naroda, nego što to mogu novine u mirnodopsko vreme i znatno utiče na oblikovanje i revolucionisanje svesti pa se narod sve masovnije opredeljuje za narodnooslobodilački pokret.

U drugu grupu listova koji su izlazili na teritoriji Užičke republike svrstavamo one koji su pokrivali uže područje, obično teritoriju jednog okružnog komiteta KPJ ili jednog partizanskog odreda. Već tada se pojavila masa takvih listova. U oslobođenom Užicu 1. oktobra 1941. godine pojavio se list *Vesti*, kao organ Štaba užičkog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda, koji je izlazio svakog dana do 17. oktobra iste godine, kada je prestao sa izlaženjem, najavljujući pokretanje, odnosno obnavljanje lista *Borba*. Na teritoriji Užičke republike izlazili su sledeći listovi: *Reč naroda* jedan broj u Gornjem Milanovcu; *Novosti* u čačku, izašla 4 broja u drugoj polovini oktobra; zatim *Informativne novine* u Krupnju, štampane na šapirografu, *Vesti* u Peckoj; *Posavski partizan* i *Partizan* u Posavskom NOP odredu; *Vesti* u Pomoravskom i Drugom šumadijskom odredu i drugi. Svi ovi listovi objavljivali su napise i izveštaje o novom zahuktalom društveno-političkom i privrednom životu na oslobođenoj teritoriji, o stvaranju i funkcionišanju novih organa narodne vlasti i drugih organizacija

narodnooslobodilačkog pokreta. Jednom reči, o učešću stanovništva dotečne teritorije i njegovom pružanju podrške i pomoći narodnooslobodilačkom pokretu. Kroz sve napise kao crvena nit provlači se oslobođilačka borba, pozivanje na slobodarske i revolucionarne tradicije srpskog naroda, na istaknute borce za slobodu i pale revolucionare u toku 1941. Opšte oduševljenje borbom protiv okupatora i domaćih izdajnika bilo je zahvatilo svu štampu NOP-a. U više napisa raskrinkavaju se svi neprijatelji NOP-a: Nemci, nediećevci i ljetićeveći, žandarmerija, policija, a u jesen 1941. i Draža Mihailović i njegov četnički pokret. Štampa uspeva da žigoše i ratne špekulantne. Uspesi postignuti stvaranjem Užičke republike i oduševljenje borbom protiv okupatora, koje je štampa objektivno prenosila, doprineli su da se u narodu počelo stvarati samopouzdanje da se i nacističkoj Nemačkoj može uspešno suprostaviti borbom — ono što nisu uspele mnoge zemlje, pa ni Kraljevina Jugoslavija u aprilskom ratu. S pravom se može reći da je uticaj štampe NOP-a bio presudan za formiranje javnog mnenja u Užičkoj republici.

Uporedo sa izdavanjem listova, štampane su i tri posebne publikacije: *Antifašističke pesme*, *Pobeda će biti naša* i *Antifašistički omladinski miting u Moskvi*. Posebno je bila interesantna knjiga *Antifašističke pesme*, koja je izašla povodom proslave 24-godišnjice oktobarske revolucije 7. novembra u Užicu. U ovoj knjizi štampano je 27 pesama na srpskohrvatskom i 6 pesama na ruskom jeziku, koje su transkribovane cirilicom. Bila je to zbirka patriotskih i revolucionarnih pesama.

Osim toga, u Užicu je nastavljeno štampanje *Istorijske SKP/bf*, koje je započeto u čačku u tiražu od 10.000 primeraka. Međutim, ni u Užicu nije završeno štampanje ove istorije, a ceo tiraž je propao prilikom povlačenja partizanskih jedinica iz Užica, krajem novembra 1941. godine.

Pored bogate izdavačke delatnosti, u Užicu je radila partizanska radio-stanica od 20. oktobra do 20. novembra. Uglavnom su emitovane vesti, zatim neki članci iz *Borbe* i posebno pisani prilozi Tita, Kardelja, Ive Lole Ribara i drugih rukovodilaca narodnooslobodilačkog pokreta.

U prosvetnom pogledu nije se moglo mnogo učiniti, jer je Užička republika trajala kratko. U Užicu je radila osnovna škola, ali njen rad je prekidan usled bombardovanja neprijateljske avijacije. Bile su izvršene pripreme za štampanje bukvara, a pomicljalo se i da se obnovi rad gimnazije i učiteljske škole.

Uprkos raznim teorijskim postavkama (pojavile su se i neke knjige koje su raspravljale o sukobima na književnoj levici, u kojima se pokušavalo suprotstaviti umetnost revoluciji), kulturno-umetnički razvoj u periodu Užičke republike pokazuje njihovo dijalektičko jedinstvo, odnosno prožimanje i uzajamno podsticanje. U umetnost i kulturu Užičke republike probija se dosta narodnog folklora, odnosno stvaralaštva bezimenih narodnih pregalaca. U umetnosti toga perioda nemamo nekih značajnih rezultata, ali to se nije ni moglo очekivati. Činjenica je da u tom periodu preovlađuje narodno stvaralaštvo koje se zasniva na pozitivnoj slobodarskoj i revolucionarnoj tradiciji. Nastojanje KPJ da kultura i umetnost u revoluciji nađu svoje istaknuto mesto došla su do punog izražaja u Užičkoj republici. Kulturni život na njenoj teritoriji predstavlja značajan trenutak u historiji narodnooslobodilačke borbe. On se odvijao u oblicima koje su mogle prihvatići najšire narodne mase i snažno uticao na pokretanje tih delatnosti i po selima, šireći istinu o narodnooslobodilačkoj borbi. Kultura i umetnost su snažno uticale na mase naroda da se opredeljuju za narodnooslobodilački pokret, a veliki uticaj su izvršile i na oblikovanje javnog mnenja u Užičkoj republici. Razvoj kulture i umetnosti u Užičkoj republici pokazuje da su one srasle sa narodnooslobodilačkom borbom i da je cilj revolucije i umetnosti bio isti: ne samo socijalno oslobođenje čoveka već oslobođenje i njegovih neslućenih stvaralačkih mogućnosti.

Saradnja i raskid sa četničkim pokretom Draže Mihailovića

četnički pokret Draže Mihailovića razvio se od jedne grupe od 26 oficira, podoficira i vojnika, sa Dražom Mihailovićem na čelu, koja se nije predala nemačkim jedinicama u aprilskom ratu. Trebalo joj je oko mesec dana da se probije iz Bosne u Srbiju, da bi se konačno smerstila na Ravnoj gori polovinom maja 1941. godine. O početnim fazama razvoja ovog pokreta nije ostalo dokumentata, pa je time otvorena mogućnost malobrojnim preostalnim učesnicima da ispredaju legende o ovom pokretu.

Pojava Draže Mihailovića na istorijskoj pozornici neposredno posle okupacije Jugoslavije nije bila slučajna, već je pripremljena njegovom ranjom antiosovinskom i antikomunističkom delatnošću. Njegove prve reakcije su bile da se čeka razvoj situacije, odnosno da se ne preduzimaju akcije protiv okupatora do trenutka »dok izgledi za ustank ne budu povoljni«. Ipak, od polovine maja do kraja juna iskristalisala se nekakva konцепција četničkog pokreta, koja se sastojala u nepriznavanju kapitulacije, u prikupljanju pristalica putem tajnih veza, razvijanju propagande, u raznim vrstama delatnosti, pretežno obaveštajnog karaktera, i organizovanju gerile u celoj zemlji. Znači, konцепција je bila: organizovati se vojno, obaveštajno i propagandno za odlučujući trenutak, kada će doći do ustanka uz pomoć saveznika. Prevladalo je mišljenje da je potrebno sačuvati narod od novih gubitaka do konačnog raspleta ratne situacije i sprečiti pojavu novih društveno-političkih snaga koje bi mogле postati suparnik četničkom pokretu.

U suštini, Draža Mihailović je bio duboko privržen monarhiji i obnavljanju ne samo monarhije nego i buržoaskog poretka u kome bi dominantnu ulogu imala srpska buržoazija kao u periodu između dva rata. Politički neobrazovan i neiskusan, već od početka Draža Mihailović je morao da se suoči sa izuzetno složenom situacijom jugoslovenskog društva, nacionalno i verski zavađenog u uslovima okupacije koja je te svađe produbila. Za ličnost bez dovoljno političke pronicljivosti i fleksibilnosti, čisto vojnički usmerenu, sa nekim iskustvima iz obaveštajne aktivnosti, vojno-politička situacija u Jugoslaviji izgledala je besperspektivna; zato je Draža Mihailović prve krchive u organizovanju otpora okupatoru preduzimao veoma oprezno.

U početku Draža Mihailović nije ulagao napore da uspostavi vezu sa izbegličkom vladom; štaviše, napadao je vladu generala Dušana Simovića što je napustila zemlju i pretrpela poraz u aprilskom ratu, smatrajući da će lju društvenu organizaciju treba iznova izgraditi. Za Dražu Mihailovića četnički pokret bi trebalo da bude čisto vojna organizacija uz izražavanje rezervisanosti i prema političarima koji su ostali u zemlji, mada je vrlo rano počeo da stupa u vezu sa njima.

Pošto su uspeli da uspostave veze u okolini Ravne gore, Mihailović i Palošević otpočeli su povezivanje sa njima dobro poznatim ljudima u Beogradu, pre svega sa oficirima, u čemu im je znatnu pomoć pružao major Aleksandar Mišić, koji je naročito bio uspešan u uspostavljanju veza u Beogradu. U početku, najživljja komunikacija Draže Mihailovića bila je sa generalima i oficirima u Beogradu koji su izbegli zarobljeništvo. Među prvima je uspostavio vezu sa majorima Boškom i Žarkom Todorovićem, zatim sa pukovnikom Branislavom Pantićem, potpukovnikom Dragoslavom Pavlovićem i pukovnikom Jovanom Trišićem.

U toku tih prvih kontakata, Draža Mihailović pored Aleksandra Mišića sa Ravne gore šalje i Vladimira Lenca, jednog od voda Ljotićeve omladine, koji je pokušao da poveže Dražu Mihailovića sa Ljotićem. Međutim, znatno sadržajnija i najbrža uspostavljena veza Draže Mihailovića bila je sa Milanom Aćimovićem, koji je još u

junu 1941. intervenisao kod Nemaca da grupu Draže Mihailovića na Ravnoj gori ostave na miru. Kasnije će Nemci preko Aćimovića pokušati da utiču na akcije Draže Mihailovića, ali nepobitna je činjenica da su do avgusta 1941. Nemci Dražu ostavljali na miru, ali ni Draža nije preduzimao akcije protiv Nemaca.

Krajem maja 1941. Draža Mihailović se odlučio na stvaranje svoje organizacije u Srbiji. U tu svrhu je formirao štab na Ravnoj gori, kome je dao naziv »Komanda četničkih odreda«, a zatim je povezao jedan broj oficira i poslao ih na teren sa uputstvima da što pre uhvate veze sa bivšim ratnicima i uglednim domaćinima i da im objašnjavaju ciljeve četničkog pokreta. Dražini izaslanici trebalo je da osiguraju veze sa opštinskim upravama, žandarmima i policijskim vlastima i da pripreme spiskove svih sposobnih obveznika za vojsku koji nisu zarobljeni, tako da sve bude spremno za odlučujući trenutak kad bude dat znak za mobilizaciju. Za Beograd i druge veće gradove date su instrukcije da se četničke pristalice ubacuju na odgovarajuća mesta u raznim nadleštvinama, da se prati rad neprijatelja i prikupljaju podaci o njemu i da se organizuju odbori za finansijsko pomaganje pokreta.

Draža Mihailović je krajem juna 1941. doneo odluku o formiranju malih odreda, koji su u početku, pored ličnog obezbeđenja Dražinih delegata, imali i propagandni karakter. Istovremeno, počinje se stvarati jezgro organizacije Draže Mihailovića u Beogradu i nju sačinjava jedna grupa oficira koja se krila od Gestapoa i nemackih komandi. Od trenutka kad su uspostavili vezu sa Dražinim štabom na Ravnoj gori, od koga su primili uputstvo za rad, počelo je njihovo međusobno povezivanje i stvaranje tajne četničke organizacije u Beogradu.

Dok je organizacija Draže Mihailovića u Beogradu bila više obaveštajnog karaktera, njegovi izaslanici u zapadnoj Srbiji počeli su stvarati manje odrede od početka jula 1941. Tako je poručnik Neško Nedić izvršio organizaciju u srezovima: valjevskom, mioničkom, podgorском i kosmajskom; kapetan Miloš Glišić u srežu požeškom; poručnik Zvonko Vučković u srežu takovskom tokom jula i avgusta formira Majdanski odred; u Draga-

čevu se formiraju tri odreda; u Ijubićkom i trnavskom srežu čačanskog okruga — Bukovički, Jelički, Pakovrački i odred »Tanasko Rajić«; u kolubarskom i kačerskom srežu formirani su Rudnički i Dički četnički odred; kapetan Dragoslav Račić je na Ceru tokom jula formirao Cerski četnički odred, a potpukovnik Veselin Misita u lozničkom kraju Loznički itd.

Međutim, prvo pismeno naređenje Draže Mihailovića za formiranje odreda i naredba o njihovim zadacima usledilo je tek u avgustu 1941. godine. U tom naređenju se zahtevalo da se formiraju čete: »u svim selima, varošima i varoškim kvartovima«, od mlađih godišta i da bude od 30 do 40 vojnika u četi. Već u tom prvom naređenju o zadacima četničkih odreda naglašava se da posred sprečavanja pljačke i nasilja, ovi odredi imaju ulogu da onemogućavaju »razornim elementima da uzimaju maha«, misleći pri tom na narodnooslobodilački pokret, a da se izbegavaju sukobi sa Nemcima, što će biti osnovna strategija Draže Mihailovića i kasnije. Pored tih pokretnih četa, trebalo je da se formiraju čete i od starijih godišta. One bi bile »na meti«, tj. u mestu, i njima je bila namenjena uloga da u trenutku oslobođenja preuzmu vlast u određenom mestu. Njihovo formiranje nije ostvareno, a mesto njih su se kasnije pojavili ravnogorski odbori četničke vlasti.

Uporedo sa formiranjem odreda, Draža Mihailović intenzivno radi i na stvaranju svoje obaveštajne mreže, i to ne samo na terenu nego i u gradovima, naročito u Beogradu. Glavna oštrica ove službe bila je uperena protiv narodnooslobodilačkog pokreta, zbog čega ona vrlo brzo stupa u saradnju ne samo sa kvislinškom Specijalnom policijom nego i sa nemačkom vojnom obaveštajnom službom Abverom. četničkom obaveštajnom mrežom je direktno rukovodio Draža Mihailović.

Osim vojne i obaveštajne aktivnosti, četnički pokret Draže Mihailovića pokušao je da deluje i politički. Na tom planu u početku nije bilo jasnih konцепција, sem što je vladalo nezadovoljstvo i prema građanskim strankama i prema vlasti generala Simovića i o četnicima se govorilo kao vojnem pokretu kome se odričao bilo kakav politički karakter. Međutim, izbijanjem ustanka pod rukovod-

stvom KPJ, i četnički pokret Draže Mihailovića je pokušao da formuliše svoje političke ciljeve. Na tome rade Centralni nacionalni komitet i četnički politički odbor u Beogradu. Centralni nacionalni komitet sačinjavali su: Dragiša Vasić, Mladen Žujović, Stevan Moljević, Vojislav Vujanac, Pero Slijepčević, Dragoslav Stranjaković, Nikola Stojanović i Vlasta Petković. Ovaj komitet je, bez sumnje, imao razrađene političke koncepcije, ali od toga ništa nije sačuvano; jedino je sačuvan politički program, koji se pripisuje četničkom političkom odboru u Beogradu, formiranom avgusta 1941. po naređenju Draže Mihailovića, a na zahtev Lazara Trkљe. U ovaj odbor su ušli predstavnici političkih, kulturnih i omladinskih organizacija nacionalistički orijentisani, a kao savetodavni organ bavio se značajnim političkim pitanjima.

U toku svog kratkog trajanja, ovaj odbor je sačinio politički program, koji odiše velikosrpskim ciljevima. Taj program, između ostalog, predstavlja omeđavanje srpskih zemalja i čišćenje takozvanih srpskih teritorija od nesrpskog stanovništva, pre svega Muslimana, još u toku rata, u prvom redu u gradovima, i popunjavanje gradova »svežim srpskim elementima«. Cilj tog programa je »jaka i homogena srpska jedinica, politički i ekonomski sposobna za život«. Ovaj prvi sačuvani četnički program je opterećen nacionalizmom, a ništa ne predviđa u pogledu unutrašnje-političkog i socijalnog uređenja. Tako je Draža Mihailović sa svojom grupom postao politički eksponent velikosrpske buržoazije i svih onih krugova sa kojima je ona bila povezana.

Akcije narodnooslobodilačkog pokreta protiv okupatora probudile su iz pasivnosti jedan broj buržoaskih političara, koji su se počeli okupljati oko Draže Mihailovića videći u njemu predstavnika izbegličke vlade i monarhije.

O organizaciji Draže Mihailovića više se saznalo krajem juna 1941, kada se on počeo javno pojavljivati na seoskim zborovima. Tako je na Vidovdan, 28. juna, zakazao zbor i govorio u Tometinom polju. Sadržaji njegovih govora na ovom i drugim zborovima bili su identični

i — prema sećanju onih koji su ga slušali — izgledao bi približno ovako: »Mnogi me od vas poznaju jer sam prošao sa vama albansku golgotu. I nisam vas izdao ni onda ni sada. Nemojte da slušate razne avanturiste, ishod rata se ne odlučuje ovde. Mene je kralj ovlastio da upravljam, a vi ste obavezni da slušate moja naređenja, jer ste kralju položili zakletvu.« Posle svakog takvog zbara intenzivirao bi se rad na organizovanju četnika Draže Mihailovića u tom mestu.

Pripreme za organizovanje vojnih jedinica narodnooslobodilačkog i četničkog pokreta tekle su ilegalno i nisu bile vidljive na površini zbivanja. Tako, na primer, pripreme KPJ za ustanak ne dopiru do Draže Mihailovića od 22. juna 1941, kao što ni u partijskim dokumentima ne nalazimo pomena o četnicima Draže Mihailovića. U to vreme Draža Mihailović se angažovao da učvrsti svoju poziciju u četničkoj organizaciji, koju je počeo da izgrađuje postepeno, potiskujući moguće rivale, pre svega Kostu Milovanovića Pećanca, čiji su četnici počeli prelaziti na njegovu stranu. Osim toga, uspeo je da uspostavi vezu sa svojim britanskim poznanicima preko Cari-grada.

Narodnooslobodilački partizanski odredi su uveliko bili otpočeli sa akcijama protiv okupatora i kvislinga kada su se na terenu počeli susretati sa malim četničkim odredima Draže Mihailovića, pre svega u zapadnoj Srbiji, dok se prisustvo četnika Koste Pećanca osećalo i ranije. Ovi mali odredi su širili propagandu — da još nije vreme za borbu protiv okupatora, ali su se antifašistički deklarisali. Imajući to u vidu, KPJ je preduzela mere da četnike pridobije za borbu protiv okupatora, ili da ih bar neutrališe, da bi se imalo »čisto zalede«. Prvi do sada poznati sporazum između partizana i četnika sklopljen je u selu Guberevcima u čačanskom kraju u drugoj polovini jula 1941. između vojno-četničkih odreda Draže Mihailovića i čačanskog NOP odreda. Sadržavao je 11 tačaka, od kojih su bile najvažnije: zajednička borba protiv okupatora; da se vrši slobodno opredeljivanje i za jedan i za drugi pokret; zajedničke komande za veće operacije i da se izvrši osnivanje zajedničkog suda za izdajnike.

Čim je obavešten o postojanju četnika Draže Mihailovića, komandant NOP odreda Jugoslavije Josip Broz Tito — uočavajući značaj ove pojave za dalji razvoj narodnooslobodilačkog pokreta — naredio je Glavnom štabu NOP odreda za Srbiju i Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju da se uspostave kontakti sa ovim »eventualnim saveznicima«, kako ih je nazivao Sreten Žujović. Razmatrajući Titovu direktivu, Glavni štab NOP odreda za Srbiju šalje u zapadnu Srbiju krajem jula svoje članove Rodoljuba Čolakovića i Filipa Kljajića sa zadatkom da, pored bržeg aktiviranja odreda na stvaranju slobodne teritorije, pokušaju uspostaviti vezu sa Dražom Mihailovićem. Istovremeno, Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju šalje uputstva okružnim komitetima Šabac, Valjevo i Užice u kojima se naglašava da ne treba težiti da se ljudi iz četničkog pokreta privuku na stranu NOP-a, već sklapati sporazume o zajedničkim akcijama, zajedničkim komandama i slično.

Partizanski odredi su, kao što srno napomenuli, i pre ovih direktiva dolazili u kontakt sa četničkim odredima i lično sa Dražom Mihailovićem. Tako je krajem jula lekar Valjevskog NOP odreda Dragan Jovanović boravio na Ravnoj gori, gde mu je načelnik štaba Draže Mihailovića savetovao da bi najbolje bilo da se partizani razidu, jer je ustank preuranjen. Imajući u vidu ovaj stav, članovi Glavnog štaba NOP odreda za Srbiju Čolaković i Kljajić odustali su da pođu na Ravnu goru radi pregovora sa Dražom Mihailovićem.

Kapetan Miloš Glišić dobio je početkom jula od Draže Mihailovića zadatak da organizuje četnike u srežu požeškom i okolini. U toku rada na četničkoj organizaciji, Glišić je sreo nekoliko članova KPJ iz ariljskog i požeškog sreza i sa njima se sporazumeo, sem po dva pitanja: »1. Mi smo mislili da još nije vreme za opšti ustank, jer je Nemačka još tada napredovala na frontu, dok je kod partizana vladalo gledište da se treba dići na ustank; 2. U pogledu političkog uređenja docnije državne zajednice, partizani su imali izvesne svoje već određene linije, dok smo mi smatrali da ceo pokret ne sme da ima ni trunke političkog obeležja i da o tom budućem uređenju treba da se izjasni narod i to bez ičijeg

pritiska.« Kad je o ovim razgovorima obavešteno rukovodstvo Požeške partizanske čete, dalji pregovori su odbijeni.

Prvi opunomoćeni predstavnik narodnooslobodilačkog pokreta koji je zvan'čno pregovarao sa Dražom Mihailovićem bio je Miloš Minić, instruktor Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju pri valjevskom Okružnom komitetu. Tom prilikom je postignut usmeni sporazum da se četnici i partizani međusobno ne napadaju i da svaka strana zadrži slobodu akcije, a četnici Draže Mihailovića stupiće u oružanu akciju protiv okupatora kad procene da je nastupio trenutak za to. Dragiša Vasić, kao zamenik Dražin za političke poslove, u principu je bio protiv bilo kakvog sporazumevanja sa partizanima, sem da se stave pod četničku komandu, ali na insistiranje Draže Mihailovića, učestvovao je u ovim i drugim razgovorima.

Bez obzira na stav Draže Mihailovića da je preuranjena bilo kakva akcija protiv okupatora, predstavnici Draže Mihailovića na terenu već su sklapali sporazume sa partizanima i ulazili u borbu protiv okupatora. U prvoj polovini avgusta partizani su u šabačkom okrugu stupili u kontakt sa četnicima Draže Mihailovića. Iako se četnici nisu saglasili da učestvuju u borbama protiv okupatora, pristali su da sklanjaju ranjene partizane. Već u drugoj polovini avgusta Cerski četnički odred kapetana Dragoslava Račića, sa komandantom Podrinjskog NOP odreda Nebojšom Jerkovićem, uputio je 25. avgusta pismo Draži Mihailoviću u kome se predlažu zajedničke akcije protiv okupatora, a 30. avgusta je objavljeno u *Biltenu Glavnog štaba NOP* odreda Jugoslavije saopštenje o saradnji, a upućeno je narodu Podrinja, da će se zajednički boriti, rame uz rame, protiv okupatora i njegovih slugu i da će i jedna i druga strana istrajati u toj borbi do konačnog cilja.

Prilikom priprema za oslobođenje Krupnja, Valjevski NOP odred je krajem avgusta zaključio sporazum sa vojno-četničkim odredom sveštenika Vladimira Žečevića i poručnika Ratka Martinovića. Ovaj četnički odred je učestvovao u borbi za oslobođenje Krupnja od

1. do 3. septembra 1941. godine a potom je ušao u sastav Valjevskog NOP odreda.

Uspešan je bio razgovor o saradnji i između Kraljevačkog NOP odreda i Vula Vukašinovića, jednog od vođa četnika u kraljevačkom kraju, sa kojim je sklopljen sporazum o zajedničkoj borbi protiv okupatora.

Da bi preduhitrio partizanske jedinice u lozničkom kraju, Dražin izaslanik potpukovnik Veselin Misita odlučio je da četnici sami izvedu napad na Loznicu i Bogatić. Četnici Draže Mihailovića su 31. avgusta zauzeli Loznicu i zarobili 93 nemačka vojnika, ali je Misita poginuo, dok je napad Račićevih četnika na Bogatić istog dana bio bezuspešan. Napad četnika na Loznicu bio je prvi ozbiljniji sukob između četnika i Nemaca. Od 1. do 6. septembra izvršeno je nekoliko napada na Banju Koviljaču i ona je oslobođena zajedničkom akcijom Podrinjskog NOP odreda i četnika Draže Mihailovića.

Sve značajniji uspesi ustanika pod rukovodstvom KPJ i sve šira podrška naroda partizanskim odredima navodili su neke od dojučerašnjih legitimnih vojnih i političkih subjekata iz građanskog fronta da ih slede, ako ne žele da se istorijski diskredituju kao pasivna i kolaboracionistička snaga. Sve je to jasno ukazivalo četničkom pokretu Draže Mihailovića da će izgubiti uticaj u srpskom narodu ako se ne pridruži borbi protiv Nemača. Tako su neki četnički odredi započeli borbu protiv okupatora na svoju ruku, kao potpukovnik Misita, ili su saradivali sa partizanskim odredima, kao vojno-četnički odredi Vladimira Zečevića, Ratka Martinovića, Račića i Vula Vukašinovića. Četnici su bili prinuđeni da stupe u borbu protiv Nemaca po sili događaja, a ne sopstvenom inicijativom. Oni nisu mogli ostati po strani matice događaja, lišavajući se moralnog kapitala koji su stekli komunisti, a sve iz straha da komunisti ne privuku mase naroda na svoju stranu i na taj način preuzmu i vlast. Po rečima jednog od četničkih komandanata, »Dražina organizacija izašla je na svetio dana kao nedonošće, gotovo bez ikakvog političkog programa«. On je bio prinuđen da tako učini, jer se uplašio »da mu komunisti na razbiju organizaciju, pokupe oružje i boljševiziraju narod«.

Već u samom početku četničko-partizanske saradnje na mnogim mestima je dolazilo do prepirki i sukoba, jer su se četnički i partizanski propagatori na zborovima po slobodnoj teritoriji zalagali za dve ne samo različite nego suprotne koncepcije.

Neki četnički odredi Koste Pećanca ponašali su se kao razbojničke i pljačkaške bande. Na primer, odred Bože Čosovića Javorskog oko Ivanjice, koji je premlaćivao, pljačkao i ubijao nedužno stanovništvo umesto da se bori protiv okupatora.

Uprkos pritisku jednog dela četničkih komandanata da se krene u borbu protiv okupatora po dogovoru sa narodnooslobodilačkim pokretom, Draža Mihailović nikad nije verovao u uspeh ustanka niti u saradnju sa NOP-om. Zato je koristio i najmanji povod da napadne na partizane. Prvi organizovan napad na partizane izveden je uz lično učešće Draže Mihailovića na jednu desetinu Kolubarske čete Valjevskog NOP odreda krajem avgusta u školi u selu Planinici. Draža Mihailović je, navodno, bio revoltiran žalbom seljaka da partizani vrše rekviziciju. Dragiša Vasić je tvrdio da je to učinjeno iz razloga bezbednosti glavnog Dražinog štaba, u čijoj se neposrednoj blizini nalazila ova jedinica. Tom prilikom je zarobljeno 14 partizana, a ovaj prvi napad na partizane trebalo je da posluži Draži Mihailoviću kao odskočna daska za predstojeće razgovore sa Milanom Neđićem.

Posle ovog napada četnika na partizane na Ravnoj gori se pojavio Miloš Minić i protestovao protiv takvog ponašanja četnika. Ceo ovaj sastanak je protekao u međusobnom optuživanju, da bi se na kraju još jednom sporazumeli da se ne napadaju.

U isto vreme, i Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju u Beogradu organizovao je nekoliko razgovora sa predstavnicima građanskih stranaka, u prvom redu sa četnicima Draže Mihailovića i Koste Pećanca. Razgovori sa predstavnicima Draže Mihailovića održani su 8. septembra. U ime narodnooslobodilačkog pokreta u ovim razgovorima učestvovali su Blagoje Nešković, koji je posle odlaska Aleksandra Rankovića na slobodnu teritoriju postao sekretar Pokrajinskog komiteta, zatim Đuro Stru-

gar i Vojin Nikolić, koji je najviše radio na organizaciji Narodnooslobodilačkog fonda u Beogradu. Sa četničke strane u razgovorima su učestvovali Branislav Pantić, pukovnik, Velimir Piletić, major, i još dva predstavnika. Oficiri Draže Mihailovića i ovom prilikom su izneli uveliko poznate teze o preuranjenosti borbe protiv okupatora. Predlagali su da partizani obustave svoje akcije. Kad su uvideli da četnici još ne pokazuju spremnost za zajedničke akcije protiv okupatora, predstavnici NOP su predložili sledeće:

- a) Prijateljstvo i dobre susedske odnose;
- b) zajedničke pripreme za krupnije akcije ili za poslednji momenat;
- c) zajedničko gonjenje pljačkaša.

Sastanak nije doneo nikakve rezultate a pregovori su prekinuti uz obećanje da će se nastaviti na terenu pošto se podnese izveštaj Draži Mihailoviću.

Početkom septembra u Beogradu su takođe vođeni i pregovori sa grupom četnika generala Ljube Novakovića. On je u početku bio pod komandom Koste Pećanca, ali se odvojio u trenutku kad je Košta Pećanac potpisao sporazum o saradnji sa Nemcima krajem avgusta 1941. godine. Sastanak sa predstavnicima Ljube Novakovića održan je u Duševnoj bolnici. U ime narodnooslobodilačkog pokreta u razgovorima su učestvovali: Blagoje Nešković, Đuro Strugar i dr Nenad Parenta, a u ime četnika: Ljuba Novaiković, učitelj Tomović i jedan oficir. Ni ovi razgovori nisu dali pozitivne rezultate.

Posle svih ovih razgovora, sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju Aleksandar Ranković je predlagao da treba biti oprezan prema svim ovim četničkim grupama, ali ne treba prekidati sa njima veze u cilju povezivanja i sa celinom i sa pojedincima. Razume se, rukovodstvo NOP-a u tom trenutku nije znalo da su nešto pre toga (od 2. do 4. septembra) vođeni pregovori između predstavnika Draže Mihailovića i Nedića o saradnji, a nešto kasnije uspostavljeni i prvi kontakti za pregovore sa Nemcima.

Početni uspesi NOP-a izazvali su zbumjenost u četničkim redovima, a masovno opredeljivanje seljaka za

NOP još veće nepoverenje četnika prema narodnooslobodilačkom pokretu. Nesiguran u svoje slabašne snage, Draža Mihailović je pokušavao da se obezbedi na drugoj strani.

Od pojedinačnih veza sa Aćimovićem, Ljotićem i drugim saradnicima okupatora. Draža Mihailović je posle formiranja Nedićeve vlade prešao na zvanične razgovore. Od 2. do 4. septembra 1941. godine u Beogradu su vođeni razgovori između Nedića i delegacije Draže Mihailovića u kojoj su bili pukovnik Zivojin Đurić, major Aleksandar Mišić i major Radoslav Đurić. Razgovaralo se o sređivanju situacije u Srbiji, odnosno o zajedničkoj borbi protiv partizanskih odreda, zatim o uspostavljanju veza Draže Mihailovića sa Nemcima davanjem novčane pomoći četničkom pokretu. Kada se umiri Srbija, planirano je da se to isto učini u Bosni i Crnoj Gori. U toku dva dana, koliko su trajali razgovori, izrađen je plan vojnih koordiniranih operacija nedićevskih odreda i odreda Draže Mihailovića protiv partizana u zapadnoj Srbiji. Ovaj plan je dospeo partizanima u ruke prilikom hapšenja majora Marka Olujevića i poručnika Slavka Pipana 8. septembra u Belanovici.

Draža Mihailović je preko Beograda održavao vezu i sa Kostom Pećancem. Između njih dvojice je u početku postojalo rivalstvo. Nasuprot četničkom pokretu D. Mihailovića, koji je bio u ekspanziji, četnički pokret Koste Pećanca počeo je da stagnira, naročito od sklapanja ugovora o saradnji sa Nemcima — na Bukulji krajem avgusta 1941. Od tada je Pećanac izgubio svaki ugled kod naroda. To je olakšalo Draži Mihailoviću da pretekne svog rivala u rukovođenju četničkim pokretom, ali još uvek nije bio dovoljno snažan da likvidira uticaj Koste Pećanca i privuče njegove odrede na svoju stranu u južnoj Srbiji. Zato je polovinom septembra 1941. u Beogradu sklopljen sporazum između predstavnika i jednog i drugog četničkog pokreta o zajedničkoj borbi protiv partizanskih odreda i o razgraničenju terena na kojima će dejstrovati svaki od pokreta pojedinačno. Tako je klasno zaslepljeni Draža Mihailović rano ušao u tajnu kolaboraciju sa kvislinzima Aćimovićem i Ljotićem, a u septembru i sa Nedićem. Time je doveo u pitanje ne

samo nacionalno dostojanstvo nego i pokret u celini, a svoj nacionalni i međunarodni položaj učinio protivrečnim. Mihailović je još tada shvatio da su komunisti stekli znatnu prednost. Svestan slabosti svojih snaga, predviđao je da bez pomoći spoljnih faktora ne može da opstane kao autonomna snaga. Od defanzivno usvojene strategije u početku, do nacionalne izdaje u jesen 1941. godine bio je samo jedan korak i on ga je učinio držeći se po strani od svih tih pregovora ili ih tajno vodeći, da bi u određenom trenutku mogao da se pravda pred narodom da on za njih nije ni znao. Oslanjajući se na tradiciju četništva iz balkanskih ratova i prvog svetskog rata u kontaktu sa masama, on je politikom saradnje sa okupatorom i kvislinzima obezvredio tu tradiciju.

To, međutim, ne znači da je Draža Mihailović obustavio dalje omasovljenje svojih jedinica. Njegovi stalni odredi su se razvijali, primenjujući za omasovljenje svojih redova i mobilizaciju seljaka. Počeli su da se nazivaju »gorskim odredima« zato što su boravili po šumama, a njihovi štabovi su dobijali naziv »gorski štabovi« uz odgovarajući broj. Ali, za te malobrojne odrede sve se više postavljalo pitanje kako dalje opstati a da se ne bore protiv okupatora kao partizani. Zato su pregovori sa partizanima veoma dobro dolazili Draži Mihailoviću i zato su i nastavljeni. Svakako najznačajniji razgovor u tom pogledu vođen je u toku septembra između komandanata dva pokreta — Josipa Broza Tita i Draže Mihailovića — u Struganiku 20. septembra, sa odgovarajućim brojem predstavnika s jedne i s druge strane. Na osnovu izveštaja Aleksandra Rankovića i Miloša Mihića o pregovorima sa predstavnicima četničkog pokreta Draže Mihailovića, Josip Broz Tito, komandant partizanskih odreda Jugoslavije, odlučio je da se sastane sa Dražom Mihailovićem odmah po izlasku na slobodnu teritoriju. Međutim, ni ovaj razgovor nije doneo stvarne rezultate. Draža Mihailović je odbio da sa svojim četnicima stupi u borbu protiv okupatora, izjavljujući da je borba partizana preuranjena, ali da neće voditi borbu protiv partizana. Obećao je da će stupiti u borbu kad prilike budu povoljnije. Ni prilikom ovih razgovora nije sastavljen nikakav sporazum. Titova odlučnost da se bod-

protiv okupatora ostavila je dubok utisak na Štab Draže Mihailovića. Nagli porast partizanskih odreda pretvarao je četnički pokret u malu beznačajnu snagu, iako je Draža Mihailović u svojim izveštajima prikazivao da je podjednak odnos snaga.

Suočen sa takvom situacijom, Štab Draže Mihailovića polovinom septembra izdaje uputstva svojim ljudima za mobilizaciju. Na teritoriji zapadne Srbije aktiviraju se četnički odredi sa ciljem da se pre partizana domognu pojedinih gradova pa i po cenu učešća u borbi protiv okupatora zajedno sa partizanima. U tu svrhu Draža Mihailović izdaje poseban proglas narodu u kome naglašava da još nije imao nameru da silazi »iz gorskih visina«, ali pošto je do njega dopro »lelek« naroda i pošto je stvorena »anarhija«, on je prinuđen da se pojavi pred narodom kao njegov voda. Imajući u vidu Dražinu instrukciju, njegovi odredi, a i neki odredi Koste Pećanca, pokušali su da preduhitre partizanske odrede i da prilikom povlačenja nemačkih jedinica iz zapadne Srbije prvi uđu u neke gradove.

Povlačenje nemačke posade iz Ljubovije u Bajinu Baštu 6. septembra 1941. iskoristila je grupa četnika Miladina Gligorića iz Donje Azbukovice, koja je istog dana ušla u Ljuboviju i proglašila se za oslobođioce. Posle oslobođenja Ljubovije, kratko vreme je vladala zajednička četničko-partizanska komanda, s tim što je predstavnik partizana bio zamenik komandanta. Ali, pošto se nije mogla ostvariti saradnja, već 20. septembra uspostavljene su odvojene komande mesta. Ista grupa četnika napala je s leđa partizane 12. septembra, u trenutku kad su Račanska i Crnogorska partizanska četa Užičkog NOP odreda bile počele napad na nemačku posadu u Bajinoj Bašti. Time su četnici omogućili povlačenje Nemaca bez gubitaka, ali nisu uspeli zadržati Bajinu Baštu, pa su partizani Račanske čete ušli u grad 13. septembra.

I u šabačkom okrugu, kako je već napomenuto, četnici Draže Mihailovića su se trudili da putem pregovora sa Nemcima preuzmu gradove i na taj način preduhitre partizane. Još prilikom borbi oko Banje Koviljače početkom septembra 1941, Georgije Bojić Džidža stupio je

u vezu sa komandom opkoljene nemačke jedinice, a kapetan Dragoslav Račić i major Vojislav Pantelić sa nemačkom komandom u Šapcu, zahtevajući da se nemačke jedinice povuku iz Šapca i grad predaju »srpskim nacionalnim četničkim odredima«, garantujući im bezbednost povlačenja. Ne dobivši nikakav odgovor, Račić je prihvatio zajedničku komandu nad četničkim i partizanskim jedinicama koje su opsedale Šabac.

Četnici Koste Pećanea iz odreda Radomira Đekića i Bože Čosovića Javorca, posle povlačenja Nemaca, prvi su ušli u Ivanjicu i držali je do 13. septembra, a potom i Čajetinu nekoliko dana, do 21. septembra, kada ih je potisnuo Užički NOP odred.

Za to vreme četnici Draže Mihailovića su zajedno sa partizanima ušli u Guču 7. septembra. U dragačevskom kraju saradnju sa partizanima jedino su ostvarili i iskreno podržavali Jovan Bojović, komandant Jeličkog četničkog odreda, i Gvozden Šipetić, komandir jedne čete ovog odreda.

Požeški četnički odred, kojim je komandovao kapetan Miloš Glišić, iskoristio je borbu Požeške i Ariljske čete Užičkog NOP odreda sa Nemcima 20. septembra u Gorobilju i prvi ušao u Požegu posle povlačenja Nemaca 22. septembra. Osećajući se slabijim pred brojnijim partizanskim jedinicama u ovom kraju, a nastojjeći da Požegu zadrže u svojim rukama, četnici su uputili svoju delegaciju da pregovara sa komandom Užičkog NOP odreda. Ova delegacija je razoružana i privremeno uhapšena, a Ariljska, Požeška, Moravička i jedna Dračevska partizanska četa preuzele su Požegu istog dana bez borbe.

Nemačke jedinice su napustile Užice 21. septembra i predale vlast žandarmima potpukovnika Cvetkovića i Četnicima Koste Pećanea u sastavu od dva bataljona, kojima je komandovao vojvoda Radomir Đekić. Njihova vlast u Užicu trajala je tri dana. Dekić je bezuspešno pokušao da organizuje odbranu protiv partizana na okolnim visovima, ali pod pritiskom Užičke, Račanske i Zlatiborske čete Užičkog NOP odreda, četnici su bili prinudeni da napuste Užice 24. septembra i istog dana naveštene partizanske čete su bez borbe ušle u grad.

U borbi za oslobođenje Gornjeg Milanovca 28. septembra, pored dva bataljona čačanskog NOP odreda, učestvovao je i četnički Takovski odred pod komandom poručnika Žvonimira Vučkovića. U pripremama za napad na čačak učestvovale su skoro sve jedinice Čačanskog NOP odreda i četiri četnička odreda: Jelički, Pakovrački, Prijevorski i delovi Takovskog odreda, ali do borbi nije došlo, jer su se Nemci iz čačka povukli 1. oktobra i četnici Draže Mihailovića su zajedno sa partizanima ušli u grad.

Početkom oktobra četnici su pokušali da preuzmu Vrnjačku Banju u svoje ruke, koju su bili oslobodili partizani 1. oktobra, a zatim se povukli, ali već 5. oktobra partizani su povratili ovo mesto.

Početkom oktobra na prostor Vidojevića — Cer prišli su delovi Jadranskog četničkog odreda i bataljon Cerskog četničkog odreda, kao i dve čete Valjevskog NOP odreda u čijem su sastavu pretežno bili četnici iz odreda Zečevića i Martinovića, dok je glavnina Cerskog četničkog odreda zauzela položaje na obroncima Cera. Prisustvo ova dva četnička odreda bila je najveća slabost ustaničke odbrane na teritoriji Podrinja. Udar kaznene ekspedicije nemačkih jedinica nije izazvao veće osipanje četničkih odreda, ali se osećao podrivački rad »pete kolone« i raširilo se shvatanje da Nemci neće napadati četničke jedinice, ako ne sarađuju sa partizanima, i da treba izbegavati borbu sa Nemoima. Uprkos tome, Račić je i dalje ostao komandant zajedničkog štaba, mada je i u njegovom odredu bilo rovarenja protiv partizana. Kapetan Račić i major Pantelić pokušali su 2. oktobra da stupe u pregovore sa -Nemcima i da izvrše zamenu zarobljenika uz postavljanje usilova da se prestane sa ubijanjem ne-naoružanih civila i oduzimanjem njihove imovine i da Nemci povuku svoje trupe u Šabac i obustave bombardovanje sela. Komandant 1. bataljona 699. nemačkog puča nije prihvatio ove uslove, već je tražio izručenje svih nemačkih zarobljenika i predaju oružja, uz obećanje da će biti oslobođeni od kazni. Već u to vreme došlo je do nesporazuma između četnika i partizana na tom terenu. U napadu na Prnjavor, između 9. i 10. septembra, nije ostvarena saradnja između partizana i četnika, a četnici

Voje Pantelića su bez borbe predali Nemcima Loznicu 10. oktobra. U Zavlači je 14. oktobra održan sastanak štaba kapetana Račića, člana Glavnog štaba NOP odreda za Srbiju Filipa Kljajića i štaba Valjevskog NOP odreda. Na tom sastanku je formiran zajednički štab od dva četnika i dva partizana, tako da je Račić i posle neuspeha kod Šapca ponovo bio određen za formalnog starešinu svih partizanskih i četničkih jedinica na delu fronta kod Zavlake. Tu se uspešno održavao front 12 dana, sve do 22. oktobra, kada je usledilo povlačenje, jer su nemačke jedinice uspele da izvrše prodor prema Krupnju.

U ibarskoj dolini, gde su dominirali četnici Koste Pećanea, odnosno Suhoplaninski četnički odred pod komandom Mašana Đurovića, pojedini lokalni odredi tada prelaze na stranu Draže Mihailovića, okupljajući se oko kapetana Radomira Cvetića. Pokret Draže Mihailovića imao je pogodnih uslova da se razvije i u kosovsko-mitrovačkom i studeničkom srezu, jer se javljaо kao nadvodni zaštitnik nacionalnih interesa, štiteći srpsko stanovništvo od albanskih vulnetarskih snaga, koje su težile da ove krajeve uključe u veliku Albaniju. U početku je kapetan Cvetić bio naklonjen saradnji sa partizanima, sa ciljem da što više ljudstva veže za četnički pokret, sprovodeći opštu mobilizaciju i na taj način rešavajući odlazak seljaka u partizane. Sve prikupljene vojne obveznike grupisao je u Studeničku brigadu na Goliji i Deževsku na Rogozni, od kojih je formirao Studeničko-deževski četnički odred. Cvetić je bio protivnik normalizacije odnosa između Srba i Muslimana, a počeo je sarađivati sa četnicima Koste Pećanea u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta.

U septembru i oktobru 1941. bilo je više pokušaja da se ostvari saradnja između Suhoplaninskog četničkog odreda Mašana Đurovića i Kopaoičkog NOP odreda, ali do sporazuma nije došlo. Posle oslobođenja Raške koju je osvojio Kopaonički NOP odred 3. oktobra, glavnina ovog odreda nije se zadržala u Raškoj. To su iskoristili četnici Draže Mihailovića iz Moravičkog odreda Brane Petrovića i Studeničko-deževskog odreda i pokušali da od štaba Kopaoničkog NOP odreda iznude povlačenje partizana iz Raške. Međutim, partizani su se tome uspeš-

no suprotstavili, pa je postignut sporazum da Raška kao grad služi i četničkim i partizanskim snagama, s tim da se oba štaba sa jedinicama povuku iz grada, a da u gradu ostanu predstavnici jednih i drugih. Ovo povlačenje štabova trebalo je da se izvrši najkasnije do 20. oktobra 1941. Tada je dogovoren i da se u Raškoj i drugim mestima održe zajednički mitinzi na kojima će se objaviti da se građani mogu slobodno uključivati u četničke ili u partizanske jedinice, da se između četnika i partizana izbegavaju svi sukobi i da se ne dozvoli međusobna oružana borba.

I u Šumadiji je bilo pokušaja da se ostvari partizansko-četnička saradnja. Štab Kosmajskog NOP odreda vodio je pregovore sa četničkim grupacijama Koste Pećanca: grupacijom Milosava Živanovića Čaruge, Dragiše Milivojevića, Svetе Rakića i Nikole Nikčevića. Tako se, na primer, Dragiša Milivojević sa svojom grupom četnika izvesno vreme borio protiv okupatora zajedno sa šumadijskim partizanima. Čak je 20. oktobra bio sklopljen sporazum između četničkih i partizanskih odreda u Šumadiji o saradnji, ali je ostao prazno slovo na papiru, jer je general Ljubo Novaković, koji ga je potpisao, otišao sa ovog terena. Ni pregovori štaba Kosmajskog NOP odreda sa četnicima vojvode Nikole Nikčevića u prvoj polovini oktobra 1941. nisu urodili plodom.

U pomoravskom okrugu četnici Koste Pećanca iz odreda Ilike Uzelca iskoristili su, prilikom mobilizacije, nagli priliv seljaka u Pomoravsko-ćuprijsku četu, među kojima su se nalazili i pročetnički elementi. Pod uticajem četnika, Gornjomutnička i Izvorska četa napustile su položaje i napale partizanski logor na Grzi i Crnom vrhu. Na prevaru su uspeli da zarobe nekoliko grupa boraca, pre svega članova Partije i SKOJ-a. Tom prilikom je poginulo 13, a zarobljeno 25 partizana, koji su izručeni Nemcima i 29. septembra streljani u Ćupriji.

U drugoj polovini septembra na terenu Pomoravskog NOP odreda pojavio se Pećančev četnički odred Bogdana Gordića, smestio se u manastir Ljubostinju -i 19. septembra napao Levačku četu Pomoravskog NOP odreda. Uspeo je da potisne ovu četu, šireći pri tom četničku organizaciju. Pošto je pretila opasnost da partizanska

slobodna teritorija između Juhora, Gledićkih planina i Crnog vrha bude odsečena od Kruševca, a bio je ugrožen i teren prema Kragujevcu, uz pomoć jednog voda Beličke i Paraćinsko-ćuprijske čete, 2. oktobra su kod Prevešta četnici razbijeni, ali nisu i uništeni; borbe su nastavljene i u olktobru mesecu.

Iz navedenih primera o saradnji partizana i četnika jasno se vidi da je ova saradnja stalno bila pod senkom sumnji i opterećenja nesporazumima pa i oružanim sukobima. Već krajem septembra i početkom oktobra odnosi između partizana i četnika Draže Mihailovića počinju da se zaoštravaju na teritoriji Užičke republike. Do nesporazuma je došlo pre svega oko deobe vlasti, četnički odredi su bili nezadovoljni što su većinu gradova u zapadnoj Srbiji oslobodili partizani i što su u njima igrali odlučujuću ulogu, pa su pokušavali da pronađu slabe tačke i da pojedine gradove preotmu od partizana. Za takvu slabu tačku smatrali su Kosjerić, pa su četnički komandanti iz sreza crnogorskog, kapetan Momčilo Petrović i podoficir Filip Ajdačić, prikupili oko 300 četnika i 26. septembra uputili ultimatum Crnogorskoj partizanskoj četi Užičkog NOP odreda da se predaj. Kad je ovaj zahtev odbijen, došlo je do četničkog napada na Kosjerić u noći između 26. i 27. septembra, ali su partizani uspeli da zadrže grad u svojim rukama. U međuvremenu je stigla pomoć 3. ariljske, 2. požeške i jedne Račanske partizanske čete, pa je četnički napad odbijen.

•Napad na Požegu četnici su počeli pripremati onog trenutka kad su je izgubili — 22. septembra. Draža Mihailović je bio obavešten o hapšenju četničke delegacije iz Požege pa je uputio pismo Vrhovnom štabu i zahtevaо da se delegacija pusti. Zbog toga su Sreten Žujović, komandant Glavnog štaba NOP odreda za Srbiju i Ivan Milutinović, član Politbiroa CK KPJ, održali sastanak sa Sreskim komitetom KPJ za Požegu. Na njihovu intervenciju, puštena je iz zatvora četnička delegacija. Ona se, međutim, nije mirila sa gubitkom Požege, pa su njeni članovi otišli u severni deo sreza s namerom da što veći broj ljudi organizuju u četnike da bi povratili Požegu od partizana, jer je ona za njih imala izuzetan strategijski i politički značaj. Osvajanjem Požege, četnici bi

se uklinili u srce slobodne teritorije, skoro je presekli na dva dela i na taj način ozbiljno ugrozili dalji razvoj Užičke republike. Jedan od izuzetno važnih razloga što je Draža Mihailović želeo da po svaku cenu ima Požegu u svojim rukama bio je aerodrom u Tatojevici. Mihailović je u toku septembra uspostavio radio-vezu sa britanskom i jugoslovenskom vladom u Londonu i od njih je zahtevao i očekivao brzu pomoć, pre svega u oružju, napominjući da je za to najpodesniji aerodrom u Požegi.

Najzad, 4. oktobra četnici su zatražili da uđu u Požegu. Vrhovni štab je u to vreme sugerisao da se izbegava sukob sa četnicima po svaku cenu, pa im je odobren ulazak u Požegu. Već pri ulasku u grad, četnici su počeli razoružavati partizane; pojedinačni sukobi su se pretvorili u borbu koja je trajala nekoliko časova. U toku noći iz Užica je naredeno da se partizani povuku iz Požege. Tako su četnici pretvorili Požegu u svoj centar a oko 80 zarobljenih partizana je pušteno na intervenciju Vrhovnog štaba. Sreten Žujović je bio opunomoćen od Vrhovnog štaba da vodi pregovore sa Vučkom Ignjatovićem, četničkim komandantom Požege, i 8. oktobra izdato je zajedničko saopštenje u kome se osuđuje ovaj sukob kao »delo tuđinskih agenata i neprijatelja jedinstvene narodnooslobodilačke borbe i oslobođenja našeg naroda od okupatora i izdajnika«.

Konačno je 24. oktobra potpisani sporazum sa četnicima u Požegi od 8 tačaka, koji je, između ostalog, garantovao: neometan prolaz i četnicima i partizanima kroz Požegu sa ispravama za pojedince, a odeljenjima i većim formacijama samo po odobrenju komandanta odreda; slobodan rad na organizaciji u Požegi i požeškom sredu partizana i četnika, zašto će četnička komanda staviti na raspolaganje potrebne prostorije; slobodna propaganda za obe strane, zborovi, napisи itd., bez vredanja »ideala i shvatanja« druge strane; slobodan prolaz transporta i materijala, s tim što se treba prethodno prijaviti. U slučaju hapšenja pripadnika druge organizacije, u roku od 24 časa dostavlja se izveštaj sa kratkim obrazloženjem i potom se formira mešovita komisija od partizana i četnika. Ako dođe do neslaganja, uhapšenik se vraća svojoj organizaciji na dalji postupak. »Nikakvoj divljoj rulji ne

sme se dozvoliti prolaz kroz požeški i užički srez», a oružana sila ni s jedne strane ne sme »prelaziti postojeću političku granicu srezova bez prethodnog pristanka druge strane«.

Tako se Požega sa okolinom našla na vetrometini istorijskih događaja, a dva susedna grada pretvorena su u centre revolucionarne, odnosno kontrarevolucionarne aktivnosti. Upravo u centru Užičke republike došlo je do prvog oštrog sudara revolucije i kontrarevolucije.

Zauzimanje Požege ohrabrilo je četnike Bože Čosovića u moravičkom kraju i Dražine četnike, koje je organizovao poručnik Mihajlo Purić, da izvrše napade na male partizanske posade, počev od Ivanjice 8. oktobra. Držeći se uputstava Staba Užičkog NOP odreda da se izbegava borba sa četnicima, partijsko i vojno rukovodstvo Moravičke čete naredilo je da se bez borbe odstupi iz Ivanjice. Javorski je zatim nastavio pokret prema Ariju i zauzeo ga bez otpora.

Oružanim prepadima i zauzimanjem Ivanjice i Arija, a prethodno Požege, sve varošice u dolini Moravice stavljene su pod četničku vlast. To je neposredno ugropilo Užice, u koje je tek bio prispeo Vrhovni štab, koji je odlučno reagovao kod Dražinog predstavnika u Užicu da se Draža Mihailović upozna sa zločinima i pljačkom koju su vršili četnici Javorskog i da se odobri partizanima da stupe u akciju protiv njega. Draža Mihailović se odrekao Javorskog i Štab Užičkog NOP odreda izdao je proglašenje u kome se objašnjava zašto se preduzima akcija protiv četnika Javorskog. Za borbu protiv ovih četnika određene su 3. ariljska i Moravička partizanska četa. One su pod komandom Steve Čolovića izvršile napad na četnike u Arilju 18. oktobra. U toku jednodnevne borbe zarobljeno je 150 a poginulo oko 30 četnika i 4 partizana. Četnici su napustili Ivanjicu 24. oktobra bez borbe. Tako se situacija na tom delu operativnog prostora Užičkog NOP odreda na neki način smirila, ali su se u Požegi i dalje stalno događali incidenti. U gradu i okolini progonjeni su partizani i njihove porodice, zaustavljeni su i pljačkani partizanski transporti, naročito transporti žita i namirnica namenjeni užičkom stanovništvu. Zadržan je i opljačkan i jedan transport od 300

pušaka, sa velikom količinom municije, upućen na front prema Gornjem Milanovcu. U Požegi je pruženo gostoprимство i zaključen ugovor između komande četnika u Požegi i razbojničke bande Bože Javorskog.

Četnici Draže Mihailovića nastavili su da organizuju svoje odrede u svim mestima Užičke republike pa i u samom Užicu. Štab Draže Mihailovića u Užicu izdao je poseban proglašenje građanstvu sreza užičkog 10. oktobra u kome ih je obaveštavao da će istog dana početi upis u četnike u kafani Srećka Todorovića. Tako su i u centru Užičke republike svojom politikom pasivizacije četnici ometali mobilizaciju u partizanske odrede, vršeći pritisak na one koji su služili vojsku da su položili zakletvu kralju i da ih to obavezuje da pristupe četnicima, dok su bivšim aktivnim rezervnim oficirima i podoficirima pretigli prekim vojnim sudom. Takvim svojim stavovima i puštanjem kući prijavljenih u četnike, uspeli su da pasiviziraju jedan deo ljudstva sposobnog za borbu naročito po selima užičkog okruga, ali im to u samom gradu nije uspelo.

Na sličan način vršena je mobilizacija i u Požegi. Posle naredbe komandanta Užičkog NOP odreda od 30. septembra 1941, kojom je proglašena opšta mobilizacija u celom užičkom okrugu, održan je zbor na kome su govorili i partizanski i četnički predstavnici. Posle zbora je počelo upisivanje u partizane i u četnike. U četnike su se upisivali uglavnom stariji ljudi i oni koji su se kolebali, a u partizane mlađi ljudi, koji su dobijali oružje i odlazili na front. Svako se morao izjasniti za koju stranu će se opredeliti. Pored političkih deoba i sukoba koji su poticali od pre rata, sada su počele i formalne deobe po spiskovima; ubrzo se u svakom selu znalo za šta se ko opredelio.

Bez obzira na navedene sukobe sa četnicima Draže Mihailovića, rukovodstvo NOP-a je strpljivo i sa mnogo takta vodilo pregovore sa štabom Draže Mihailovića. Posle razgovora između Draže Mihailovića i Tita u Struganiku, pitanje saradnje sa četnicima Draže Mihailovića je bilo stalno na dnevnom redu Vrhovnog štaba. Na Vojno-političkom savetovanju u Stolicama podnet je izveštaj ne samo o razgovorima sa Dražom Mihailovićem

nego i određena dokumenta o njegovim pregovorima sa Nedićem i zajedničkim planovima za koordiniranu akciju protiv partizanskih odreda u Srbiji. Tom prilikom je zaključeno da se Draži predoče ti planovi i da ise učini sve da se na bilo koji način dode do sporazuma o zajedničkoj borbi protiv okupatora. U tom cilju, na Ravnoj gori su početkom oktobra boravili i pregovarali sa Dražom Mihailovićem Aleksandar Ranković i Miloš Minić, ali se nije postiglo više nego u prethodnim razgovorima. Dogovoren je da se sledeći sastanak između Josipa Broza Tita i Draže Mihailovića održi u Kosjeriću. Međutim, pod izgovorom da je sprečen, Mihailović nije dao pristanak za ovaj sastanak.

Sledeći razgovor vredan pomena obavljen je između Draže Mihailovića i partizanskih predstavnika takovskog kraja 16. oktobra u Gornjem Milanovcu. I ovoga poita Draža Mihailović je tražio da vojne komande budu pod zapovedništvom četnika, a u novoformiranim sudovima podjednak broj predstavnika oba pokreta. Dogovoren je samo da obe komande mesta ostanu u Gornjem Milanovcu, a dva dana kasnije u selu Brusnici postignut je sporazum i o zajedničkim sudovima.

Iz svih tih razgovora Draža Mihailović je uvideo da je narodnooslobodilački polkret rešen da odlučno vodi borbu protiv okupatora do kraja. U takvoj situaciji, raspolažući znatno manjim snagama i u strahu da ga i one ne napuste, krajem septembra je odlučio da proglaši delimičnu mobilizaciju u zapadnoj Srbiji i da pojedini njegovi odredi stupe u borbu protiv okupatora. Cilj ovog manevra Draže Mihailovića bio je: 1. da privuče na svoju stranu narodne mase u Srbiji i time oslabi partizanske snage; 2. da dobije deo zaplenjenog nemackog oružja i materijala i tako ojačan u određenom trenutku iznenada napadne partizanske odrede i 3. da se pred domaćom i stranom javnošću afirmiše kao borac protiv okupatora i time obezbedi pomoć i podršku zapadnih saveznika.

Josip Broz Tito je odlučio da konačno raščisti odnose sa Mihailovićem, pa je rešio da ponovo ode na Ravnu goru i razgovara o otklanjanju nesporazuma i sukoba, kao i o budućoj saradnji. Imajući u vidu dotadašnje

Mihailovićevo izvrdavanje da potpiše konkretni sporazum, Tito mu je 20. oktobra 1941. uputio pismo sa konkretnim predlozima za sporazum. Ti predloži su predviđali: zajedničke vojne operacije i u tu svrhu stvaranje zajedničkog operativnog štaba; zajedničku opremu i ishranu boraca; zajedničku raspodelu plena prema potrebama fronta; obostrane komande u oslobođenim mestima; stvaranje stalnih zajedničkih komisija pri zajedničkom operativnom štabu za rešavanje spornih pitanja najhitnjim postupkom; organizaciju privremene vlasti kroz formu narodnooslobodilačkih odbora; dobrovoljnu a ne prisilnu mobilizaciju; disciplinu svih odreda u izvršavanju naredbi svojih viših komandi; nemilosrdnu borbu protiv raznih petokolonaša i špijuna; zajedničku akciju protiv raznih neprijatelja i čišćenje pozadine od sumnjivih elemenata.

Draža Mihailović je odgovorio 22. Oktobra i predložio da nesporazume otkloni kapetan Mitić, njegov delegat pri Vrhovnom štabu, i da pažnju treba skoncentrisati »na front u Mačviku«, odakle preti opasnost od neprijatelja Užicu i drugim gradovima slobodne teritorije. Preko kapetana Mitića, i direktno telefonom, postignut je dogovor da dođe do ponovnog susreta između Tita i Mihailovića u selu Brajići 26. oktobra.

Ovoga puta u pregovorima su učestvovali Josip Broz Tito, Sreten Župović i Mitar Bakić sa partizanske, a Draža Mihailović, Dragiša Vasić, potpukovnik Pavlović i kapetan Mitić sa četničke strane. U Brajićima je postignut delimičan sporazum: da obe vrhovne komande i dalje vrše mobilizaciju na isti način; da odredi ostanu gde su se zatekli; da se izbegavaju sukobi a koordiniraju akcije; da sedište Vrhovnog štaba ostane u Užicu a da sedište štaba Draže Mihailovića bude u Požegi; da podela plena bude zajednička; da transport trupa i ratnog materijala bude slobodan na celoj oslobođenoj teritoriji; da se formira mešoviti ratni sud za suđenje pljačkašima i drugim neprijateljima naroda; da se vodi briga o obezbeđenju stanovništva; da se štabu Draže Mihailovića iz fabrike oružja u Užicu isporuči 1.200 pušaka i da se od zaplenjenog novca iz užičke Narodne banke dodeli svakom od štabova po 5 miliona dinara, a ostatak da se

podeli izbeglicama. Iako ovaj sporazum nije bitnije menjao dotadašnje odnose između partizana i četnika i nije predviđao zajedničke efikasnije mere za borbu protiv okupatora, ipak je bio korak napred u međusobnoj saradnji.

Vrhovni štab NOP odreda pokazao je čvrstu rešenost da se drži sporazuma u Brajićima od 26. i 27. oktobra. Već sledećih dana pustio je sve četnike koje su iz raznih razloga uhapsile partizanske vojne vlasti, a odmah zatim je Požegi dodeljeno 5.000 kilograma žita i štabu Draže Mihailovića 500 pušaka i 24.000 metaka.

U duhu ovog sporazuma rešene su i jednomesečne borbe između četnika Bože Ćosovića Javorca i Užičkog NOP odreda. Na Palibrčkom grobu, nedaleko od Ivanjice, 1. novembra je postignut sporazum između komande grupe partizanskih jedinica koja je gonila četnike Javor skog i predstavnika četnika Draže Mihailovića u ovom kraju, uz obećanje Javorskog da će pristupiti Dražinim odredima.

Međutim, za četničku stranu ovaj sporazum u Brajićima bio je samo jedan u nizu manevra da se dobije u vremenu — da četničke snage ojačaju za konačan obračun sa narodnooslobodilačkim pokretom. Prema najnovijim istraživanjima, kapetan Milorad Mitić je još uoči ovih razgovora imao razrađen plan napada na centar slobodne teritorije Užice i dao je zadatak okolnim četničkim odredima da to ostvare. Kako se postavilo pitanje da li Mitić ima ovlašćenje da u ime Mihailovića izdaže ova naređenja, četnički komandanti, pre svega iz Požega, zatražili su tumačenja od samog Draže. Prema izjavbi Miloša Glišića, Mihailović im je tada rekao: »Vi ćete izvršiti napad po predviđenom planu na Užice, a ako se od ovoga bude doenije pravilo pitanje od partizana, ja ću im javiti da nemani veze sa Požegom, da je to stvar Požege i da Požeški odred nije moj odred.«

Ohrabren uspostavljanjem veza sa britanskom i jugoslovenskom vladom, koje su mu obećale pomoći, i pregovorima koji su bili u toku sa nemačkom komandom u Beogradu, Draža Mihailović se odlučio da napadne jedinice NOP najpre u centru slobodne teritorije. Uz saslušnost Draže Mihailovića, pripremljen je i izvršen na

pad na Užice i Ivanjiou u noći između 1. i 2. novembra. Cetnici su vrlo brzo pretrpeli poraz i proterani su iz Požege.

Slično naređenje je stiglo 2. novembra i četničkim jedinicama koje su učestvovalo u borbama oko Kraljeva. Naređeno im je da zauzmu čačak. I one su pretrpele poraz 7. novembra. Zapovest za napad na Gornji Milanovac izdata je 4. novembra a izvršen je u noći između 7. i 8. novembra. Četnici su uspeli da zauzmu Gornji Milanovac i zarobe oko 150 partizana.

Pogoden porazom kod Užica i Požege, Draža Mihailović je naredio kapetanu Dragoslavu Račiću da napusti front prema Nemcima kod Krupnja i Valjeva i da napadne na Užice sa severa. I ova četnička grupacija pobedena je u borbama koje su vođene u noći između 8. i 9. novembra nadomak Užica.

I u valjevskom kraju napadi četnika Draže Mihailovića na jedinice NOP-a usledili su početkom novembra. U okolini Mionice četnici Draže Mihailovića su 3. novembra zarobili 15 partizana, među njima i dva člana Okružnog komiteta, a u selu Rakarima kod Gornje Toplice kulturnu ekipu Kosmajskog NOP odreda u kojoj je bilo 20 članova. U selu Sitarice četnici poručnika Smiljanića iznenada su napali na 4. kolubarsku partizansku četu i zarobili 12 partizana. Zahvaljujući nebudnosti boraca 1. požeške čete, čiji je jedan deo bio smešten u selu Ražani pod planinom Bukovi, četnici su ih opkolili i u borbi je poginulo 5 a zarobljeno 19 partizana.

Draža Mihailović je 9. novembra zatražio pomoć od svog komandanta istočne Bosne Jezdimira Dangića da sa šest petina svojih snaga učestvuje u borbi protiv partizana na pravcima Užice — Kosjerić. Pošto iz nepoznatih razloga nije dobio pomoć od Dangića, i pošto mu je iz inostranstva stigla samo simbolična pomoć, Draža Mihailović se počeo direktno obraćati komandantima Nedićevih i Pećančevih odreda. Najefikasniju pomoć pružio mu je Nikola Kalabić, koji je preko svog oca, majora Milana Kalabića, komandanta Nedićevog odreda, uspeo da dobije 8 kamiona municije, a njegov odred je bio angažovan u borbi protiv partizanskih odreda oko Rudnika.

I azbukovački četnici su 9. novembra, pod komandom Jove Vasića, napali Ljuboviju. Tu se nalazila 6. Rađevska partizanska četa. Četnici su je razoružali i zadržali u zatvoru oko 15 partizana. Ali, nisu dugo mogli zadržati Ljuboviju, jer su partizani uspeli da je povrate već 14. novembra.

Četnici Koste Pećanea uspeli su da bez otpora zauzmu Rašku 2. novembra. Kopaonički NOP odred je pokušao da je povrati u svoje ruke. U tom cilju izvršen je napad 10. novembra i kad su četnici Suhoplaninskog četničkog odreda skoro bili savladani, naišao je Studeničko-deževski odred pod komandom Radomira Cvjetića i probio se u centar grada, a Kopaonički NOP odred se morao povući pod vrlo nepovoljnim uslovima. Ovaj poraz odlučujuće je uticao na prevlast četnika i na demoralizaciju novomobilisanih partizana, pa se Kopaonički odred počeo osipati.

Loznicu su sve vreme držali četnici i u vreme partizansko-četničkih suikoba bilo je i ovde borbi između 13. i 15. novembra. Tada su partizani pokušavali da zauzmu Loznicu, ali je ona u međuvremenu 15. novembra pala u ruke Nemaca.

Kako je već opisano, partizanski odredi su potpuno slomili četničke napade na Užice i čačak, razbijajući četničke odrede i goneći ih pravo prema Ravnoj gori. Građanski rat koji je bio na pomolu i čiji je vinovnik bio četnički pokret Draže Mihailovića, izazvao je ogorčenje ne samo partizana nego i sveg rodoljubivog stanovništva. Vrhovni štab je ulagao ogromne napore da spreči bratoubilačku borbu. Josip Broz Tito je 8. novembra, pod pretnjom smrtne kazne, zabranio da se na četničke zločine odgovara »sličnim protumerama«.

U međuvremenu, Draža Mihailović je svoje inostrane pokrovitelje neprekidno molio za pomoć, a ubrzo je pregovore i za sastanak sa nemačkim predstavnicima. Glavni razlog što se opredelio da se obrati Nemcima i ubrzo taj susret bili su neuspesi u napadu na partizane, a očekivana pomoć od Britanaca još nije pristizala. Sastanak je održan 11. novembra u selu Divci blizu Valjeva. Glavni nemački pregovarač iz Štaba vojno-upravnog komandanta Srbije bio je potpukovnik Rudolf Kogard,

obaveštajni oficir. Već prilikom uvodne reci, on je od Draže Mihailovića zatražio bezuslovnu predaju. Draža Mihailović je očekivao bolji tretman od Nemaca, pa je bezupčeno pokušavao da dobije bar municiju za borbu protiv partizana, pristajući d na nemačke oficire za vezu u svojim odredima koji bi kontrolisali njegovu aktivnost. Stavljeni mu je do znanja da će, ako se ne preda, Nemci nastaviti borbu protiv njegovih odreda. Draža Mihailović je odbio da se preda, naglašavajući da će se »oružjem i ideološki« angažovati u borbi »protiv komunista do kraja«.

Iako nije postignut nikakav sporazum sa Nemcima, Draža Mihailović je nastavio borbu protiv partizana, izbegavajući borbu protiv Nemaca. Bilo kakve dalje odnose sa partizanima posebno je opteretila predaja Nemcima u selu Slovou 365 zarobljenih partizana, sabranih na Ravnoj gori i zapadnoj Srbiji od strane Jovana Škavovića Škave, ranijeg Pećančevog vojvode a tada jednog od Dražinih komandanata. Ove zarobljene partizane ubrzo su Nemci streljali u Krušiku u Valjevu, 27. novembra.

U međuvremenu je rastao pritisak partizanskih odreda na četničke snage na Ravnoj gori i četnički pokret se nalazio pred slomom. Upravo tih dana vlada iz Londona, kad je bila obaveštena o ovom sukobu, zahtevala je od Draže Mihailovića da po svaku cenu »nađe osnovicu za izmirenje sa partizanima«. Zahtev vlade iz Londona, zatim vesti Radio-Moskve da je Draža Mihailović jedan od vođa otpora u Jugoslaviji, neuspeli razgovori Draže Mihailovića sa Nemcima, kao i predstojeća neprijateljska ofanziva prinudili su i jednu i drugu stranu da ponovo počnu pregovore. Draža Mihailović je 16. novembra preko Milorada Mitića zatražio prekid borbi. Josip Broz Tito je još jednom pokušao da se sporazume sa četnicima o jedinstvenoj borbi protiv okupatora, ili da ih bar odvrati od borbi protiv partizanskih odreda, imajući pre svega u vidu da Sovjetskom Savezu ne stvara spoljнополитичке teškoće u trenutku kada je Crvena armija vodila presudne borbe za Moskvu. Uzimajući sve to u obzir, 17. novembra je naredio partizanskim odredima da prekinu ofanzivu prema Ravnoj gori, upućujući istovremeno ponudu Diraži Mihailoviću za pregovore. U Ča-

ku su se 18. novembra sastale dve delegacije. Na prvom sastanku, četnička delegacija — u kojoj su bili Radoslav Đurić i Mirko Lalatović — pod izgovorom da nema ovlašćenja da potpiše sporazum, zahtevala je da se partizani stave pod Dražinu komandu. Partizanska delegacija — u sastavu: Aleksandar Ranković, Ivo Lola Ribar i Petar Stambolić — odbila je ovaj zahtev. Delegacije su se ponovo sastale posle dva dana i 20. oktobra potpisale sporazum koji glasi:

»1. Da se obustave sva neprijateljstva do 12 časova 21. XI tekuće godine. Sve trupe gde su se u to vreme zatekle mogu ostati gde su, s tim da ne sme biti pomeranja jednih prema drugima. Istog dana u 16 časova sastaće se delegacije oba štaba radi utvrđivanja plana i pravca povlačenja jednih i drugih snaga.

2. Obe strane konstatuju potrebu upućivanja svih svojih snaga u borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika.

3. Obe strane se obavezuju da u momentu prestanka neprijateljstva puste sve zarobljenike, izuzev onih za koje pojedine strane imaju podatke da su krivci sukoba ili da su učinili neko zločinačko delo. O tome će izvestiti pismeno drugu stranu.

4. Radi utvrđivanja uzroka i krivica sukoba i zločinačkih dela, odrediće se mešovita komisija od po tri člana, od kojih jedno lice mora biti stručno — pravnik. Komisija počinje svoj rad u ponedeljak 24. XI u 8 časova. Mesto sastanka je N. I jedna i druga strana imaju blagovremeno predati komisiji na raspoloženje sav potrebnii materijal. U spornim slučajevima komisija će konsultovati vrhovne štabove.

5. Za raspravljanje krivica ustanovljenih od mešovite komisije, obrazovaće se mešoviti ratni sud od po tri člana, od kojih su po dva stručno-pravna lica, a po jedno vojno lice. Suđenje ima biti javno. Presuda je izvršna i bez priziva. Sud će se sastati na poziv mešovite komisije u Cačku.

6. Lica koja su dobrovoljno prešla u toku borbe kao i docnije na drugu stranu, ne smatraju se krivim i mogu ostati tamo gde su.

7. Od obustave neprijateljstva, svaka oružana grupa koja bi na ma kojem sektoru dejstvovala protiv ma koje odgovarajuće strane, smatraće se neprijateljskom, i kao takva ima se najbližim zajedničkim snagama razoružati!

8. Saradnja u operacijama protiv neprijatelja rešavće se sporazumno i stalnim kontaktom predstavnika oba štaba.

9. Radi rešavanja svih ostalih pitanja, a prvenstveno onih koja su u vezi sa operacijama, vrhovni štabovi će odrediti delegacije, a vreme sastanka odrediće se 21. XI tekuće godine. Delegacije će doći na sastanak sa izrađenim predlozima o pojedinim pitanjima. Ovaj sastanak i donete odluke biće dopuna ovog sporazuma».

Mešovita komisija sastala se dva puta u čačku (24. i 26. novembra), a u Pranjanim 27. novembra i mešovita vojna komisija, kada se nije moglo razgovarati o detaljima sporazuma, jer su nemačke jedinice 342. i 113. pešadijske divizije krenule u ofanzivu na Užičku republiku. Tito je zahtevao da se odmah formira zajednički operativni štab. Draža Mihailović je opet zatezao da sam bude vrhovni komandant. Tito je poslednji put telefonom nazvao Dražu Mihailovića 28. novembra 1941, zahtevajući od njega da stupi u borbu protiv Nemaca, ali je ovaj to odbio, pravdajući se da ne može prihvati frontalnu borbu i da svoje odrede mora vratiti na njihove terene.

Umesto da se priključi borbi protiv okupatora i njegovih saradnika, Draža Mihailović je 30. novembra okupljenim komandantima na Ravnoj gori dao instrukcije o takozvanoj legalizaciji četničkih odreda na taj način što bi se priključili kvislinškim odredima Milana Nedića.

Posle ovih oružanih sukoba između partizana i četnika u novembru 1941, stvoren je nepremostiv jaz između revolucionarnih i kontrarevolucionarnih snaga, što se moglo i očekivati s obzirom na krajnje ciljeve i jednog i drugog pokreta. Već u periodu Užičke republike jasno su se ispoljile četničke natnere za uništenje partizana, da to učine najpre sami, a zatim uz pomoć kvislinga i okupatora. Napad na Užice bio je pokušaj da to urade sami, a kad to nije uspeло, počeli su se oslanjati najpre na kvislinge a zatim na okupatora.

Posmatrano sa partizanske strare, s obzirom da su branili stari poredak sa kraljem na čelu, četnici su za njih bili glavna snaga kontrarevolucije.

Sukob četnika i partizana olakšao je nemačkim jedinicama da krajem 1941. i početkom 1942. godine likvidiraju snažna žarišta ustanka u zapadnoj Srbiji i Šumadiji i da privremeno izvrše stabilizaciju okupacionog sistema. Četnici su ne samo ubrzali pad Užičke republike, nego su svojom saradnjom sa okupatorima, posredstvom legalizacije svojih odreda, doprineli i uništavanju boraca narodnooslobodilačkog pokreta primenjujući sve vrste terora i zločina.

Krajem 1941. su u znatno oštrijoj formi izbili na viđelo svi sukobi koji su tinjali u buržoaskoj Jugoslaviji. Nosioci starog društvenog poretku preduzeli su sve što su mogli, čak i uz pomoć okupatora, da sačuvaju svoje društvene pozicije. Grupa oko Draže Mihailovića verovala je u pobedu zapadnih saveznika i nadala se da će uz njihovu pomoć preuzeti vlast u zemlji, obezbediti povratak monarhije i ponovo uspostavljanje buržoaskog poretku. Ali već na početku svoje kontrarevolucionarne aktivnosti razišla se sa težnjama naroda, čiji je cilj bio oslobodenje od okupatora. U sukobu između narodnooslobodilačkog pokreta i četnika Draže Mihailovića ispoljila se revolucionarnost narodnooslobodilačke borbe srpskih partizana. Borba protiv okupatora isterala je na čistinu četnički pokret Draže Mihailovića, onemogućila mu laviranje i zahtevala od njega opredeljenje za, ili protiv okupatora. Tako je četnički pokret brzo pao na pozicije saradnika okupatora — već krajem 1941. u nemačkoj ofanzivi na Užiku republiku. Bez obzira na to kakvim su se motivima rukovodile vođe ovog pokreta, vezale su svoju sudbinu za sudbinu okupatora.

Posle ovih oružanih sukoba u Užičkoj republici, partizani i četnici više nisu mogli, a nisu ni pokušavali, da ostvare sporazum, jer ih je delio dubok i nepremostiv jaz, koji se javlja između svih revolucionarnih i ikontrarevolucionarnih polkreta. Suprotan proces ne bi ni bio u skladu sa učenjem marksizma o klasnoj borbi li sa do sadašnjim razvojem ljudskog društva.

Ovaj sudar između revolucionarnih i kontrarevolucionarnih snaga u istoriografiji (profesor Petranović) se sve više posmatra i kao sukob dve svesti: jedne revolucionarne, smeće, vizionarske — sposobne ne samo da dočara socijalističku sutrašnjicu nego i da menja svest u tom pravcu — i druge — konzervativne, tradicionalističko-nacionalističke, okrenute isključivo vrednostima buržoaskog društva, koja pokušava da razvija zaostala patrijarhalna i religiozna shvatanja. Prva se oslanja isključivo na svoje snage, a druga stalno očekuje pomoć sa strane, od koje ostaje zavisna do svoga kraja.

Spoljnopolitički aspekti Užičke republike

U toku 1941. godine Jugoslavija je dva puta izazvala pažnju i divljenje napredne svetske javnosti. Prvi put 27. marta, kada je oborenna vlada Cvetković-Maček, ikoja je potpisala pristupanje Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu, i kada je došlo do provale antifašističkog i revolucionarnog raspoloženja masa. Drugi put u jesen 1941, kada je pod rukovodstvom KPJ stvorena prva slobodna teritorija u okupiranoj Evropi, pod imenom Užička republika. Dok je vest o martovskim događajima 1941. za kratko vreme obletela ceo svet, vesti o postojanju Užičke republike bile su vrlo maglovite i nejasne i nisu došpele do javnosti u savezničkim zemljama, iako su njihove vlade bile o tome obaveštene. Želja nam je upravo to — da pokažemo kako je došlo do toga da se u svetu tako malo, a i netačno, znalo o Užičkoj republici.

Rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije još od prvih dana ustanka 1941. godine pridavalo je veliki značaj međunarodnom faktoru, pre svega odnosima sa članicama antifašističke koalicije i velikim silama: Sovjetskim Savezom, Sjedinjenim Američkim Državama i Velikom Britanijom. Ti odnosi su imali razvojnu liniju i menjali su se u zavisnosti od stepena razvoja narodnooslobodilačkog pokreta i njegovih uspeha u borbi protiv okupatora i njegovih saradnika.

Kad je reč o Užičkoj republici, o jednom, u stvari, dosta kratkom periodu NOR-a i revolucije, odnosi sa velikim saveznicima bili su nerazvijeni, ali su i jedna i druga strana pažljivo pratile razvoj vojno-političke situacije: s jedne strane, narodnooslobodilački pokret je pratilo

proces stvaranja antifašističke koalicije i činio sve, prema svojim mogućnostima, da ne bude povod za razdor u tom savezu; s druge strane, članice antifašističke koalicije su dosta znale o ustanku u Jugoslaviji i o uspesima koje postiže narodnooslobodilački pokret i, pod uticajem i utiskom tih uspeha, bile su prinuđene da zauzimaju određene političke stavove prema ustanku i da ih međusobno usaglašavaju. Uspešan razvoj ustanka u Jugoslaviji pod rukovodstvom KPJ u toku 1941. godine nametnuo je velikim saveznicima da se još tada počnu baviti pitanjem Jugoslavije i oni će biti prinuđeni da se intenzivno bave tim pitanjem sve do oslobođenja, odnosno do uspešnog okončanja oružanog dela socijalističke revolucije u Jugoslaviji 1945. godine. Razume se da bi se odnos saveznika prema NOP-u, odnosno međunarodni aspekt Užičke republike, mogao potpunije objasniti kad bi se celovito posmatrao u okviru NOR-a i revolucije 1941—1945. Ali, mi smo prinuđeni da to, u granicama ovog istraživanja svedemo na kratak period trajanja Užičke republike.

U početku ustanka, a i pre njega, KPJ je imala veze sa Kominternom kao centrom međunarodnog revolucionarnog radničkog pokreta, a preko nje i sa sovjetskom vladom. Tradicija odnosa je bila takva da se KPJ od početka ustanka sa puno poverenja oslanjala na Kominternu, izveštavajući je o razvoju ustanka koliko su to tehničke veze dozvoljavale. Situacija je unekoliko postala složenija stvaranjem antifašističke koalicije u toku 1941, koju su, pored Sovjetskog Saveza — jedne socijalističke zemlje — sačinjavale i dve velike sile kapitalističkog sveta — Velika Britanija i Sjedinjene Američke Države. Treba, naime, imati u vidu da su ove dve kapitalističke sile podržavale jugoslovensku kraljevsku vladu u izbeglištvu u Londonu, a preko nje i četnički pokret Draže Mihailovića, koji je još krajem jula i početkom avgusta uspeo da uspostavi prve veze sa predstavnicima Velike Britanije na Bliskom i Srednjem istoku.

Iako je još u julu 1941. godine KPJ pozdravila stvaranje saveza između Velike Britanije i Sovjetskog Saveza i prilagodila svoju političku platformu tim pozitivnim kretanjima u borbi protiv fašizma, ostaje činjenica da

KPJ, odnosno NOP u celini, nije imao uslova, a nije ni pokušavao, da ostvari veze sa zapadnim saveznicima; pretpostavljalo se da ne bi bio ni prihvaćen, s obzirom na postojanje jugoslovenske kraljevske vlade u Londonu.

Dok su se Politbiro CK KPJ i Glavni štab NOPOJ nalazili u Beogradu, do polovine septembra 1941. godine, izveštaji o razvoju ustanka u Jugoslaviji redovno su slati Kominterni preko njene radio-stanice u Zagrebu, sa uverenjem da će Kominterna preduzeti mere da se te vesti o uspesima narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji prošire po svetu.

Oslobodilačka borba naroda i narodnosti Jugoslavije, antifašistička i istovremeno revolucionarna po svom karakteru, bila je sastavni deo opšte antifašističke borbe koju su vodile savezničke snage sveta pa je s pravom tražila svoju međunarodnu afirmaciju. Narodnooslobodilački pokret Jugoslavije je ulagao izuzetne napore da upozna vlade i javnost savezničkih zemalja i sve napredne snage u svetu o pravoj situaciji u Jugoslaviji, odnosno ko vodi borbu protiv okupatora u našoj zemlji, sa ciljem da se sazna što više o NOP-u i stekne ne samo naklonost nego da se dobije i podrška i pomoć. Mogućnosti da se savezničke vlade i javnost širom sveta upoznaju sa oslobođilačkom borbom u Jugoslaviji, u periodu Užičke republike bile su zaista male. Rukovodstvo NOP-a nije imalo radio-vezu ni sa jednom savezničkom zemljom, odnosno sa nekom od njihovih ustanova, da bi tim putem moglo slati poruke i obaveštenja. U tom periodu i veze sa Kominternom su bile neredovne. Sačuvano je svega nekoliko telegrama i veliko je pitanje da li su i ti telegrami bili poslati, jer su veze generalnog sekretara KPJ Josipa Broza Tita sa slobodne teritorije sa Kominternom radio-stanicom u Zagrebu bile neredovne i u prekidu.

S druge strane, jugoslovenska kraljevska vlada u Londonu uživala je gostoprимstvo Velike Britanije ii održavala je šire diplomatske odnose, uključujući i Sovjetski Savez, sa kojim je ponovo uspostavila te odnose 18. jula 1941. godine. Tom prilikom je dobila obećanje od sovjetske vlade da će se ova zauzeti svim sredstvima da se

uspostavi »nezavisnost Jugoslavije«. Rešenost da se ponovo uspostavi Jugoslavija već su do tada bile lispoljile Velika Britanija, krajem aprila, i Sjedinjene Američke Države, početkom juna. Tako su sve tri vodeće sile anti-fašističke koalicije sredinom 1941. godine bile saglasne da po završetku rata treba obnoviti Jugoslaviju.

Po obnovi diplomatskih odnosa između sovjetske vlade i jugoslovenske kraljevske vlade, iz Moskve će se voditi politika na dva koloseka. Službenu politiku je vodila sovjetska vlada, a Kominterna je nastavila da održava odnose sa KPJ putem radio-veze, ali u skladu sa politikom sovjetske vlade. Ovakav način vođenja politike iz Moskve prema Jugoslaviji predstavljaće izvor znatnih teškoća za narodnooslobodilački pokret i njegovu međunarodnu afirmaciju.

Na prvim sastancima između britanskih i sovjetskih predstavnika posle napada nacističke Nemačke na Sovjetski Savez 22. juna 1941, kao i za vreme potpisivanja sporazuma o »zajedničkoj akciji u ratu protiv Nemačke« 12. jula 1941. godine, nije raspravljan o Jugoslaviji. Velika Britanija je smatrala da ima odrešene ruke što se tiče političkog delovanja u Jugoslaviji. Sovjetska vlada, zaokupljena svojim unutrašnjim problemima, pre svega neuspesima Crvene armije u borbama na svim frontovima koji su se pomerali u dubinu SSSR-a, prečutno je prihvatala takvo stanje, iako je raspolagala Titovim izveštajima Kominterni iz avgusta 1941. da »partizanske borbe u Srbiji primaju sve više oblik narodnog ustanka«, a navedeni su pri tom i uspesi partizana u drugim krajevima Jugoslavije. Za Staljinu, pitanje Jugoslavije još nije bilo došlo na dnevni red. Pritisnut neuspesima na frontovima, on je početkom septembra 1941. zahtevao od čerčila otvaranje drugog fronta »bilo na Balkanu ili u Francuskoj«. Pitanje zašto baš na Balkanu — da li zbog već pokrenute oslobođilačke borbe u Jugoslaviji, ili zbog toga što je smatrao da je to jedna od slabijih tačaka nemačke evropske tvrdave, ili zbog nečeg trećeg — ostalo je nejasno. Zbog britanske pomoći u ratnom materijalu i nade u eventualno otvaranje drugog fronta, sovjetska vlada je bila vrlo obazriva i nije bila spremna da podrži

ono što bi moglo promeniti nedavno zaključen savez sa Velikom Britanijom.

Raspolažući o tim relacijama vrlo oskudnim informacijama, koje su se mogle čuti preko radio-Moskve i Londona i povremenih telegrama Kominterne, generalni sekretar KPJ i vrhovni komandant NOP odreda Jugoslavije Josip Broz Tito u svojim telegramima Kominterni zahtevao je u julu i avgustu 1941. da se narođnooslobodilačkom pokretu pošalje pomoć u oružju. Zatim je 23. avgusta obavestio Kominternu o nameri da priprema stvaranje »Narodnog komiteta oslobođenja, koji bi sačinjavali poznati predstavnici raznih demokratskih struja zajedno sa našim ljudima«, i to: tri-četiri iz Hrvatske, dva iz Slovenije, 4 iz Srbije i 2 iz Crne Gore. Na ovu ideju Tito je došao posle prvih značajnih uspeha koje su postigli partizani na početku ustanka avgusta meseca. Odluka o stvaranju tog komiteta doneta je na sednici CK KPJ početkom avgusta, s namerom da se — čim se uputi proglaš narodima Jugoslavije u kome se izlažu ciljevi NOP-a i otvara perspektiva izgradnje nove Jugoslavije s novim društvenim odnosima — posebno obrati pažnja na međunacionalne odnose koji bi se rešavali »na bazi ravнопravnosti i bratstva svih naroda i narodnosti naše zemlje«. Po Titovim rečima, taj komitet je trebalo da predstavlja »centralnu vlast koja se rađala iz narodnog ustanka«. Poseban značaj tog komiteta bio bi u odnosu na kraljevsku emigrantsku vladu, koja je već počela javno da istupa protiv ustanka. Međutim, kad je početkom septembra 1941. Tito saznao da je sovjetska vlada obnovila odnose sa jugoslovenskom kraljevskom vladom, on je — da se ne bi stvarale spoljnopolitičke teškoće Sovjetskom Savezu — predložio da se zasad odustane od stvaranja takvog komiteta i o tome je doneta odluka na vojno-političkom savetovanju u Stolicama. Smatralo se da bi osnivanje Narodnog komiteta oslobođenja u to vreme bilo preuranjeno i dovelo bi do paralelizma ustaničke vlade u zemlji i legitimne kraljevske vlade koju je Sovjetski Savez priznavao. Međutim, nije se odustalo od namere da se to ostvari kad se proceni da su za to sazreli međunarodni uslovi. Neki nagoveštaji da je to bilo aktuelno i u toku trajanja Užičke republike mogu se naslutiti iz

nekih dokumenata. Tako u pismu Ivanu Milutinovicu i Sretenu Žujoviću, koji su se nalazili u Užicu, Tito je iz Krupnja 9. oktobra pisao o »stvaranju jednog centralnog tijela, koje će trebati preuzeti na sebe zadatak rukovanja kako političkim tako i privrednim životom na čitavoj oslobođenoj teritoriji, o tome ćemo konačno donijeti rješenje, kada ja stignem u Užice«. I zaista, početkom novembra, odlukom CK KPJ, formiran je Glavni narodnooslobodilački odbor za Srbiju, koji Tito u jednom pismu naziva Centralnim odborom za oslobođenu teritoriju. Nije posve izvesno da ne bi došlo do formiranja i Narodnooslobodilačkog odbora za Jugoslaviju da je duže potrajala Užička republika. To se donekle naslućuje iz Titovog pisma Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju od 19. oktobra 1941. godine, u kome zahteva da Pokrajinski komitet potraži Dragoljuba Jovanovića i da mu savetuje da se prebaci na slobodnu teritoriju, a zatim »udesite da Lolin stari što prije i što sigurnije stigne ovamo. Njega očekuje veoma važan posao«. Ako je Dragoljub Jovanović bio planiran za Glavni NOO za Srbiju, koji je onda važan posao očekivao Ivana Ribara, ako ne formiranje Narodnog komiteta oslobođenja. Ivan Ribar nije tada uspeo da izade iz Beograda, a Užičku republiku je okupirao neprijatelj, tako da ovaj komitet nije formiran. Njegovo stvaranje u periodu Užičke republike svakako bi i bilo preuranjeno, jer međunarodni uslovi nisu bili za to sazreli.

Dok je KPJ delila sudbinu sa narodima i narodnostiima Jugoslavije, jugoslovenska kraljevska vlada u prvim danima okupacije nije imala veze sa svojom zemljom. Smatra se da su prve vesti o situaciji u Jugoslaviji -kraljevskoj vlasti stigle preko Istanbula 19. juna 1941. godine. U Istanbulu se naime, nalazio Jovan Donović, predstavnik jugoslovenske kraljevske vlade za Bliski i Srednji istok, koji je organizovao veze i pribirao sve informacije iz Jugoslavije koje su do njega stizale na razne načine, a zatim vršio njihovu selekciju. Zadržavao je vesti za koje je smatrao da ne bi odgovarale vlasti i slao ih kasnije britanskim predstavnicima i svojoj vlasti, sve sa ciljem da se borba protiv okupatora u Jugoslaviji predstavi kao nastavak patriotskog pokreta od 27. marta

1941. i da se saveznicima prikaže kao ujedinjeni nacionalni front. Tim kanalom su stigle i prve vesti o postojanju četničke organizacije Draže Mihailovića, kao i vesti o prvim akcijama protiv okupatora ali nedovoljno naznačeno ko ih vodi.

Prve vesti o postojanju narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji obradovale su, pre svega, SOE (Special Operations Executive) — Upravu za specijalne operacije u Velikoj Britaniji, a posebno njen Balkanski odsek u Kairu, jer je ova služba u postojanju pokreta otpora na Balkanu videla uporište za svoju aktivnost unutar Hitlerove evropske tvrđave.

četnički pokret Draže Mihailovića, čije je sedište bilo na Ravnoj gori, u početku je tražio veze sa Britancima i izražavao nesklonost prema kraljevskoj vladi zbog toga što je napustila zemlju. S druge strane, kraljevska vlada je ostavila određene ljude, kao što su bili Ilija Trifunović-Birčamn i Dušan Dimitrijević, računajući da će oni organizovati pokret otpora. Ni britanska vlada ni jugoslavenska kraljevska vlada, po primanju vesti o postojanju četnika Draže Mihailovića, ne žure da ukazu pomoć ovom pokretu; štaviše, one o tome u početku i ne raspravljaju. Međutim, predsednik jugoslovenske vlade Dušan Simović, početkom avgusta traži od britanske vlade podmornicu za Split, gde se nalazio Birčanin, koji je verovatno bio u vezi sa jugoslovenskom vladom.

Obe vlade zabrinjavaju prve vesti o borbama ustaničkih u Jugoslaviji, pre svega u Srbiji i Crnoj Gori, koje počinju da prenose štampa i radio-stanice savezničkih i neutralnih zemalja u drugoj polovini jula 1941. godine. Za njih je ovo bilo iznenadenje koje su najmanje očekivale. Britanska vlada je zastupala gledište da treba pripremiti jednu široku organizaciju, spremnu da otpočne borbu kad bude dat znak iz Londona. Jugoslovenska kraljevska vlada je takođe bila zabrinuta zbog vesti o akcijama protiv okupatora u Jugoslaviji pa je i ona tražila uzdržavanje od borbe protiv okupatora. Predsednik vlade Simović, zabrinut zbog nemačkih odmazdi nad stanovništvom, i još više zabrinut zbog toga da ustanak ne počne mimo vladine kontrole, već 22. avgusta 1941. je poručivao: »Pričekajte dok slavuj ne zapeva nad pirami-

dama«, tj. pričekajte poruke vlade. Izbeglička kraljevska vlada kategorično je bila protiv oslobođilačke akcije koju je povela KPJ. Svojim stavovima, izbeglička vlada se približavala kvislinškoj vlasti »narodnog spasa« — da Srbi budu mirni i »ne izazivaju Nemce«. Ocena i britanske i jugoslovenske vlade bila je ista — da je prerano počinjati bilo kakve akcije protiv okupatora u Jugoslaviji zbog represalija koje bi on mogao da primeni. Takvim stavovima dovele su u nezgodnu situaciju englesku radio-stanicu BBC, jer se javio problem kako izveštavati svetsku javnost o situaciji u Jugoslaviji a da se ne podstiče borba protiv okupatora. Zbog toga su u toku 1941. usledila neodređena obaveštenja o »gerilcima« u Jugoslaviji, za koje se nije znalo kome pripadaju — partizanima ili četnicima. Ovakvim informacijama nisu bili zadovoljni ni četnici ni partizani. Međutim, čim je britanska vlada zvanično počela izražavati podršku četničkom pokretu Draže Mihailovića, preko BBC se sve više govori, a u štampi piše, o četnicima. Partizani se ne pominju.

Raspolažući skromnim brojem pristalica, a shvatajući značaj direktnih radio-veza sa britanskom vladom i jugoslovenskom kraljevskom vladom, Draža Mihailović je ubrzano radio na uspostavljanju tih veza. Prve radio-poručke odaslao je sa Ravne gore polovinom avgusta 1941. i one su uhvaćene u pomorskoj bazi u Portišedu, što je utvrđio dr Jovan Marjanović, a ne preko Malte u septembru, kako je do sada pisano u našoj istoriografiji. Kasnije, u septembru, ta je veza prebačena na Maltu, preko radio-talasa pod šifrom »Vila Resta«. Ta radio-veza sa britanskom vladom, a preko nje i sa jugoslovenskom kraljevskom vladom, počela je da funkcioniše 25./26. septembra 1941. godine. Istovremeno je tekao proces pripremanja jedne izviđačke ili, kako Bil Dikin piše, eksperimentalne misije koja je dobila zadatak da krene u Jugoslaviju i ispita šta se tamo događa.

Već prve vesti o borbama protiv okupatora u Jugoslaviji i Simovićevo molbo za pomoć iz početka avgusta 1941. godine — da se naoruža ono malo kraljevske jugoslovenske vojske što je uspelo da se prebaci iz Jugoslavije u druge zemlje — podstakli su britansku vladu da se pozabavi Jugoslavijom. Već krajem avgusta 1941. Cer-

čil je uputio poruku ministru za ekonomsko ratovanje Daltonu sa pitanjem kakve su veze sa »gerilcima« i šta se može učiniti da im se pomogne. U to vreme pitanjem Jugoslavije bavio se Balkanski odsek SOE i bio je zadužen da formira prvu misiju, koju je trebalo odmah uputiti u Jugoslaviju. Kapetan Džulijan Emeri je u ime SOE vodio razgovore najpre sa avijacijom, koja nije bila spremna da ustupi avion za prebacivanje misije u Jugoslaviju. SOE se potom obratila mornarici, od koje je dobila potvrdan odgovor i Dalton je 30. avgusta mogao da obavesti čerčila da se priprema jedna- misija koja će pomorskim putem biti prebačena da uspostavi direktni kontakt sa »gerilcima«.

Iako je dosta pisano o ovoj misiji, još uvek nisu dovoljno rasvetljena sva pitanja **ili** vezi sa njenim zadacima i ulogom koju je odigrala po svom dolasku u Srbiju za vreme Užičke republike. Zato nije suvišno podsetiti kako je ova misija formirana i šta je sve radila po dolasku u Crnu Goru, a potom u Srbiju. Pre svega, posle različitih tumačenja koja su dali istoričari, treba reći da je to britanska misija koja je formirana na brzinu od 3. do 8. septembra 1941. godine. Sačinjavali su je: Bil Hadson, koji je znao srpski jezik jer je između dva rata radio kao inženjer u rudniku Zajača i drugim radnicima zapadne Srbije, zatim vazduhoplovni majori Zaharije Ostojić i Mirko Lalačović, koji su učestvovali u puču 27. marta, i radio-telegrafista, podoficir Veljko Dragićević.

Posle formiranja, misija je upućena na Maltu, odakle je krenula 14. septembra podmornicom »Trijumf« i iskrčala se u noći između 17. i 18. septembra 1941. u Perazića Dolu kod Petrovca na Moru. Ova operacija vodena je pod šifrom »Bulzaj« (Bullseye).

Postavlja se pitanje kakve je zadatke dobila ova misija? I tu je bilo nešlaganja među istoričarima, jer je papir na kome su bili precizirani zadaci nestao u vihoru rata. Prema Hadsonovom sećanju, osnovni zadatak misije je bio »da koordinira akcije snaga otpora protiv neprijatelja«. To znači da se od misije očekivalo da će se, pored prikupljanja tehničkih i vojnih podataka o raspoloženju snaga i naoružanja trupa sile osovine, povezati sa grupama koje pružaju neprijatelju otpor, ispitati njihovu

delatnost i o tome izveštavati britanske ustanove, pre svega SOE. Ni do danas nije objašnjeno kakve su posebne zadatke dobili jugoslovenski oficiri — članovi ove misije koji su na brzinu uključeni, jer su prethodno predviđeni jugoslovenski članovi misije otkazali putovanje podmornicom. U trenutku formiranja, misija nije znala za postojanje Draže Mihailovića. Tek u Crnoj Gori, misija će dobiti uputstva iz Kaira da krene u štab Draže Mihailovića. Štaviše, ona je najpre došla u vezu sa partizanima Crne Gore i boravila je nekoliko dana u glavnom štabu za Crnu Goru, u selu Radovču.

Dok se ova misija fortimirala, dok je putovala i boravila u Crnoj Gori, tekaо je proces *postepenog* priznavanja Draže Mihailovića — od britanske i jugoslovenske vlade. Sasvim je verovatno, a to i najnovija istraživanja pokazuju, da Draža Mihailović nije bio ličnost koja je planirana da u ime jugoslovenske vlade rukovodi pokretom otpora u zemlji pod kontrolom obeju vlada. Već je napomenuto da su Britanci kontaktirali sa predstavnicima Zemljoradničke stranke i da je jugoslovenska vlada ostavila kao svoje ljude Dušana Dimitrijevića i Iliju Trifunovića-Birčanina pa je sasvim razumljivo što su obe vlade zauzele stav iščekivanja i nisu odmah prihvatile Dražu Mihailovića. Trebalo je da prođu dva meseca od prvih vesti sa Ravne gore da bi bilo jasno da ljudi koji su ostavljeni nisu uspeli da stanu na čelo pokreta otpora i da se Draža Mihailović predstavio kao najjači vođa koji se bori za očuvanje buržoaskog poretku.

Pitanje Jugoslavije bilo je stavljeno na dnevni red u Britanskom ratnom kabinetu 18. septembra ali je, na čerčilov predlog odloženo, s tim što je zaključeno da se ustanicima u Jugoslaviji s vremena na vreme pruži ohrabrenje preko štampe i da se naoružavaju jugoslovenske jedinice koje su se nalazile na Srednjem istoku.

Kad su vesti iz Jugoslavije učestale i kada je Draža Mihailović uspostavio radio-vezu sa britanskim predstavnicima preko Malte, oni su tu vezu konačno predali jugoslovenskoj vladu između 25. i 26. septembra, ali je i dalje išla preko britanskih kanala.

Septembar 1941. godine bio je preloman mesec i za narodnooslobodilački pokret i za četnički pokret Draže

Mihailovića. Narodnooslobodilački pokret tada stvara prostranu slobodnu teritoriju, odnosno Užičku republiku, i održava izuzetno važno vojno-političko savetovanje u Stolicama kod Krupnja, gde se — na osnovu stečenih iskustava u borbi protiv okupatora i njegovih saradnika u celoj zemlji — određuju ujednačeni kriterijumi za dalji razvoj NOR-a i revolucije u Jugoslaviji. S druge strane, četnički pokret Draže Mihailovića, zbog uspešnog razvoja ustanka pod rukovodstvom KPJ, bio je prinuđen ne samo da ubrzano radi na organizaciji svojih vojnih snaga nego i da se deklariše kao antifašistički pokret i da se što brže izbori za to priznanje kod britanske i jugoslovenske vlade.

Cilj Draže Mihailovića bio je da se kod britanske i jugoslovenske vlade stvori utisak kako se četnički pokret u Srbiji i drugim krajevima svim sredstvima bori protiv okupatora. Da bi to postigao, i da bi ostvario što bolji utisak kod pomenutih vlada, Mihailović je sve akcije NOP-a protiv okupatora prisvajao i pripisivao četničkom pokretu. Izveštaje o tome slao je ne samo radio-vezom nego i u pisanim izveštajima preko raznih kanala. Tako je u Istanbul krajem septembra 1941. stigao dr Miloš Sekulić sa detaljnim izveštajem od Draže Mihailovića. Ovaj i drugi izveštaji koji su pristizali sa raznih strana ne ostavljaju britansku vladu ravnodušnom. Na sednici Ratnog kabineta 2. oktobra zamenik ministra spoljnih poslova Aleksandar Kadogan je postavio pitanje da li se jugoslovenska vlast može obavestiti o mogućnosti slanja pomoći snagama u Jugoslaviji koje su podigle ustakanak. Na to mu je odgovoren da su u tom smislu već poslatе instrukcije komandi na Srednjem istoku.

Istovremeno, veliko uzbudjenje jugoslovenske vlade izazivali su izveštaji o zločinima ustaša u Jugoslaviji. Zato je tražila da se bombarduju hrvatski gradovi. Ali umesto uslišavanja ove molbe, britanski predstavnici su joj predali neke telegrame od Draže Mihailovića i Hadsona iz Crne Gore. U tim telegramima se hitno tražilo oružje pa je Simović sazvao sednicu vlade 8. oktobra. Iako nije ostalo pisanih tragova sa ove sednice, pretpostavlja se da je tada odlučeno da se prihvati četnički pokret Draže Mihailovića kao vladina oružana snaga u zem-

lji i da se kraljevska vlada založi kod britanske vlade da mu se pomogne ratnim materijalom i novcem. Smatralo se da je najpodesnije da o tome sa predsedni'kom britanske vlade Cerčilom razgovara kralj Petar II.

Taj razgovor je obavljen 13. oktobra 1941. godine i tom prilikom je kralj Petar II predao čerčilu tri ed-memoara. Prvi je sadržavao zahteve za pomoć »gerilcima«. Pre svega, tražila se eskadrica aviona dugog radijusa letenja da bi mogla dostavljati pomoć četnicima preko aerodroma Preljina, čačak i Požega. Zatim se tražilo iskrcavanje britanskih trupa na Balkanu. Kao najpodesnije mesto predlagano je Crnogorsko primorje, od Budve do Bojane. Ove trupe trebalo je da preduzimaju akcije, ili bar da obezbede »pozadinu i baze ustanika«. Drugi ed-memoar je davao podatke o zločinima u Jugoslaviji i zahtevao odmazdu »bombardovanjem italijanskih grada«, a treći je tražio da se organizuje pomoć pošiljkama hrane, kao što je to urađeno u Grčkoj.

Na zahtev Kralja Petra II i izbegličke vlade, čerčil i britanska vlada zvanično su priznali četnički pokret Draže Mihailovića i odlučili da ovaj pokret pomažu u granicama svojih mogućnosti. U tom smislu je upućen telegram komandi Srednjeg istoka da, iako je ustanak preuranjen, treba ustanike »podržati svim mogućim sredstvima«. Tako su se u prvoj polovini oktobra 1941. godine britanska i jugoslovenska vlada dogovorile da se ne samo prizna četnički pokret Draže Mihailovića nego da mu se ukaže vojna pomoć i da se afirmiše u svetskoj javnosti kao glavna snaga koja se bori protiv okupatora u Jugoslaviji.

Istovremeno, Draža Mihailović u zemlji pojačava delovanje i prvi put potpisuje telegrame svojim imenom, svakodnevno tražeći pomoć od britanske i jugoslovenske vlade. Očekujući pomoć, on pristaje na saradnju sa narodnooslobodilačkim pokretom i sa svojim odredima silazi sa planina u gradove čačak i Gornji Milanovac, gde ima svoje komande mesta, i zajedno sa partizanima deli vlast, a Požegu četnici na silu optimaju od partizana zbog aerodroma. U periodu intenzivnih aktivnosti britanske i jugoslovenske vlade i Draže Mihailovića, britanska

misija sa Hadsonom na čelu 9. oktobra dobija poruku iz Kaira da krene u Srbiju (u štab Draže Mihailovića).

Zašto se britanska i jugoslovenska vlada opredeljuju da priznaju Dražu Mihailovića i da mu pruže svaku moguću pomoć baš u tom trenutku — teško je odgovoriti. Izgleda da se nije radilo samo o tome da su ljudi koje je jugoslovenska kraljevska vlada ostavila izneverili njeni nade nego da su sa raznih strana počeli da stižu izveštaji koji su nedvosmisleno govorili da akcije protiv okupatora u Crnoj Gori i Srbiji uglavnom vode komunisti, sa kojima Britanci nisu imali nikakvih veza. To su potvrđivali i Hadsonovi izveštaji iz Crne Gore — da supartizanske jedinice jače i borbenije, a da »nacionalistički elementi stoje na drugoj strani i čekaju«. Bojazan da se razvoj događaja u Jugoslaviji ne otme britanskoj kontroli uslovila je, posle oklevanja, brzo prihvatanje pokreta Draže Mihailovića. To se može dosta jasno sagledati iz poruke koja je upućena Hadsonu još dok se nalazio u Crnoj Gori — da Britanci neće pomagati vođu gerile koji nema podršku jugoslovenske vlade. Ne može se reći da su Britanci u vreme Užičke republike bili neobavešteni, jer su ne samo iz HadsonoVih telegrama nego i sa drugih strana bili informisani o postojanju u Jugoslaviji dvaju pokreta suprotnih težnji.

Akcija da se afirmaše i pomogne Dražu Mihailović nastavljena je i u drugoj polovini oktobra 1941. godine. Simović je uputio pismo čerčilu 20. oktobra i posetio ministra inostranih poslova Velike Britanije Antoni Idna. Plod te akcije bili su telegrami britanskog Generalštaba komandi Srednjeg istoka u kojima je zahtevano da se što hitnije pošalje pomoć Draži Mihailoviću.

U trenutku kad je pala odluka da se prizna i pomogne Draža Mihailović, u diplomatsiku igru oko Jugoslavije uključio se i Sovjetski Savez preko svog ambasadora u Londonu Ivana Majskog. On je 22. oktobra 1941. godine posetio Idna i predložio mu, na osnovu obaveštenja koja je imao od ministra jugoslovenske vlade, da britanska i sovjetska vlada koordiniraju propagandu i akcije oko pomoći ustanku u Jugoslaviji da bi se postigli najbolji rezultati. On je, između ostalog, izjavio da je »veoma važno da se jugoslavenski ustanan ohrabri i na svaki

način pomogne, sada kad je izbio». Sledеći put, 29. oktobra, kad je ponovo posetio Idna, doneo je spisak potreba u vojnem materijalu koji treba hitno dostaviti ustanicima. Sad su Britanci imali u tom pogledu podršku i Sovjetskog Saveza, a po njihovim raznim službama kružila su obaveštenja da su pobune u Srbiji i Crnoj Gori prerasle u nacionalne ustanke pa su Britanci postali odlučniji u nastojanju da pruže pomoć četnicima. Krajem oktobra 1941. bilo je reči da se odvoje dva bombardera sa Malte za dostavljanje pomoći u Crnu Goru i na dalmatinsku obalu.

Dok su se u Londonu vodile unakrsne diplomatske akcije da se otpočne sa slanjem pomoći četničkom pokretnu Draže Mihailovića, britanska misija krenula je iz Crne Gore 13. oktobra u Srbiju u pratnji Mitra Bakića i Arse Jovanovića. Ova misija već u Čmoj Gori nije delovala kao celina. Jugoslovenski oficiri imali su ne samo različite stavove nego su se odvojili od Hadsona, koji je ostao sa partizanima, i povezali se sa tajnim oficirskim udruženjem u Crnoj Gori. U stvari, već tada se misija raspala i Hadson je ostao samo kao britanski oficir za vezu. On je sa Ostojićem stigao u Užice oko 20. oktobra 1941. godine i, umesto da sa njim produži na Ravnu goru, zadržao se u Užicu i okolini do 25. oktobra.

Za nekoliko dana, koliko je boravio na ovoj teritoriji, Hadson je vodio više razgovora sa rukovodiocima narodnooslobodilačkog pokreta, a najvažniji su njegovi razgovori sa Titom. Iz onoga što se dosad zna, Hadson je, navodno, ponudio određene tehničke podatke da bi rukovodstvo NOP-a uspostavilo radio-vezu sa britanskom obaveštajnom službom (SOE) u Kairu i da se preko te veze objasni sve što se tiče NOP-a i zatraži podrška saveznika. Najspornije mesto u Hadsonovom kazivanju je da Tito i ostali predstavnici NOP-a nisu pokazivali veće interesovanje za tako rano uspostavljanje veza sa Britanicima, jer su očekivali pomoć od Sovjetskog Saveza. Izvesna uzdržanost narodnooslobodilačkog pokreta prema ovoj misiji bila je razumljiva, s obzirom na dugogodišnju propagandu koja je iz Kominterne vodena protiv Velike Britanije, a naročito protiv Intelidžens-servisa. Ta propaganda se nesumnjivo odrazila i na KPJ uoči i u to-

ku drugog svetskog rata. Međutim, Edvard Kardelj u svojim sećanjima tvrdi da se Hadson nije upuštao u političke diskusije o uspostavljanju saradnje između rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta i britanske vlade, što su predlagali članovi Vrhovnog štaba, »jer je, razume se, došao sa konkretnim zadatkom da se dogovara o saradnji sa četnicima, a za likvidaciju NOP i KPJ. Bio je vojnik i izvršavao je vojničke zadatke kako mu je naređeno«. I Kardelj ističe objektivnost Hadsonovih izveštaja.

Suprotno tvrdi britanska strana — da je Hadson preneo želju Britanaca da se ostvari ujedinjavanje svih snaga koje bi se borile protiv okupatora, podrazumevajući, pre svega, objedinjavanje partizana i četnika. Na Hadsona je Tito ostavio utisak da mu je glavni cilj da izbegne neprilike sa četnicima i izjavio je, prema Hadsonu, da on nema »ništa protiv čića, ali je jugoslovenski oficirski kor kao celina bio kompromitovan«. Tada je još vladalo uverenje da se može postići neki kompromis sa Dražom Mihailovićem i, kako je preneto Hadsonu, ako Mihailović neće da sarađuje, od njega se traži jedino da ne ometa stalne partizanske operacije protiv nemačkih jedinica.

Za tih nekoliko dana Hadson je imao priliku da stekne dosta jasnu sliku o vojno-političkoj situaciji na teritoriji Užičke republike i na frontovima prema okupatoru, posebno o odnosima između partizana, četnika i okupatora, kao i o demokratskom karakteru narodne vlasti. On nije krio da je cilj njegovog puta štab Draže Mihailovića na Ravnoj gori. Za to mu je omogućeno da tamo stigne 25. oktobra sa partizanskim ispravama, gde ga je Mihailović primio sa izvesnom rezervom, zbog toga što se nekoliko dana zadržao u Užicu, iako mu je Hadson doneo pouzdanu šifru za radio-vezu sa SOE. Ubrzo je iz Crne Gore stigao i drugi deo ove misije: major Latalović i radio-telegrafista Dragićević, koji je ostao u Užicu i priključio se narodnooslobodilačkom pokretu sa radio-stanicom »Mark III«.

Posle dolaska Hadsona i jugoslovenskih oficira Zaharija Ostojića i Mirka Latalovića, Draža Mihailović je

postao još nepomirljiviji prema NOP-u. Tako je »britansko obećanje podrške imalo za posledicu pogoršanje četničko-partizanskih odnosa«. Nisu dovoljno jasne Mihailovićeve pobude zbog kojih je upravo posle Hadsonovog dolaska iznenada odlučio da se sretne sa Titom i da ponovo razgovara o saradnji, iako je odugovlačio da to učini jer su postojali »mnogi nesporazumi«. Da li je to učinio na Hadsonovo navljevanje, ili da zavara trag predstojećem napadu na partizanske jedinice širom Užičke republike — o tome možemo samo da nagadamo. Svakako je i jedno i drugo uticalo na to da Mihailović za traži hitan susret sa Titom. Sastali su se 26. i 27. oktobra u selu Brajićima. Osnov za razgovore predstavljalo je 12 formulisanih tačaka koje je Tito uputio Draži Mihailoviću 20. oktobra. Razgovori su završeni bezuspešno, jer Draža Mihailović nije prihvatio najhitnije Titove predloge, kao što su: stvaranje zajedničkog operativnog štaba za borbu protiv Nemaca i kvislinga; zajedničko snabdevanje partizana i četnika; organizaciju privremene narodne vlasti u formi narodnooslobodilačkih odbora i sprovođenje mobilizacije na dobrovoljnoj osnovi. Delegacije su se razišle sporazumevši se o nizu manje značajnih pitanja.

Ranije se u našoj iistoriografiji, pod uticajem zabeleški Vladimira Dedijera, uglavnom pisalo, da je Hadson bio taj koji je podstakao Dražu Mihailovića na obračun sa narodnooslobodilačkim pokretom 1941. godine. Međutim, najnovija istraživanja profesora Marjanovića ukazuju, kako je napomenuto, da je Hadson imao vrlo malo uticaja na stavove Draže Mihailovića, kao i na odnose britanske i jugoslovenske vlade prema njemu, jer su se one već bile opredelile za četnički pokret. Staviše, Hadsonov dolazak Mihailović je shvatio kao sporedan čin. Tada je veza sa britanskom i jugoslavenskom vladom u veliko funkcionisala i Draža Mihailović je bio jedini priznati vođa otpora u Jugoslaviji. U vreme Hadsonovog dolaska četnički komandant je već stekao određeno samopouzdanje i već krajem oktobra 1941. smatrao je da je došlo vreme da se obračuna sa NOP-om i da istovremeno stvara prostor za manevrisanje prema Nemcima, čineći prve korake za kontakte i pregovore sa njima. Ta-

ko se dogodilo da je britanska podrška četničkom pokretu proizvela sasvim suprotan efekat od onoga koji se očekivao. Umesto jačanja borbe protiv okupatora, Draža Mihailović je iskoristio britansku podršku za jačanje svog pokreta protiv suparničke partizanske strane i time znatno oslabio borbu protiv okupatora, pre svega u Srbiji. Britansko obećanje pomoći četnicima imalo je za posledicu pogoršanje četničko-partizanskih odnosa. Draža Mihailović je bio ubeđen da se u svetu zna samo za njega i njegov pokret, a da se ne zna o partizanima i da on treba da se obračuna sa njima, jer je procenjivao da već ima velike prednosti bez obzira na to što ni približno nije raspolagao oružanim snagama kakve su imali partizani u Srbiji. Četnički vođa je procenjivao da je britanski interes da se suprotstavi ambicijama i planovima Sovjetskog Saveza na Balkanu i onim borbenim grupama koje unutar država Balkana podržavaju te ambicije. On to nije otvoreno izražavao pa je sukob sa partizanima predstavljao Hadsonu »kao čisto unutrašnju stvar Jugoslovena« i da u to ne treba da se meša bilo ko sa strane.

S obzirom na prvobitno upustvo koje je Hadson dobio — da radi na koordinaciji delatnosti svih grupa pokreta otpora, on nije bio poželjan kao svedok razgovora između Tita i Draže Mihailovića, jer bi se na taj način detaljnije upoznao sa neslaganjima koja su postojala između partizana i četnika.

Iako je Draža Mihailović na sve moguće načine pokušavao da spreči prodor istine o narodnooslobodilačkom pokretu, odnosno o Užičkoj republici, ta istina je prodrla u svet raznim, pa i četničkim kanalima. Pored pomenuih Hadsonovih telegrama, tu su izveštaji već pomenuog dr Sekulića, a zatim Gradimira Bajlonija početkom oktobra 1941. godine. Naročito Sekulovićev izveštaj, među prvima, daje sliku narodnooslobodilačkog pokreta i stepena njegovog razvoja, naglašavajući da su partizani orijentisani ulevo i da su »dinamični, borbeni i otporni«. Tako su Britanci preko svojih kanala i preko ovih izveštaja imali dosta obaveštenja o ustanku u Srbiji.

Što se tiče opredeljenja između partizana i četnika, britanska i jugoslovenska vlada nisu se nimalo koleba-

le. One su imale jasan stav i opredelile su se, kako smo napomenuli, za četnički pokret. Dok su se Britanci u početku interesovali samo za vojnu stranu ustanka i uspehe ustanika u borbi protiv okupatora, od oktobra 1941. počinju se sve više interesovati za političku stranu ustanka. Imajući u vidu iskustvo iz gradanskog rata u Španiji, oni počinju vršiti diplomatski pritisak na Sovjetski Savez, a posredno i na narodnooslobodilački pokret, da se partizani stave pod komandu Draže Mihailovića i na taj način se reši pitanje jedinstvenog fronta protiv okupatora u Jugoslaviji. Tada započinje politička igra u kojoj britanska i jugoslovenska vlada na razne načine pokušavaju da privole Sovjetski Savez da savetuje partizanima da se stave pod komandu Draže Mihailovića. To su činili znajući za vezu KPJ sa Kominternom, a preko nje i sa Sovjetskom vladom. Britanska vlada je po svaku cenu želela da narodnooslobodilački pokret izgubi samostalnost uključivanjem pod komandu Draže Mihailovića, ali je ipak vodila računa o tome da to ne bude povod za zaoštravanje odnosa sa Sovjetskim Savezom.

Da bi se to ostvarilo, bilo je potrebno da četnički pokret Draže Mihailovića raspolaže sa znatno više vojnih snaga i sredstava, a i diplomatske veštine. Računajući na britansku podršku, a i zbog straha da ne izgubi bitku za mase u Srbiji, Mihailović je pokazivao sve manje strpljenja i političkih obzira. Za stavove britanske vlade o potrebi ujedinjavanja partizana i četnika pod njegovom komandom, prepostavljalо se sa sigurnošću, znao je pre napada na centar oslobođene teritorije Užice. To se može zaključiti iz uputstva koje je Hadson primio iz Londona 30. oktobra, u kome se savetuje generalu Ljubi Novakoviću, koji se bio razišao sa Dražom Mihailovićem, da se sporazume sa njim pošto »opšti državni interesi nalažu jedinstvo i širokogradost«. Stavove Velike Britanije o uspostavljanju zajedničkog fronta i da će tek tada početi da stiže njena pomoć, i partizanima i četnicima trebalo je da prenese Hadson. On je to svakako preneo četnicima, ali sa partizanima nije mogao a nije ni smeo da uspostavi vezu, jer mu je Mihailović zapretio da će u tom slučaju »okončati naše odnose«. Ipak, Hadson je uspeo da obavesti Britansku vladu o početku oružanih

sukoba između partizana i četnika 1. novembra 1941. godine.

Bez obzira na ovo obaveštenje, britanska komanda za Srednji istok u Kairu nastavila je pripreme za dotur oružja i druge pomoći Draži Mihailoviću. U Komitetu za odbranu 4. novembra održan je sastanak Generalštaba, kome su prisustvovali načelnici svih rodova vojske. Pored ostalih, bili su prisutni Dalton i Idn. I ovog puta Ćerčil se založio za to da treba sve učiniti da se razvije ustank i da treba slati oružje, opremu i druge neophodne stvari. Ako je to teško ostvariti vazdušnim putevima, treba ispitati mogućnost da se pomoć šalje morem. Prvi pokušaj da se doturi pomoći Draži Mihailoviću izvršen je 5. novembra, ali nije uspeo zbog lošeg vremena. Bilo je to vreme ikada je oružani sukob između partizana i četnika uveliko odmakao i kad su se četnički odredi od Požege u neredu povlačili prema Ravnoj gori.

To nije spričilo Dražu Mihailovića da nastavi sa slanjem lažnih izveštaja u kojima je stajalo, između ostalog, da se voda komunista u Srbiji, pod lažnim imenom Tito, ne može smatrati za vođu otpora; da su partizani prvi napali četnike; da je borba komunista protiv Nemaca »prividna« i da nije dobio nijedne puške iz užičke fabrike oružja. Istovremeno je ispoljio netrpeljivost i prema Britancima, plašeći se da ne upute pomoći partizanima. »Još treba da im vi dobavite englesko oružje pa smo gotovi zauvek«, iskazujući pri tom pretnju da će on ako dode do toga odbiti britansku pomoć.

Konačno, prva britanska pošiljka stigla je četnicima 9. novembra. U stvari, to je bila prva i poslednja pošiljka u toku 1941. godine. Ona se sastojala od 20 mašinki, 10.000 metaka, 600 ručnih bombi, 4.556 dolara i 181 britanske funte. Dotur ove, makar i simbolične, pomoći četnicima još više je pojačao podozrenje narodnooslobodilačkog pokreta prema Britancima, pogotovu što je propaganda preko radio-Londona nastavljena u korist četnika.

Iz Londona je i dalje vođena pročetnička politika sa ciljem da se partizani potčine i da se za to pridobije sovjetska vlada. Jugoslovenska kraljevska vlada pojačala je u tom pravcu diplomatsku aktivnost do najvećeg mo-

gućeg stepena. Njeni predstavnici preduzeli su niz poseta visokim sovjetskim predstavnicima u inostransvu i državnicima u Moskvi i Kujbiševu krajem oktobra i u novembru 1941. godine. U Londonu su predsednik vlade Simović i ministri njegove vlade često posećivali sovjetskog ambasadora Ivana Majskog i poslanika kod jugoslovenske vlade Bogomolova. Tražili su ne samo da se pošalje pomoć nego da Staljin svojim autoritetom utiče na vođe partizana da se pomire sa četnicima. Tako su početkom novembra sovjetskim predstavnicima prvi put pomenuli ime Draže Mihailovića. Majski im je pri tom mogao samo posavetovati »da po svaku cenu treba izbegavati bratoubilačku borbu«.

U to vreme su se vodile ogorčene borbe između partizana i četnika na teritoriji Užičke republike. Draža Mihailović nije smeо prećutati ovaj sukob pred svojim pokroviteljima. Već 5. novembra obavestio je jugoslovensku vladu da su partizani napali četnike u nizu mesta istovremeno i da je on borbu »primio«. Tražio je što hitniju pomoć u oružju.

Pokrovitelji D. Mihailovića nastavili su sa diplomatiskom akcijom i u Sovjetskom Savezu. Predstavnik jugoslovenske vlade u Sovjetskom Savezu, poslanik Milan Gavrilović, posetio je u Kujbiševu posle proslave 24-godišnjice oktobarske revolucije zamenika ministra inostranih poslova Sovjetskog Saveza Andreja Višinskog, sa kojim je razgovarao o ustanku u Jugoslaviji na osnovu vesti radio-Beograda i tražio podršku za Dražu Mihailovića. Tom prilikom Višinski je izrekao ocenu »da je tamo već jedan novi mali front«.

Nastavljujući diplomatsku aktivnost u korist četničkog pokreta, kraljevska vlada je 11. novembra, istovremeno kad je Draža pregovarao sa Nemcima, priredila prijem u čast ambasadora Majskog i poslanika Bogomolova, koji do tada nisu često komunicirali sa jugoslovenskom vladom. Ovom prilikom sovjetski predstavnici pokazali su izvesnu naklonost prema Jugoslaviji. Na ovu promenu raspoloženja verovatno je uticao uspeh ustanka u zemlji.

Istog dana Draža Mihailović je telegramom izvestio Simovića ne samo da su ga komunisti napali nego da je

primoran da se bori istovremeno »protiv Nemaca, komunista, ustaša i drugih frakcija«. Međutim, on je ipak delično morao da prizna uspehe narodnooslobodilačkog pokreta, obaveštavajući da su komunisti koncentrisani »sa glavnim centrima otpora u čačku, Požegi i u Užicu« i da je Crna Gora »organizovana od strane partizana«. To je već bilo veliko priznanje u odnosu na ranije telegramme, a možda je usledilo i kao posledica trenutne slabosti Draže Mihailovića u momentu kad su Nemci na pregovorima u Divcima odbili da mu daju oružje pa on nije video drugi izlaz iz situacije nego da panično apeluje na kraljevsku vladu da mu što pre pošalje velike kolичine oružja da bi okončao »građanski rat«. Istovremeno je tražio da se preko radio-Londona i Moskve naredi partizanima da sa četnicima sklope sporazum, jer se posle neuspelih pregovora sa Nemcima osećao izgubljenim.

Čim je stigao ovaj Mihailovićev telegram, Simović je 12. novembra održao sednicu vlade na kojoj su razmatrana dokumenta u vezi sa ustanicima iz kojih se jasno moglo zaključiti da ustanici nisu jedinstveni, štaviše, jedan od izveštaća, dr Sekulić, saopštio je da su partizani nadmoćniji. Istog dana Idn je predložio Rendela da u njegovo ime »vodi ove stvari«, a Simović je obavestio Gavrilovića da od sovjetske vlade traži da »opomene komuniste u Jugoslaviji da treba da pomažu pukovnika Mihailovića i sarađuju s njim protiv Nemaca«. Jugoslovenska kraljevska vlada obraća se Majskom i britanskoj vlasti 13. novembra, tražeći preko ambasadora u Moskvi Straforda Kripsa da svi zajedno intervenišu u tom pravcu. U Užičkoj republici na tome je radio Hadson. On je predložio da obavi razgovor sa partizanima u Užicu o udruživanju četnika i partizana i da preko radio-stanice »Mark III« pošalje izveštaj o rezultatu ovih razgovora. Da bi se utro put ovoj nameri, trebalo je prethodno da usledi poziv iz Moskve na jedinstvo partizana i četnika.

Čim je došlo do sovjetsko-britanskih konsultacija o ustanku u Jugoslaviji, a zatim i o oružanom sukobu između partizana i četnika na teritoriji Užičke republike, pitanje ovih odnosa izašlo je iz jugoslovenskih okvira i postalo međunarodno pitanje. U prvom redu, za odnos između partizana i četnika bili su zainteresovani Velika

Britanija i Sovjetski Savez. Već je napomenuto da se Britanija opredelila za četnički pokret, a bilo joj je jasno da bi se Sovjetski Savez, ako bi trebalo da bira između partizana i četnika, opredelio za partizane, uprkos privremenom taktiziranju za jedinstvo obeju strana.

U britanskoj vladu upravo u novembru 1941. godine započele su diskusije o kratkoročnim i dugoročnim ciljevima britanske politike u Jugoslaviji. Britanska komanda na Srednjem istoku, uvažavajući prevashodno vojni doprinos u ratu, bila je sklona da pomogne ustanike u okupiranoj Evropi, pa i u Jugoslaviji one koji daju najbolje vojne rezultate, dok je Forin ofis morao voditi računa o dugogodišnjim britanskim interesima na ovom prostoru. Posmatrano sa tog aspekta, Britanija nije bila zainteresovana da pomaže partizanima. Bez obzira na teškoće i neuspehe koje je trpeo Sovjetski Savez, njegovoj vlasti bile su jasne namere Britanaca i ona je sa nepoverenjem gledala na dugoročne ciljeve britanske politike ne samo u Jugoslaviji nego i u Evropi. Zahvaljujući uspesima narodnooslobodilačkog pokreta u periodu Užičke republike, jugoslovensko pitanje je počelo da se nameće u britansko-sovjetskim odnosima još 1941. godine kao jedan od niza problema koje treba rešavati u vezi sa budućim uređenjem Evrope.

Imajući to u vidu, Staljin je 8. novembra 1941. godine pisao čerčilu da je potrebno uneti jasnoću koja nedostaje u međusobnim odnosima između Sovjetskog Saveza i Velike Britanije. »Ta nejasnoća rezultat je dveju okolnosti. Prvo, — ne postoji određen dogovor između naših zemalja o ciljevima rata i o planovima organizovanja mira posle rata; i drugo, — ne postoji dogovor između Sovjetskog Saveza i Velike Britanije o međusobnoj vojnoj pomoći u Evropi protiv Hitlera«. Pored niza pitanja koja su se ticala Evrope nalazilo se i pitanje koordinacije britanske i sovjetske politike prema ustanku u Jugoslaviji i prema posleratnom uređenju u celini. Čerčil je prihvatio Staljinov predlog i pokazao spremnost da raspravlja o nizu gorućih problema koji su se nametali u britansko-sovjetskim odnosima.

Prve razgovore o navedenim pitanjima počeo je da vodi Idn u Moskvi krajem decembra 1941. godine. Već

tada i britanska i sovjetska strana počinju da razmišljaju o tome šta će biti posle rata i da svoju politiku i akcije podešavaju prema zaključcima do kojih su tog trenutka došli. Zbog toga je razumljiv pritisak britanske vlade da partizani priznaju vrhovnu komandu Draže Mihailovića, uprkos dobijenim obaveštenjima da su partizani nadmoćniji i da energičnije vode borbe protiv okupatora. Ona vrši pritisak i na jugoslovensku kraljevsku vladu da bude energičnija u podršci četničkom pokretu, zatim interveniše kod sovjetske vlade, sve sa ciljem da suszbiće narastanje partizanskih snaga na koje je u krajnjoj liniji gledala kao na pobornike sovjeske politike u Jugoslaviji. Zato diplomatska akcija britanske i jugoslovenske vlade u novemburu 1941. godine teče forisirano, s namerom da se pomire »sve oprečne struje, dok su sukobi još u povoju«.

Kad se uvidelo da sovjetska vlada, i pored svih navedenih intervencija, ništa ne preduzima da opomene partizane da ostvare jedinstvo pod komandom Draže Mihailovića, preduzete su mere da Dražu Mihailovića zvanično priznaju britanska i jugoslovenska kraljevska vlada. Prvo javno zvanično priznanje Draža Mihailović je dobio 15. novembra u govoru koji je održao Simović preko radio-Londona, kada je Mihailović priznat i proglašen za komandanta svih oružanih snaga u Jugoslaviji. Pored poziva na prestanak bratoubilačke borbe, Simović je tražio smanjenje i ograničenje borbe protiv okupatora. Ovo priznanje je verovatno usledilo na podsticaj britanske vlade, što se može zaključiti iz pisma jednog od najviših funkcionera SOE Glenkonera (Glenconner) službeniku spoljnih poslova Diksonu. U tom pismu se između ostalog kaže:

»Podržavati partizane značilo bi isto što i odbaciti jugoslovensku vladu, koja je normalno imenovala Mihailovića za vođu svih jugoslovenskih snaga u Jugoslaviji. Ako će se ustank razvijati, njegova inspiracija mora biti da je to borba koju su svi Jugosloveni podigli za Jugoslaviju, a ne ustank protiv okupatorskih snaga, koji izvodi Moskva i predvode ga komunisti koji se bore za Rusiju... Uprkos teškoća, naša politika treba da bude podrška Mihailoviću, a u ovom trenutku to je najbolje

sprovedeno dozvoljavanjem jugoslovenskoj vladi da ga imenuje za vođu ustanka i Moskva može najbolje služiti svojim sopstvenim interesima podržavajući ovu odluku. Da bi to učinila, ona treba preko radija da uputi poruku svim komunistima u Jugoslaviji da se bez rezerve stave na raspolaganje Draži Mihailoviću kao nacionalnom vođi. Ako to Moskva učini, bio bi to jedan veliki korak prema obnavljanju jedinstva«.

Britanska procena razvoja situacije u Jugoslaviji u tom trenutku bila je da Draža Mihailović, ako bude priznat od britanske i jugoslovenske vlade i istovremeno pomognut oružjem i novcem, ima daleko veće izglede da se izgradi u jaču silu nego partizani, koji se u tom trenutku nisu mogli ni na koga osloniti osim na sopstvene snage.

Navedene ideje u pismu Glenkonera Diksonu prenete su Hadsonu 16. novembra 1941. godine i saopštene mu na sledeći način: »Vlada njegovog veličanstva smatra da borbu treba da vode Jugosloveni za Jugoslaviju, a ne da to bude pobuna koju će komunisti voditi za Rusiju, ako se želi uspeti. Vlada njegovog veličanstva traži zato od sovjetske vlade da naredi komunističkim elementima da se povežu sa Mihailovićem, da sarađuju sa njim protiv Nemaca, da se bezrezervno stave na raspolaganje Mihailoviću kao nacionalnom vođi. Simović će takođe naložiti Mihailoviću da se uzdržava od akcije odmazde«.

Svi koji su ranije pisali o Hadsonu stekli su utisak, ne znamo na osnovu čega, da je Hadson sa ovom porukom došao na Ravnu goru i da je to bila osnovna instrukcija koju je dobio još u Kairu.

Posle zvaničnog priznavanja Draže Mihailovića od jugoslovenske i britanske vlade, došlo je do jače diplomatske aktivnosti da to učini i Sovjetski Savez; ako ništa drugo, a ono bar da uputi opomenu partizanima da se drukčije odnose prema četničkom pokretu. Već 16. novembra Simovića je obavestio Aleksandar Kadogan da je on razgovarao sa Majskim i da ga je ovaj obavestio da je poslao telegram sovjetskoj vladi »u smislu Vaše sugestije«. Majski je napomenuo da je pripremio još jedan telegram »u kome ističe veliko interesovanje britanske vlade za ovu stvar«. Dan kasnije, otpravnik poslova

kraljevske jugoslovenske vlade u Kujbiševu, Bogić, posetio je Višinskog i preneo mu poruku svoje vlade da »želi da ceo pokret bude potčinjen pukovniku Mihailoviću, kao vojnom licu, koje će najbolje umeti da organizuje i vodi borbu protiv neprijateljske vojne sile«. Višinski je izbegao da da bilo kakav odgovor, pravdajući se da pretvodno mora da konsultuje svoju vladu i vojne stručnjake.

Ko zna koji put, Simović i Branko Cubrilović su posetili Majskog 18. novembra i on im je ponovio da će učiniti sve što je u njegovo moći »da se ujedine sve jugoslovenske borbene snage«. Istog dana Kadogan je, između ostalog, pisao Simoviću da iz jednog izveštaja Mihailovića proizilazi: »On namerava da likvidira komuniste čim mu se potrebno oružje bude stavilo na raspoređenje. Osvetničkih mera treba se po mogućству sasvim kloniti, i bilo bi poželjno da u tom smislu pošaljete instrukcije Mihailoviću. Osim toga, time bi se dovela u ravnotežu akcija koju će, nadamo se, preduzeti sovjetska vlast kod komunista«.

Istovremeno (18. novembra), ambasador britanske vlade kod sovjetske vlade, Straford Krips, razgovarao je sa Višinskim, koji ga je pitao zašto su ove dve grupe došle u sukob. »Odgovorio sam da, koliko ja znam, jugoslovenska vlast u Londonu je pre izvesnog vremena odvraćala Mihailovića od daljeg otpora i tražila od njega da odloži oružje. Verovatno je to bio razlog za njegovo povezivanje sa Nedićem, o čemu je javljeno, što je možda druge ustaničke grupe okrenulo protiv njega«, ističe Krips. To je i jedna od prvihi vesti za koju se zna o saradnji četničkog pokreta sa predsednikom kvislinške vlade Milanom Nedićem, koja je prodrla u svetsku javnost i nije jasno kojim putem je ona doprla do Kripsa. Kad je čuo za tu saradnju Višinski je ubacio da je time Mihailović mogao biti dobro kompromitovan. »Ja sam odvratio da iz ove veze nije ništa proizašlo, a pošto se od tada promenila politika jugoslovenske vlade i pošto ona sada traži da ga podržava u otporu okupacionim silama, sada je veoma poželjno da se obe grupacije pridobiju za saradnju pod Mihailovićevim vodstvom«, odgovorio je Krips.

Međutim, bez obzira na ova uporna insistiranja predstavnika britanske i jugoslovenske kraljevske vlade, sovjetski rukovodeći ljudi su bili vrlo oprezni i nisu se odmah izjašnjavali. Odgovora nije bilo. Uprkos nizu pismenih i usmenih zahteva, sovjetska vlada nije zvanično priznala Dražu Mihailovića. Pa ipak, uporan pritisak na sovjetsku vladu i optuživanje partizana da oni neće zajednički front, kao i obziri prema britanskoj vladu, imali su izvesno dejstvo. Preko radio-Moskve počeo se pominjati Draža Mihailović kao jedan od vođa otpora u Jugoslaviji.

Sve ovo je iskoristio Draža Mihailović i odmah nakon zvaoičnog priznanja izdao proglašenje Srbima, Hrvatima i Slovincima 16. novembra 1941, u kome, između ostalog, piše: »Odazivajući se vapaju mog napančenog naroda i mojim nacionalnim i vojničkim dužnostima, stupio sam na čelo junačkih i neustrašivih boraca za slobodu, čast i budućnost Jugoslavije. Naš vrhovni komandant, kralj Petar II potvrdio me na predlog slobodne jugoslovenske kraljevske vlade u Londonu za komandanta celokupne jugoslovenske vojne sile na okupiranoj teritoriji Jugoslavije. Time su svi naoružani pokreti u celoj državi stavljeni pod moju komandu i podređenim starešinama koje će imenovati kako vojni zakoni i disciplinski propisi naređuju«. On je u istom proglašenju pretio da neposlušni služe samo neprijatelju i imaće da odgovaraaju prema vojnim zakonima, »ako bi se zaklonili od narodnog suda«. Osim toga, Draža Mihailović je iskoristio ovo priznanje da svojim odredima od 15. novembra da novo ime — »Jugoslovenska vojska u otadžbini«, koje narod nikad nije prihvatio, nego ili je i dalje nazivao četnicima, a to je ime prihvaćeno i u istoriografiji.

Bez obzira na sva ta priznanja, Draža Mihailović se na Ravnoj gori u to vreme našao u izgubljenoj situaciji, opkoljen partizanskim snagama, pa je bio prinuđen da zatraži primirje. Teško je razlučiti kolikog i kakvog je udela u tome imao pritisak iz Londona da se Mihailović pomiri sa partizanima. Draža Mihailović je 16. novembra poslao u Užice svog predstavnika kod NOP-a, kapetana Milorada Mitića, koji je zamolio Tita da se prestane sa bratoubilačkom borbom.

S druge strane, ne zna se koliko su na Vrhovni štab NOP odreda jugoslavije i vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita uticale emisije radio-Londona i Moskve o Draži Mihailoviću kao vrhovnom komandantu da Tito već 16. ili 17. novembra naredi da se prekinu borbe sa četnicima. Istovremeno je uputio pismo četničkom vodiču da otpočnu razgovore o prekidu sukoba koji je trajao već 15 dana.

U štabu Draže Mihailovića bilo je izvesnog kolebanja po tom pitanju, ali je preovladalo mišljenje da će partizani morati da se povinuju odlukama jugoslovenske kraljevske vlade i da treba započeti razgovore o sporazumu. Zbog toga su 18. novembra upućeni četnički predstavnici Mirko Lalatović i Radoslav Đurić u čačak, sa predlogom da se partizani stave pod komandu Mihailovića. Partizanski delegati na tim razgovorima, Aleksandar Ranković, Ivo Lola Ribar i Petar Stambolić, odobili su četničke predloge, smatrajući da je moguće obostrani sporazum. Kad je Đurić izvestio Mihailovića o toku pregovora, on je od četničke delegacije zatražio da sklopi sporazum po svaku cenu. Delegacije u istom sastavu ponovo su se sastale u čačku 20. novembra i tom prilikom su prihvaćeni uslovi na kojima je insistirao Vrhovni štab pa je potpisana sporazum o primirju i o saradnji u daljoj borbi protiv okupatora.

Hudson je tražio da prisustvuje ovim razgovorima i Mihailović mu je to odobrio. Već o prvim razgovorima Hudson je izvestio telegramom London: »Moje mišljenje je da Mihailović ima sve kvalifikacije izuzev snage. Partizani su sada jači i on mora prvo njih da likvidira britanskim oružjem pre nego što se okrene Nemcima. Danas mi je rekao da će ga nedostatak municije prisiliti da se povuče sa Ravne gore, ako partizani nastave da napadaju. Prisustvovao sam jednoj četničko-partizanskoj konferenciji i izložio vaš stav. Partizani upravo traže da zadrže svoj identitet bez obzira na bilo kakav dogovor sa četnicima. Oni smatraju da Simovićeva neobaveštenost o partizanskoj vodećoj ulozi u pobuni pokazuje da jugoslovenska vlada ne poznaće situaciju. Partizani smatraju da je narod izgubio svako poverenje u bivše jugoslovenske oficire, koji su odgovorni za slom. Oni sumnjaju da

Mihailović pomaže Nedića i druge proosovinske elemente u borbi protiv komunista. Partizani će nastaviti da se bore protiv Mihailovića ako ovaj ne pristane na njihove uslove«. Istog dana Hadson je javio: »Mihailović je sada pristao da prizna partizane. Rekao sam mu da verujem, ako se obe strane budu okrenule protiv okupatora, da će tog trenutka britanska pomoći biti stavljena njemu na raspoloženje i da bismo mu mogli pomoći da bude postavljen za glavnog komandanta«.

Zašto se Mihailović tako naglo odlučio za sporazum sa partizanima, još uvek je nedovoljno objašnjeno. Ili je izvršen pritisak da to učini, ili je on shvatio da to Britanci žele. U istom smislu mu je javljaо i Simović 21. novembra: »Preduzeli smo mere da partizani obustave nepotrebne akcije i da se stave pod vašu komandu, u smislu mog govora od 15-og. Nastojte da izgladite sve nesuglasice i sprečite svaku osvetničku akciju«.

Dan kasnije Mihailović je izveštio jugoslovensku kraljevsku vladu: »Uspeo sam da prekinem bratoubilačku borbu, koju je izazvala druga strana. U dosadašnjim borbama protiv jednih i drugih, utrošio skoro svu municiju. Ulažem najviše napora da udružim sve narodne snage i izvršim reorganizaciju za odlučnu borbu protiv Nemaca. Potrebno da najhitnije dobijem oružje, odelo, obuću i ostalo«.

Draža Mihailović je bio prinuđen da sklopi ovaj sporazum o primirju sa partizanima, jer se nalazio pred uništenjem i nije imao drugog izlaza. Sticajem okolnosti, britanska i jugoslovenska vlada tražile su izmirenje obeju strana, iako je istovremeno vršen pritisak da partizani priznaju komandu Draže Mihailovića. Ovaj zahtev nije ostvaren i ostavljen je za kasnije, verovatno u iščekivanju da će im u tom pogledu pomoći sovjetska vlada. Od ovog sporazuma korist je imao samo četnički pokret. Prema tome, ovaj sporazum između partizana i četnika od 20. novembra 1941. imao je međunarodni značaj, iako toga nisu bili svesni njegovi sastavljači u trenutku kad su ga potpisivali.

Za zaključivanje ovog sporazuma odato je priznanje Draži Mihailoviću, u vidu čestitke koja je stigla od britanske vlade 29. novembra. Idn je 28. novembra obave-

stio Simovića »da će nastavljanje naše pomoći zavisiti od održavanja jedinstvenog fronta pod njegovim rukovodstvom. Srećan sam što vas mogu uveriti da se ulažu posebni naporci da se pukovniku Mihailoviću u najskorijoj budućnosti pošalje pomoć u materijalu i novcu«.

Paralelno sa ovim akcijama, u Kujbiševu je vođena diplomatska akcija da se Draža Mihailović prizna za glavnog komandanta ustaničkih snaga. U tom smislu je britanska vojna misija 24. novembra uputila jedan memorandum sovjetskom vojnem ministarstvu, ali sovjetski predstavnici nisu zvanično odgovorili.

Istog dana Radio Moskva je objavila vest da je Draža Mihailović vođa svih snaga otpora u Jugoslaviji. Ova vest je u Centralnom komitetu i Vrhovnom štabu primljena sa velikim iznenadenjem, čudenjem i nezadovoljstvom, a kod manje upućenih izazivala je zabunu. Tito je odmah oštro reagovao 25. novembra, šaljući poruku radio-telegrafisti Kominterne u Zagrebu Josipu Kopiniću i tražeći od njega da hitno javi Kominterni da »prestanu davati gluposti, koje širi londonski radio«. U toj poruci je Kominterni stavio do znanja, da je sa svoje strane učinio sve da se izbegne bratobilački rat, a i konfrontacija sa britanskom vladom, pokazujući razumevanje za odnose među članicama antifašističke koalicije i za obaveze Sovjetskog Saveza prema Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Američkim Državama, ali se u tim obzirima moglo ići samo do izvesnih granica, pa je zahtevaо da ga Kominterni podrži u razobljičavanju Draže Mihailovića, koji »otvoreno sarađuje sa Nemcima u borbi protiv nas« i da »svu borbu vode samo partizani«. Tito je zatražio od Kopinića da dođe u Užice, da bi uspostavio stalnu vezu ne samo sa njegovom radio-stanicom nego direktno sa Kominternom. Ta namera da se isključe posrednici u komunikaciji sa Kominternom bila je istovremeno i izraz nezadovoljstva sa dotadašnjim komuniciranjem sa Kominternom. Bio je to još jedan izraz Titove borbe za sprovođenje nezavisnog kursa, odnosno za uvažavanje političke strategije KPJ. Dobiti direktnu vezu sa Kominternom značilo je ostvariti mogućnost da se brani jugoslovenski revolucionarni put, a ako treba i protestuje i izrazi neslaganje. Ovo brzo Titovo reagovanje na vest Radio-Moskve

ubrzo je urodilo plodom. Kopinić se sastao sa Titom u Rogatici 24. decembra 1941, predao mu šifru i sve što je potrebno. Direktna veza sa Kominternom je uspostavljena sa slobodne teritorije sa centrom u Foči i Vrhovni štab je najzad dobio moćno sredstvo u borbi za međunarodnu afirmaciju narodnooslobodilačkog pokreta.

Iznenađujuće deluje da četnici nisu bili obavešteni o nemačkoj ofanzivi koja se pripremala na Užičku republiku, jer o njoj nema podataka u četničkim i britanskim izvorima. Ni Draža Mihailović u svojim izveštajima ne pominje koncentraciju nemačkih trupa za napad na Užičku republiku, ali je odmah požurio da obavesti Britance o zauzimanju Užičke republike od nemačkih trupa.

U toku nemačke ofanzive na Užičku republiku Tito je uputio zahtev Draži Mihailoviću da stupi zajedno sa partizanima u borbu protiv Nemaca, ali je to Mihailović odbio pod izgovorom da ne može primiti frontalnu borbu. Očekujući da će nemačke jedinice uništiti narodnooslobodilački pokret, Draža Mihailović je tražio način da sačuva svoj pokret. Već 30. novembra održao je sastanak sa jednim brojem komandanata i dao im uputstva da sa svojim odredima urone u Nedićeve odrede i da se na taj način legalizuju kod okupatora i nastave borbu protiv partizana. Uprkos ovoj izdajničkoj aktivnosti, proizveden je 7. decembra u čin generalštabnog brigadnog generala.

Nemačke jedinice su, posle zauzimanja Užičke republike i povlačenja partizanskih snaga preko Uvea, odlučile da razbiju četnike Draže Mihailovića. One su opkolile Ravnu goru i Mihailović je 5. decembra bio prinuđen da prekine veze sa Britancima i jugoslovenskom kraljevskom vladom, a time se lišio i veza i pomoći za izvesno vreme. Iz nemačkog obruča je uspeo nekako da se spaše, ali je bio zarobljen najveći deo njegovih četnika na Ravnoj gori, tako da su mu ostale samo snage koje su ušle u sastav Nedićevih odreda i zajedno sa okupatorom vodile borbe protiv preostalih partizanskih odreda u zapadnoj Srbiji i drugim delovima Srbije.

U međuvremenu, Hadson je ulagao napore ne samo da se održi postignuti sporazum između partizana i čet-

nika od 20. novembra nego da dođe i do radio-stanice »Mark III«, koja je ostala u Užicu. Zbog toga se 27. novembra obreo u Užicu. Nema podataka o njegovoj aktivnosti u to vreme ni da li je ~~vodio~~ kakve razgovore, ali je činjenica da je ostao sa Titom da se povuče među poslednjima iz Užica. Nije jasno zašto su se tako dugo zadržali; da li su očekivali nekakvu poruku, jer ih je samo to moglo zadržati da se tako kasno povuku iz Užica i doveđu u pitanje i svoju ličnu bezbednost. Hadson se povlačio sa Vrhovnim štabom NOP odreda Jugoslavije do Radojinje. Tu je zatražio da se vrati natrag Draži Mihailoviću u Srbiju i da sa sobom ponese i radio-stainicu. On je krenuo zajedno sa grupom boraca koja se vraćala u Srbiju 3. decembra, a grupu je predvodio Mirko Tomić, član Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju. Pri prvom sukobu sa četnicima u selu Rutoše, Hadson je prešao četnicima. Radio-stanicu je ostavio kod četnika Bože Javorca, a on se sam uputio da traži Dražu Mihailovića. Njegovo usamljeno lutanje po zapadnoj Srbiji trajalo je tri do četiri meseca, a za to vreme nije imao veze ni sa Mihailovićem ni sa SOE.

Dok je trajala radio-veza sa Britancima, Draža Mihailović je dobijao obećanja da će stići pomoć, a u jednoj od poslednjih poruka jugoslovenske kraljevske vlade 3. decembra 1941. Mihailoviću je čestitano »što je uspeo da okupi sve rodoljube za ujedinjenu borbu protiv neprijatelja«.

Celokupna aktivnost britanske vlade i jugoslovenske kraljevske vlade na međunarodnom planu u korist četničkog pokreta imala je više moralni efekat, a manje se ogledala u pružanju konkretnе materijalne pomoći. Ipak, ta moralna podrška nije bila bez značaja, jer se u savezničkoj javnosti pojavilo više napisa i vesti o četničkom pokretu Draže Mihailovića, dok se o narodnooslobodilačkom pokretu vrlo malo čulo. Štaviše, uspesi narodnooslobodilačkog pokreta u periodu Užičke republike pripisivani su četničkom pokretu Draže Mihailovića.

Prve vesti o partizanskim borbama u Srbiji prodrle su u sovjetsku javnost već početkom jula 1941. U moskovskoj *Pravdi* pojavili su se napisi pod naslovima *Partizanska borba u Jugoslaviji*, *Borba srpskih partizana*

protiv fašističkih okupatora i drugi. Kao centralne oblasti partizanskog pokreta navođeni su planinski i šumoviti predeli, čija su središta Užice i Kopaonik u Srbiji, Romanija u Bosni itd.

Iz poruka koje je slala KPJ preko informativnog punkta Kominterne u Zagrebu vidi se da je Kominterna sve do kraja septembra 1941. bila upoznata sa partizanskim snagama, njihovim uspesima i protivnicima. Bez obzira na to što je Kominterna bila obaveštena, a preko nje i sovjetska vlada, iz sovjetske štampe se nije mogla dobiti potpuna slika o ustanku u Srbiji. Ta slika je ne samo suviše bleda nego i netačna, jer se piše neodređeno o »patriotima«, »rodoljubima« i prekomerno se eksplatiše slovenska solidarnost i ugroženost od fašizma. Da ne bi remetio dobre odnose sa Velikom Britanijom i Sjedinjenim Američkim Državama, Sovjetski Savez je nastupao sa standardnom parolom da ne želi da se meša u unutrašnje poslove drugih država pa ni Kraljevine Jugoslavije, nego samo da podstakne opšti antifašistički ratni napor u koaliciji i u pozadini Hitlerovog »novog poretku«.

Prvo javno priznanje jugoslovenskim partizanima dao je maršal Vorobjev 11. novembra 1941., na isti dan kad su počele emisije Radio-stanice »Slobodna Jugoslavija«, smeštene u Sovjetskom Savezu. Emisije ove radio-stanice kasnije je koristila komunistička štampa na Zapadu i u neutralnim državama, kao i sovjetska telegrafска agencija. »Slobodna Jugoslavija« je emitovala saopštenja dobijena od KPJ, pošto su prethodno prošla kroz cenzuru Kominterne, ali su emisije pravljene i na osnovu analize strane štampe, naročito fašističke, kritičkim odbirom i obradom vesti — što je bio zadatak Veljka Vlahovića i njegovih saradnika — te i na osnovu informacija sovjetskih novina i radija.

S druge strane, preko visokotiražne štampe i velikih novinskih agencija na Zapadu, gradila se legenda o Draži Mihailoviću kao velikom antifašističkom vojskovođi, tako da je ona izrasla u jedan od najvećih mitova u istoriji drugog svetskog rata. Uzdizanje Mihailovića počelo je od trenutka kada ga je emigrantska vlada prihvatile za svog predstavnika u »porobljenoj otadžbi-

ni«, a naročito od časa kada su Britanci zaigrali na njegovu 'kartu. Ovom mitu o Mihailoviću pomogla je i sovjetska vlada u jesen 1941. preko Radio-Moskve, označavajući ga za vođu borbe u Jugoslaviji, koji ujedinjuje sve antifašističke snage, mada je izbegavala da ga službeno podrži ili da posalje svoje misije u njegov pokret. Suština ovog mita je ležala u svesnim političkim ciljevima jugoslovenske emigracije i u politici zapadnih saveznika da daju podršku svom eksponentu, za koga se računalo da će slediti njihove težnje u obnovi predratnih uređenja na Balkanu i u Evropi. Što se tiče Sovjetskog Saveza, on iz pragmatističkih razloga u periodu Užičke republike nije bio spremam da se identificuje sa stvarnim nosiocima oružane borbe u Jugoslaviji, sve do leta 1942. godine.

Iako nedovoljno jasno i faktografski netačno, ipak je sovjetska štampa, a naročito Radio-Moskva, registrovala razvoj ustanka u Jugoslaviji, štaviše, krajem oktobra 1941. navedeno je da su partizanske snage u Jugoslaviji narasle na 80.000 boraca i da »partizanski odredi stalno prerastaju u regularnu armiju, u moćnu silu, koja sve više podriva ionako nesigurnu vlast Hitlerovih bandita«. O uspesima partizana u Srbiji 1941. mogle su se čuti vesti naročito preko Radio-Moskve. Tako je 22. oktobra saopšteno: »Narodnooslobodilački pokret je zahvatilo tri četvrtine Jugoslavije. Srbi su koncentrisali velike snage oko gradova u kojima su nemački garnizoni i čestim napadima nanose neprijatelju velike gubitke. Zbog toga je nemački komandant tražio iz Berlina nova pojačanja za borbu protiv partizana u Jugoslaviji«.

Prvo javno priznanje narodnooslobodilačkom pokretu u 1941. ukazali su sovjetski maršali Vorošilov i Timošenko u svojim govorima povodom proslave 24-godišnjice oktobarske revolucije. Vorošilov je u Kujbiševu, između ostalog, rekao: »Doći će uskoro vreme kada će se svi porobljeni narodi dići pod partizanskom zastavom, kao što su to uradili jugoslovenski partizani«, a Timošenko je u Voronježu svrstao borbena dejstva jugoslovenskih partizana u istu vrstu ratnih napora koje su činili SSSR, Velika Britanija i SAD. Tada SAD još nisu bile u rat, ali su preko Zakona o zajmu i najmu izdašno po-

magale sve države koje su se borile protiv fašističkih zemalja.

U periodu Užičke republike mogu se zapaziti razlike u načinu informisanja o zbivanjima u Jugoslaviji. Dok sovjetski izvori i poneki list u SAD govore o partizanima, britanska sredstva informisanja pišu neutralno o »gerilcima«, ustanicima itd., ali da borbu protiv okupatora u Jugoslaviji vode četnici i njihov komandant Draža Mihailović. Kad je došlo do pomenutih diplomatskih pritisaka britanske i jugoslovenske vlade na sovjetsku vladu, i Radio-Moskva je krajem 1941. počeo pominjati Dražu Mihailovića kao jednog od vođa pokreta otpora u Jugoslaviji.

Najznačajniji članak o ustanku u Jugoslaviji 1941. objavio je Boris Ponomarjev u *Pravdi* 23. marta 1942. godine, koji je kasnije izšao kao posebna brošura. Ovaj članak nosi naslov *Jugoslavija u ognju partizanskog rata*. Interesantno je napomenuti da se u ovom članku, i uopšte u stranoj štampi, prvi put pominje ime Užička republika. Prema tome, neosnovane su tvrdnje da je ovo ime nastalo posle rata. Kao što se može videti iz ovog članka, to ime je otišlo u svet još 1941. godine.

Jugoslovenska kraljevska vlada iskoristila je sva sredstva, koja su joj stajala na raspolaganju da svetu predstavi Dražu Mihailovića kao začetnika borbe protiv Nemaca i Italijana u Jugoslaviji. Iz njenih izvora stvarala se poznata legenda o Draži Mihailoviću i njegovom pokretu kao borcima za slobodu, čime je svetska javnost dovedena u zabludu. Posebno je ta legenda širena u Velikoj Britaniji i SAD, preko obaveštenja u štampi kraljevske vlade, zatim preko novinarskog odseka izbegličke vlade i preko službenog oglasa. Prenošeni su i napisi iz neprijateljske štampe i nemačke novinske agencije DNB (Deutsches Nachrichten Bureau), a sve te vesti prenosila je štampa Velike Britanije i SAD. Svi ti napisi, u stvari, su dezinformisali svetsku javnost, šireći propagandu za četnički pokret i ignorirajući uspehe narodnooslobodilačkog pokreta. Trebalo je da prođe skoro dve godine pa da svet sazna pravu istinu o tome ko se bori protiv okupatora u Jugoslaviji.

Ipak u američkoj štampi početkom novembra 1941. bila su malo odškrinuta vrata istine, što putazuje sledeći citat: »Najviše zataškavana kampanja drugog svetskog rata je rat u strmim, golin planinama Srbije, koji Osovina nije ni posle više od šest meseci uspela da završi. . . Na bojnom polju nalaze se dve jugoslovenske vojske. Jedna sastavljena većinom od delova redovne vojske, koja se nije predala, vodi borbu u istočnoj Srbiji u blizini bugarske granice. Druga operiše na granici Bosne, u zapadnoj Srbiji«. Nije nigde objašnjeno koja je ta druga vojska, iako je tu i tamo, pre svega u američkoj štampi, povremeno izlazilo da bi mogli da je vode komunisti. To u toku trajanja Užičke republike u štampi zapadnih saveznika nije jasno rečeno, jer je sve bilo podređeno propagandi četnika Draže Mihailovića. Čim je usledila akcija nemačkih divizija na Užičku republiku, za stranu štampu, i sredstva informisanja uopšte, zavesa je pala na događaje u Srbiji i u Jugoslaviji.

Vesti o borbi jugoslovenskih naroda protiv okupatora u periodu Užičke republike doprle su i do pojedinih pokreta otpora u Evropi, pre svega preko britanskih i sovjetskih sredstava informisanja.

Pokreti otpora u okupiranim zemljama Evrope u vreme Užičke republike, nalazili su se na početnom stepenu razvoja. Na primer, u Francuskoj, na severu i jugu, stvarane su od leta 1941. godine akcione grupe za izvođenje prepada i razaranja, za prihvatanje materijala koji je spuštan padobranima iz Velike Britanije, za prihvatanje i odašiljanje agenata, prelaženje iz jedne zone u drugu i prebacivanje preko granice. Na kraju leta počeli su napadi na kasarne, klubove i bioskope namenjene nemačkim vojnicima. Septembra 1941. godine došlo je do niza izolovanih napada na nemačke vojнике, našta su Nemci odgovorili streljanjem talaca -i zatvaranjem na hiljade ljudi; zato je De Gol bio prinuđen da 23. oktobra 1941. godine naredi da se nemački vojnici »otvoreno ne ubijaju«.

Još 1941. godine jasno su se izdvojili »nacionalni front« pod rukovodstvom KP Francuske, a na drugoj strani jedinstvena organizacija pod rukovodstvom generala Šarla de Gola, koji su kasnije objedinjeni pod njegovim rukovodstvom. .«i; > u

Dok su u Belgiji i Holandiji pokreti otpora bili u samom začetku, prve sabotaže u Norveškoj izvedene su još 1941. godine. Od leta 1941. godine funkcionalo je stalno rukovodstvo gradanskog pokreta otpora pod nazi-vom »Kretsen«. I komunisti su propagirali aktivan otpor od leta 1941. godine, dok je pokret otpora u Danskoj bio pasivnog karaktera.

Od kraja 1941. godine albanski komunisti su se orijentisali na oružani ustanak. Prelom u tom pravcu označilo je stvaranje Komunističke partije Albanije početkom novembra 1941. godine i proglašenje koji je privremenim Centralnim komitetom uputio albanskom narodu.

U to vreme u Bugarskoj, Rumuniji, Mađarskoj, Austriji, Nemačkoj, Čehoslovačkoj i Italiji pokret otpora je bio nerazvijen. Pokret otpora u Bugarskoj tekaо je u znaku dominacije Bugarske radničke partije, čiji se deo rukovodstva sa Traјcom Kostovim nalazio u zemljama. Ona je uputila poziv za borbu, ali je smatrala da još nije vreme za ustanak 1941. godine.

Otpor grčkog naroda nemačkoj okupaciji dobio je organizovan vid od septembra 1941. godine, potpomognut britanskim oficirima, i obuhvatilo je celu Grčku. Te iste godine započeo je partizanski rat na osvojenim teritorijama Sovjetskog Saveza. Centralni komitet SKP (b) je 18. jula 1941. godine izdao direktivu o organizaciji borbe u pozadini nemačke vojske na taj način što treba stvoriti najpre mrežu partijskih organa i organizacija za rukovođenje svim aktivnostima protiv okupatora. Tako je krajem 1941. godine bilo obrazovano 17 oblasnih, 5 okružnih i 18 gradskih komiteta Partije sa oko 65.000 članova.

Pokreti otpora su u svojim ilegalnim glasilima redovno prenosili vesti iz Jugoslavije o borbi jugoslovenskih naroda protiv okupatora. U početku su te vesti bile oskudne, kasnije su bile nedovoljno jasne, jer nisu obaveštavale koje snage u Jugoslaviji vode borbu protiv okupatora, odnosno nisu otkrivale prave inicijatore i organizatore te borbe. Zato se vrlo dugo na stranicama glasila pokreta otpora rukovođenje ustankom pripisivalo Draži Mihailoviću. Partizani se nisu spominjali ili su se označavali kao patrioci, rodoljubi, narodni borci za slobod-

du itd. U neke od tih listova, na primer u *Crvenu zastavu*, organ belgijskih komunista, prodrle su vesti o partizanima još 1941. godine: »Otkako je okupirana njihova zemlja, jugoslovenski partizani ubili su više od 12.000 fašističkih vojnika i bacili u vazduh 200 mostova i 400 skladišta municije«.

Istina o Užičkoj republici nije prodrla do pokreta otpora u Evropi uprkos povremenim ali nedovoljno preciznim vestima sa jugoslovenskog ratišta.

Iako na prvi pogled izgleda da je Vrhovni štab NOP odreda Jugoslavije bio u toku trajanja Užičke republike izolovan od spoljnog sveta, ostaje činjenica da je odatle započeta borba za međunarodno priznanje narodnooslobodilačke borbe i revolucije u Jugoslaviji. Plodovi tih napora stići će kasnije, ali je bitno naglasiti da je ta borba započeta u Užicu još 1941. godine i da su ČK KPJ i generalni sekretar KPJ Tito pridavali veliki značaj spoljnopoličkom faktoru, svesni da neće ići lako ni brzo sa priznavanjem ostvarenih tekovina narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije.

PAD

Prateći razvoj ustanka u Srbiji, nemačka vrhovna komanda je u prvoj polovini novembra 1941. došla do zaključka da je »zaštita privrede potrebne za naoružanje vojske u staroj Srbiji najpreči zadatak«, što je značilo da treba preduzeti hitne mере да се заземе Ужиčka republika. О tome se raspravljalo на конференцији шефова немачких штабова и službi у Београду 14. и 17. новембра и одлучено је да се, по наредењу команданта Југостика, извршичиšćenje partizana u predelu Zapadne Morave i Užica. За извршење тога плана одређена је 342. немачка пешадиска дивизија, која је већ стекла искуства у борби са NOP-ом у Србији, и 113. пешадиска дивизија, која је тек пристигла са фронта из Совјетског Савеза. Нима су придодате единице немачких посадних дивизија, затим Недићеви и Лјотићеви одреди, као и четници Косте Пећанца и Драže Михailovića.

Posle опсеžних припрема, генерал Берне је издао заповест за напад 18. новембра, а напад је почео 25. новембра 1941. године.

Главни удар требало је обухватно да изврше 342. и 113. пешадиска дивизија на правцима Ваљево — Ужице и Краљево — чаčак — Ужице, а било је предвиђено наступање немачких посадних и квислинских јединица у меđuprostorima. Циљ немачког командовања у Србији био је: извршити са severa и istoka обухват уže територије Ужиčke републике и уништити партизанске оруžане снаге, с тим што ће делове који се извуку из окружења на граници италијанске окупационе zone сачекати италијанске јединице. Немци су изабрали најповолjniji trenutak за izvođenje ove

operacije. Partizanski odredi na slobodnoj teritoriji zapadne Srbije vodili su već dva meseca iscrpljujuće borbe sa Nemcima u Podrinju, Mačvi, oko Kraljeva, Valjeva i u Šumadiji, a tokom novembra jedan deo partizanskih jedinica vodio je borbe sa četnicima Draže Mihailovića. Ustanak je bio doživeo svoj vrhunac. I u partizanskim jedinicama dolazilo je do osipanja; smanjivao se borbeni optimizam zbog gubitka dela slobodne teritorije u prethodnim borbama, zbog borbi sa četnicima koje su se ne povoljno odrazile, pre svega na seljačke mase, a naročito zbog masovnih zločina koje je okupator počinio u Kraljevu, Mačvi i Kragujevcu. Pored toga, usledila su svakodnevna bombardovanja, praćena intenzivnom neprijateljskom propagandom; približavala se zima; jačale su kvislinške jedinice — sve se to negativno odražavalo na stanovništvo i otežavalo sprovođenje odbrambenih mera.

Na osnovu podataka koji su stizali sa terena, Vrhovni štab je predviđao da predstoji napad na slobodnu teritoriju. Partizanske snage su bile nedovoljne da se suprotstave nemačkim snagama i snagama saradnika okupatora, koje su bile nadmoćnije u svakom pogledu, pa nije bilo izgleda da bi se mogla odbraniti slobodna teritorija oko Užica. Iako je očekivao odlučniju nemačku ofanzivu, Vrhovni štab nije stigao da podrobnije razradi plan odbrambenih dejstava partizanskih jedinica. Zauzet je načelan stav da se slobodna teritorija elastično brani. Iskustva iz ranijih borbi sa nemačkim jedinicama jasno su pokazala da se u frontalnim borbama partizanske jedinice ne mogu uspešno suprotstaviti nadmoćnjem neprijatelju i u vojnoj tehnici i u ljudstvu. Zato je Vrhovni štab naredio partizanskim odredima da se pruža što duži otpor neprijatelju, da mu se nanose što veći gubici i da se partizanski odredi postepeno povlače prema Užicu i dalje ka Sandžaku.

Pored toga, preduzete su političke i organizacione mere za aktivnost vojno-pozadinskih organa i organizacija NOP kako bi se što uspešnije evakuisali: bolnice, ratni materijal, štamparije i druga sredstva potrebna za nastavak borbe. Vrhovni štab je 26. novembra u Užicu održao sastanak sa nekoliko vojnih i političkih rukovodilaca partizanskih odreda, na kome ih je vrhovni ko-

mandant Tito upoznao sa razvojem neprijateljske ofanžive i podelio im konkretna zaduženja za odbranu.

Mere za odbranu preduzete su na svim stranama, onoliko koliko je to vreme dozvoljavalo. Činilo se da je okolina Užica pogodna za odbranu i da neprijatelj neće lako uspeti da ga zauzme bez većih gubitaka.

Napad je započela 342. pešadijska divizija 25. novembra iz Valjeva. Pripremajući se za napad, ona je podelila svoje jedinice u tri borbene grupe: borbena grupa »Zapad« jačine oko 3.100 vojnika, napadala je pravcem Valjevo — Pecka — Ljubovija — Bajina Bašta, a zatim preko prevoja Kadinjače na Užice; borbena grupa »Sever A«, jačine oko 4.000 vojnika, napadala je pravcem Valjevo — Kosjerić — Užice, a borbena grupa »Sever B«, jačine oko 1.500 vojnika, ostala je u rezervi u Valjevu.

Borbena grupa »Zapad« prošla je bez snažnijeg otpora kroz položaje delova Valjevskog NOP odreda i, posle borbe sa delovima Užičkog NOP odreda, prodrla u Ljuboviju 27. novembra. U Vrhovnom štabu se nije očekivalo da će neprijatelj ovako brzo napredovati iz ovog pravca.

Borbena grupa »Sever A« naišla je na snažniji otpor. Ona je 26. novembra uspela da prodre do sela Baćevac, a 27. novembra uspela je da ovlada prostorom Lastre, koji su branile četiri čete Valjevskog NOP odreda i dve čete Užičkog bataljona. I toga dana Nemci su vrlo malo napredovali, oko 10 km, jer je put na više mesta bio razrušen i miniran.

Već 28. novembra Užice je bilo ozbiljno ugroženo od borbenih grupa »Zapad« i »Sever A«, jer su se tog dana obuhvatna klešta počela stezati. Istog dana grupa »Zapad« uspela je da zauzme Rogačicu, Bajinu Baštu i bio joj je otvoren put ka Užicu. Nije dovoljno objašnjeno zašto je ova grupa zastala kad je dostigla Kostojeviće i Dub. Jer, da je odmah produžila na Užice, isto veče bi, verovatno, bila u gradu. Ali, nemačke jedinice su se kretele i ratovale po danu. Na dostignutoj tački u toku dana one su se zaustavljale; tako je bilo i ovoga puta. I grupa »Sever A« nastavila je napade 28. novembra iz podnožja Bukova. Njoj su se, pored jedinica Valjevskog NOP odre-

da i Šumadijskog bataljona, na prevoju Bukovi suprotstavile 1., 2. i 4. četa Užičkog bataljona. Tu je bio postavljen i jedan brdski top, kojim je komandovao poručnik Momčilo Smiljanić. Ovde se zametnula žestoka borba, ali je nadmoćnost neprijatelja bila izrazita i, oko 14 časova, nemačke jedinice su probile položaje na prevoju Bukovi i nastavile nesmetano ka Kosjeriću, gde su stigle uveče i zaustavile se, a njihovi prednji delovi stali su ispod Crnokose.

Žadatak 113. pešadijske divizije, prema operacijskom planu, bio je da obuhvatnim nastupanjem iz Jagodine, Paraćina i Kruševca ovlada dolinom Žapadne Morave; po izbijanju u Kraljevo, da obuhvati južno krilo do planine Golije i uz sadejstvo sa jedinicama saradnika okupatora, koje su napredovale od Rudnika, i 342. pešadijske divizije, uništi partizane u rejonu Čačka i Užica. Operacijskim planom bilo je predviđeno da 113. pešadijska divizija počne dejstvo 26. novembra, ali ih je ona fakтички započela 27. novembra.

Ova divizija je bila ojačana 749. pukom 717. posadne divizije, prvim bataljonom 729. puka 704. posadne divizije i tenkovskim bataljom 202 (bez 2. i 3. čete), a sa njom je sadejstvovao kvislinški Šumadijski korpus, kojim je komandovao Košta Mušicki. Divizija je dejstovala u tri borbene grupe: »Šac«, »Hasenštajn« i »Herder«.

Borbena grupa »Šac«, koju je sačinjavao ojačan 261. pešadijski puk, počela je dejstvo 27. novembra glavnim pravcem Kruševac — Kraljevo — Cačak. Njen prednji odred, uz podršku tenkova i avijacije, uspeo je da slomi otpor Kraljevačko'g NOP odreda i jedne čete Kopaoničkog NOP odreda na liniji Ružica brdo — put Kraljevo — Cačak i da uđe u Cačak 28. novembra po podne. Potom su u grad ušli i drugi njeni delovi.

Borbena grupa »Hasenštajn«, koju je sačinjavao 268. pešadijski puk, 27. i 28. novembra čistila je teritoriju od partizanskih jedinica oko Vrnjačke Banje i Trstenika, a 29. novembra krenula je iz Slatine preko čačka u pravcu Požege. Uveče, 29. novembra, delovi ove borbene grupe ušli su u Požegu, gde su zatekli delove borbene grupe »Sever A« 342. pešadijske divizije. U Požegi je ostao prvi bataljon i štab 268. puka. „ - • >

Borbena grupa »Herder«, koju je sačinjavao ojačan 260 puk, 27. novembra krenula je iz Kragujevca u pravcu Knića i Gornjeg Milanovca. Zbog razorenih puteva i uporne odbrane partizanskih jedinica, grupa je 29. novembra stigla na 6 km jugozapadno od Gornjeg Milanovca.

Vrhovni štab je bio svestan kritičnosti situacije — da se ostatak slobodne teritorije, koji se sveo skoro samo na Užice, neće moći dugo braniti. Žato su 28. novembra pred veče iz Užica upućeni Milovan Đilas i Ivo Lola Ribar da izvide situaciju u pravcu Kosjerića. Oni su kolima uspeli da se probiju do Crnokose, gde su obavešteni da su delovi grupe »Sever A« stigli u Kosjerić. Uz put su sreli Koču Popovića, komandanta Posavskog NOP odreda, i zadužili ga da prikupi deo jedinica koje su se povlačile i da organizuje što duži otpor na Crnokosi. Po povratku u Užice, podneli su izveštaj vrhovnom komandantu Titu. Međutim, procena Vrhovnog štaba bila je da je Užice još više ugroženo od borbene grupe »Zapad«, koja se kretnala od Ljubovije.

Poslednje pogodno mesto na kome bi se mogao pružiti otpor bio je prevoj Kadinjača na putu od Užica ka Bajinoj Bašti. Žadatak da organizuje odbranu na Kadinjači dobio je Štab Užičkog NOP odreda. On je tada u gradu imao na raspolaganju jedino Radnički bataljon. Istog dana uveče sakupljen je Radnički bataljon pred zgradom Štaba odreda. Posle govora, koji su im održali Milinko Kušić i Dušan Jerković, bataljon je sa svojim komandantom upućen na Kadinjaču. U toku večeri pridodate su im dve čete Posavskog i Oraška četa 2. šumadijskog NOP odreda. Radnički bataljon, u tom trenutku, sačinjavale su četiri čete: Železnička, Pekarska, Krojačko-obućarska i Tkačka; nedostajala je četa radnika iz fabrike oružja, koji su dobrim delom bili izginuli prilikom eksplozije u trezorima banke 22. novembra.

Pri izlasku iz grada, Železnička četa je vraćena — da organizuje transporte železničkom prugom prema Kremni, da bi se što brže izvršila evakuacija ratnog materijala, ranjenika i stanovništva. U Radničkom bataljonu je ostalo oko 270 boraca. Oni su u toku noći stigli na Kadinjaču i smestili se u okolne kuće. Izjutra je Du-

šan Jerković, sa komandantom bataljona Andrijom Đurovićem, pozvao komandire četa Sretena Gudurića iz Pekarske, Novaka Bugarinovića iz Tkačke i Ratka Rogića-Ristovića, zvanog Šango, iz Krojačko-obućarske čete da obidu Kadinjaču i da se dogovore gde da zauzmu položaje za borbu. Dogovoru oko posedanja položaja prisustvovao je i Bora Marković, komesar Posavskog NOP odreda, koji se zalagao za to da se postavi više zaseda na putu koji je vijugao od Zaglavka prema Kadinjači. Međutim, Jerković je odlučio da se posednu položaji za frontalnu borbu, pa je rasporedio čete na sledeći način: u prvu odbrambenu liniju postavio je Radnički bataljon, a ispred njega jedno odeljenje sa benzinskim flašama, s tim što je Pekarska četa posela položaje na desnom krilu ispod kuća zaseoka Lekića, kraj same okuke puta. Središnji deo posela je Krojačko-obućarska četa, na samom putu kod druge okuke od sela Zaglavka. Levo, prema zaseoku Rakića i Deića brdu, raspoređena je za odbranu Tkačka četa. U drugu odbrambenu liniju raspoređene su dve čete Posavskog odreda i Oraška četa 2. šumadijskog odreda — na sami prevoj Kadinjače od Lanista do zaseoka Gloginjići.

Izjutra je jedan kamion dovukao top 75 M-12, bez nišanskih sprava, i on je postavljen kod jedne stare trešnje, skoro u prevoju Kadinjače, odakle je bio dobar pregled puta kojim je trebalo da naiđu nemačke jedinice. Nišandžija na topu bio je Milan Bosiljić. Na Kadinjaču je stigao i Radivoje Jovanović Bradonja, zamenik komandanta Užičkog NOP odreda, sa jednom Račanskom četom. On se dva dana povlačio od Ljubovije prema Užicu i iz Zaglavka pozvao telefonom Tita da se obavesti da li su Nemci stigli u Užice. Tito ga je obavestio da je odlučio da pruži otpor Nemcima na Kadinjači i da je tamo poslao Jerkovića i Boru Markovića da organizuju otpor. Pošto je u Kostojevićima bio ostavio borce Račanske čete, on se vratio i sa njima, neispavanim, prebacio se do Kadinjače, gde je zatekao pomenuti raspored za odbranu.

Kad je Radivoje Jovanović stigao na Kadinjaču, Jerković ga je pozvao da obidi položaje. Tom prilikom Jovanović mu je stavio primedbu da raspored za borbu

odiše odlučnim otporom. On je sa Račanskom četom izabrao položaje na čuviku pokraj topa. Dan je bio hladan i maglovit. Prostor koji je poseo Radnički bataljon sačinjavale su livade sa ponekom njivom i retkom razbacanom šumom. Nije bilo vremena da se borci — radnici ukopaju, zemlja je bila smrzla. Oko 10 časova iz Zaglavka se pojavila nemačka motorizovana kolona. Kad je prošla kilometar i po od Zaglavka, prethodnica je zastala i otvorila vatru po padinama Kadinjače. U trenutku kad su se nemački vojnici primakli položajima Pekarske i Krojačko-obućarske čete, opaljen je hitac iz topa, što je bio znak da Radnički bataljon istog trenutka treba da otvori vatru. Složno je grunula vatra iz svih raspoloživih oružja: tri puškomitrailjeza, teškog mitraljeza i pušaka. Nemačka kolona je bila iznenadena ovakvom vatrom. Prednji delovi su se razbežali, zauzimajući položaje za borbu. Pometnja je trajala kratko; nemačke jedinice su se sredile i otvorile jaku vatru.

Istovremeno, nemačka komanda je preduzela mere da što brže slomi otpor branilaca Kadinjače. Obaveštена od pročetničkih elemenata u Zaglavku, među njima i od Gojka Blagojevića, kafedžije, o partizanskim položajima, uputila je dve kolone, od kojih su svaku sačinjavali po jedan bataljon, da obuhvate ove položaje zdesna i sleva. Desna kolona se kretala pravcem Zaglavak — Kičer — Podgorje — Bulja — zaseok Gloginjači — Kadinjača, a leva pravcem Zaglavak — Oštra stena — zaseok Čamići — Laništa — Kadinjača, sa namerom da izvrše obuhvat partizanskih položaja uz istovremeni napad glavnih snaga sa lica fronta. U vrlo žestokoj borbi počeli su ginuti borci Radničkog bataljona, dok su leva i desna kolona Nemaca ulagale napore da potisnu sa prevoja Kadinjače Posavce i Šumadince i sasvim opkole Radnički bataljon. To im je posle nekoliko juriša i uspelo. Radnički bataljon se našao u okruženju, a nemački vojnici su se trudili da neutrališu i unište puškomitrailjesce. To im je uspelo. Brzo su ginuli borci Radničkog bataljona, boreći se do poslednjeg metka. Poginuo je komandant sektora Dušan Jerković, sa čvrsto stisnutim pištoljem u ruci, nešto malo dalje Andrija Đurović pogoden je u čelo, zatim Bora Marković, komesar Posavskog odreda, i naj-

veći broj boraca Radničkog bataljona. Oko 14.30 bitka je prestala. Nemački izveštaj je bio kratak: da se 69. pešadijski puk 342. pešadijske divizije sukobio oko 13 časova sa jakim neprijateljem, koji je poseo kote 696 i 808. Dalje se kaže da je, uz podršku artiljerije, napadnut i odbačen uz velike gubitke — preko 240 mrtvih, a zaplenjen je jedan mitraljez, 2 puškomitraljeza i jedan top sa municijom.

Prilikom ove odlučne odbrambene borbe ispoljilo se po ko zna koji put nedovoljno vojno iskustvo partizanskog rukovodećeg vojnog kadra. Kad se posmatra teren na kome su bili postavljeni borci Radničkog bataljona, nameće se zaključak da je on nepodesan za povlačenje. Pa ipak, postojao je jedan trenutak — dok su se nemačke jedinice prestrojavale da izvrše obuhvat — koji se mogao iskoristiti za povlačenje ka grebenu Kadinjača. Dogodilo se obrnuto. Ne samo da se Radnički bataljon nije povlačio nego se u početku jurišem još više spustio ka dolini na nepovoljniji položaj, pa je na taj način odbrana Kadinjače još više poprimila karakter uporne odbrane. Nekakva mogućnost za povlačenje je postojala sve dok Nemci nisu zatvorili obruč oko branilaca.

Ako je, prema nemačkom izveštaju, borba bila završena oko 14.30 časova, zašto je nemačkim jedinicama trebalo oko tri sata da bi stigle u Užice? Odlučnu odbranu na Kadinjači Nemci su shvatili kao neku prethodnu odbranu, očekujući znatno veće borbe na prilazima Užicu. Zato su se kretali oprezno, razvijeni u strelce s obe strane puta, plašeći se da će upasti u klopu kad se sa prevoja Kadinjače spuste u dolinu. Ta opreznost je usporila napredovanje Nemaca, pa su iz ovog pravca kasnije stigli u Užice, koje nije branjeno.

Samopožrtvovanje boraca Radničkog bataljona protiv nemačkog puka na Kadinjači, koji je ovu upornu odbranu morao da razbija artiljerijom, uvrstilo je ovu borbu u jednu od najznačajnijih u toku oslobodilačkog rata, a Kadinjača je postala legenda i simbol kako se treba boriti za slobodu do poslednjeg borca. To je inspirisalo više pesnika i umetnika. Među njima je najpoznatiji Slavko Vukosavljević sa svojom poemom *Kadinjača*.

Između 28. i 29. novembra prednji delovi grupe »Sever A« zatekli su se u podnožju Crnokose, do kote 809, sa obezbeđenjima kod Metaljke i Granice. Na samom brdu nalazili su se delovi Užičkog NOP bataljona i 4. Posavsko-tamnavskog bataljona, koje je za odbranu organizovao Koča Popović. Ukupno oko 200 do 250 partizana. Crnokosa je bila podesna za posedanje položaja za dbranu, ali neprijatelj je na ove položaje napadao daleko nadmoćnjim snagama sa 698. ojačanim pešadijskim pukom — oko 2.600 ljudi. Kao i na Kadinjači, partizanski položaji zasuti su artiljerijskom i minobacačkom vatrom, a potom je jedna kolona sastavljena od tenkova, a praćena pešadijom, počela nastupati putem uz severne padine Crnokose, dok je druga kolona, uglavnom pešadije, krenula iz Kosjerića ka visu Sanduk.

Partizanske jedinice su se hrabro borile i uspele su da za kratko vreme zadrže nemačku kolonu koja se kretala putem, jer su bile postavljene prepreke i porušen put. Međutim, kada je nemačka kolona izbila na Sanduk i počela da napada levi bok branilaca Crnokose i kad su avioni počeli da mitraljiraju, jedinice Užičkog i Posavsko-tamnavskog bataljona su se morale povući ka Jelovojo gori. Tako su Nemci, posle proboga odbrane na Crnokosi, krenuli u nastupanje prema Užicu i pre podne stigli pred selo Ponikovicu i Dobrodol. Tu je, na brzinu, od 1. račanske, Slovenačke i Palanačke čete 2. šumadijskog NOP odreda organizovana posebna odbrana Užica kod Ponikovice i Kamenice na taj način što su se čete ukopale s obe strane puta. Taj poslednji otpor pred Užicem slomile su posle dvočasovne borbe nemačke jedinice 698. pešadijskog puka, kojima je posle toga bio otvoren put za Užice.

U pokretu od Ponikovice prema Užicu, 698. nemački pešadijski puk je očekivao još ogorčeniju borbu za sam grad, pretpostavljajući da će biti branjen sa okolnih brda, pa je naređeno da u grad prođu najpre tenkovi pa tek onda pešadija. Otpora nije bilo i nemački tenkovi su ušli u grad oko 14,30 časova. Nemci su odmah istakli svoju zastavu na crkvi.

Intenzivne pripreme za povlačenje počele su 27. novembra, a povlačenje ranjenika, štamparije i ratnog ma-

terijala uveliko je teklo 28. i pre podne 29. novembra. Tako su, na primer, vozovi sa nemačkim zarobljenicima krenuli iz Užica 29. novembra u 8 časova prema Kremni, pa se tog dana zateklo u Kremni 80 punih vagona raznog materijala.

Tito je ostao do poslednjeg trenutka u gradu da organizuje povlačenje i prati razvoj situacije na položajima prema neprijatelju. On je napustio Užice automobilom u kome su, pored njega, bili Bil Hadson, Milinko Kušić, radio-telegrafista i pratilac. Kolima su se povlačili do Bele zemlje, odakle je Tito uputio Ivu Lolu Ribaru da na najužem delu puta na velikoj okuci izvrši miniranje puta. Odatle su krenuli peške na Bioktoš, odnosno Veliku stenu, odakle su posmatrali kako Nemci ulaze u Užice. Tu su im se priključili Slobodan Penezić, Vukola Dabić i Spasoje Stejić, koji su poslednji napustili grad. Dalje povlačenje do Zlatibora nastavljeno je pešice, s tim što je Tito prethodno uputio Kušića prema Ljubanjama, da izvrši prikupljanje partizana koji su se povlačili, a Penezića na Galeriju, kuda je već bio upućen Ivo Lola Ribar. Ostali su da se povlače zajedno: Tito, Hadson, radio-telegrafista i pratilac. U jednom trenutku Nemci su im se približili na stotinak metara, ali uskoro je pao mrak i Nemci su se zaustavili u Mačkatu. Tito se sa jednim vodom usput sakupljenih partizana kretao levo od puta Užice — Čajetina da bi kasno u noć stigao na Zlatibor.

Sledećeg dana Tito se povukao do Draglice, gde mu je u susret izašao Momir Bošković, član Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak, koga je poslao natrag sa naređenjem da u Radoinji i ostalim selima oko Nove Varoši organizuje prihvatzaliste i ishranu partizanskih jedinica i ranjenika. Pošto je u Draglici preuzeo sve mere da evakuacija teče organizovanije i isturio zaštitnicu prema nemačkim trupama koje su tog dana stigle do Borovе glave, Vrhovni štab sa Titom na čelu krenuo je u toku noći iz Draglice preko Seništa i 1. decembra izjutra stigao u Radoinju.

Za dalji progon partizanskih snaga sa teritorije Užičke republike, komandant 342. divizije, general Hofman, formirao je tri marševske grupe od brzo pokretljivih

snaga. One su dobile zadatak da dostignu partizane u povlačenju i da ih napadnu. »Grupa A« dobila je zadatak da od sela Dubci, preko Vrutaka, nastupa prema Kremni; »Grupa B« zadatak da nastupa pravcem Užice — Mačkat — Čajetina i »Grupa C« da nastupa pravcem Užice — Bela zemlja — Zbojštica — Rožarstvo. U samom gradu trebalo je da ostane grupa »Užice« koja bi bila rezerva.

Za to vreme 113. pešadijska divizija, čiji su delovi ušli u Požegu 29. novembra uveče, dobila je zadatak da nastupa dolinom Moravice prema Arilju i Ivanjici.

Marševska »Grupa B« od oko 2.500 vojnika bila je na glavnom pravcu udara. Ona je uspela da slomi otpor partizana kod Čajetine i da izbije na Kraljevu vodu, a kasnije, istog dana, do Borove glave. Na Palisadu i Kraljevoj vodi ova grupa je izvršila težak zločin: likvidirala je oko 150 teških ranjenika, a oko 25 ranjenika je zarobljeno i prebačeno u Užice, gde je većina streljana.

Sve tri marševske grupe izbile su na reku Uvac 1. decembra, gde je bila demarkaciona linija sa italijanskim okupacionim zonom. Već 3. decembra nemačke divizije obustavile su dejstva i jedinice 342. divizije uglavnom su se smestile u Užice, Biosku i Vrutke. Dalje borbe sa ostatcima partizanskih jedinica oko Užica nemačke jedinice su prepustile kvislincima.

U čelom pohodu od 25. novembra do 4. decembra 1941. godine 342. nemačka pešadijska divizija u borbama je uništila 707, zarobila 312 i streljala 93 partizana, a zaplenila je, pored 80 pomenutih vagona raznih vrsta namirnica, četiri topa i jedan bacač granata, 2.723 puške, 8 mitraljeza i oko 2 miliona dinara.

Nemačke jedinice u toku opisanih operacija, pre svega u zapadnoj Srbiji i Šumadiji, pretrpele su velike gubitke, naročito posadne divizije, koje su imale 276 mrtvih, 520 ranjenih i 394 zarobljena vojnika, dok je 342. pešadijska divizija imala 32 mrtva i 130 ranjenih vojnika, a 125. pešadijski puk 11 mrtvih i 30 ranjenih vojnika. Najmanje gubitaka imala je 113. pešadijska divizija: 8 mrtvih i 23 ranjena vojnika.

Stanovništvo na teritoriji Užičke republike bilo je iznenadeno njenim brzim padom. Ni Vrhovni štab nije

računao sa tako brzim prodom neprijatelja u Užice, što je i Tito kasnije potvrdio sledećim rečima: »Mi nismo mislili da će Nijemci ići kroz slobodnu teritoriju kao nož kroz sir, već smo smatrali da će oni morati da učine dosta napora i da mi imamo mogućnosti da se dugo držimo, da se organizujemo i da što više oružja proizvedemo«. Ova procena Vrhovnog štaba bazirala se na prethodnim uspesima partizanskih odreda u borbi sa ne-mačkim jedinicama. Međutim, brojčana i tehnička nadmoćnost neprijatelja, slaba koncentracija partizanskih snaga na pravcima glavnog udara i nedovoljna kombinacija dejstava, kao i na brzinu organizovano povlačenje koje je teklo u neredu, uslovili su brzi slom Užičke republike. Na brzinu organizovana tanka odbrana nije se mogla duže stabilizovati, bez obzira na snažan otpor pojedinih odreda.

Bilo je među partizanima pojedinaca koji su na odluku Vrhovnog štaba da se brojnijem i bolje naoružanom neprijatelju pruži energičan otpor prilikom odbrane Užičke republike stavljali prigovor i izražavali sumnju u celishodnost uporne odbrane, zalažući se za druga rešenja. Jedan od njih bio je Dragojlo Dudić. On je bez rezerve izražavao zabrinutost zbog izlaganja slabo naoružanih partizanskih jedinica u svakom pogledu nadmoćnijoj nemačkoj vojsci. Sličnog mišljenja bio je i Koča Popović kada su mu Đilas i Ivo Lola Ribar saopštili zadatak da organizuje odbranu na Crnokosi.

Očigledno je bilo da se partizanski odredi nisu mogli frontalno boriti sa jedinicama kao što su bile 342. i 113. nemačka pešadijska divizija. Međutim, borbe od mesec dana u Mačvi i u podrinjskom kraju podgrevale su nade da se nemačkim jedinicama pruži energičan otpor dok se ne nađe rešenje u kom se pravcu dalje treba orijentisati. Izvesna samouverenost koja je vladala u partizanskim redovima imala je teških posledica za dalji razvoj NOP u zapadnoj Srbiji, gde je narod podneo izuzetno velike žrtve, i gde je NOP najvećim delom uništen, ne računajući one delove jedinica koji su se povukli u Bosnu. Sa istorijske distance, čini se da je bilo i drugih rešenja, ali se ona nisu mogla tako brzo ostvariti, mada je Vrhovni štab preduzeo neke mere za povlačenje, pre svega ra-

njenika, ali je bilo nemoguće za nekoliko dana prestrukturati celu organizaciju narodnooslobodilačkog pokreta.

Iz ovog poraza rukovodstvo NOP-a je znalo da izvuče i određene pouke. Borbe koje su vođene prilikom napada nemačkih jedinica na Užičku republiku pokazale su da nije moguće voditi, kako je jednom prilikom Tito rekao, »uspješne operacije većih razmjera sa združenim partizanskim odredima i bataljonima, već da je neophodno prići stvaranju većih čisto vojnih formacija«. Vezani za određenu teritoriju svojim nastankom, organizacijom i shvatanjima boračkog sastava, partizanski odredi nisu više bili podesni za primenu partizanske taktike, a još manje za frontalni način ratovanja. Zbog toga je Vrhovni štab, pošto je preuzeo prve mere za stvaranje slobodne teritorije u Sandžaku i reorganizovao jedinice koje su se povukle iz Srbije, doneo odluku o stvaranju novih jedinica-brigada. Već 21. decembra formirana je prva takva jedinica — Prva proleterska brigada. To je otvorilo novu stranicu narodnooslobodilačkog ustanka. Tako je, pored niza negativnih posledica koje je doneo gubitak Užičke republike, pozitivno bilo to što su se Vrhovni štab i partizanske jedinice oslobođili vezanosti za određenu slobodnu teritoriju; jedinice su postale znatno pokretljivije, sposobne za operacije većih razmera, tako da se posle gubitka jedne teritorije odmah stvarala nova na drugom kraju Jugoslavije. Šte strane posmatrano, bilo je korisno što se rukovodstvo NOP oslobođilo nekih zabluda i što je, kritički preispitujući organizaciju jedinica i komandovanja, još potpunije prilagodilo vojnu organizaciju narodnooslobodilačkog pokreta novonastaloj situaciji.

Kad je Užice palo u ruke nemačkim jedinicama, jedan deo partizanskih jedinica se povukao za Sandžak. Na teritoriji koju je zahvatala Užička republika, od ranijih 12 partizanskih odreda sa oko 15.000 boraca ostala su samo dva partizanska odreda: Valjevski i Podrinjski i dva bataljona: 3. bataljon Posavsko-tamnavskog partizanskog odreda u Valjevskom kraju i Račanski bataljon na Tari. Osim toga, u toku povlačenja u prvoj polovini decembra 1941, na prostoru između Drine, Užica, Požege, Arilja i Uvea nalazili su se delovi Užičkog, Kragujevač-

kog i Cačanskog NOP odreda, koji su pokušavali da se održe na tom prostoru. Nakon neprekidnih borbi do 18. decembra, sve su se ove jedinice prebacile preko Uvea, osim dela Cačanskog NOP odreda koji se povukao na svoj teren i uskoro bio razbijen.

Neprijatelj je na tom prostoru zadržao jake snage, sa ciljem da spreči bilo kakvu vezu između partizanskih jedinica koje su se povukle i onih koje su ostale u zapadnoj Srbiji, uglavnom u valjevskom kraju.

Posle povlačenja jedinica Užičkog, Kragujevačkog i delova Cačanskog NOP odreda, oslabljen je položaj takozvane Valjevske partizanske grupacije. Opšti politički i operativni uslovi su se jako pogoršali i zahtevali su niz rešenja političke i vojne prirode koja su se razlikovala od ranije primenjivanih. Međutim, ta grupacija bila je još dovoljno snažna da se i sama odupre okupatorskim i kvislinškim jedinicama. Ona je otvarala nade za povratak partizanskih jedinica u Srbiju, pogotovo posle uspešnih ofanzivnih dejstava Operativne grupe Vrhovnog štaba, odnosno Prve proleterske u istočnoj Bosni početkom 1942. godine. Takođe je i svest o postojanju partizanskih odreda u južnoj Srbiji delovala ohrabrujuće i u tome je ova grupacija odreda nalazila smisao svoga opstanka u valjevskom kraju, po cenu najvećih žrtava u krajnjem nepovoljnijem vojno-političkim i vremenskim uslovima.

Našavši se u tako nepovoljnoj situaciji posle pretrpljenih poraza u borbama za odbranu Užičke republike, Centralni komitet i Vrhovni štab su odmah po dolasku u Radoinju preduzeli mere da uspostave prekinute veze, pre svega sa rukovodstvima i jedinicama u Srbiji, a i drugim krajevima, i da preko njih i dalje ostvaruju rukovodeću ulogu. U tom trenutku Vrhovni štab nije imao jasan pregled koliko je partizanskih jedinica ostalo na teritoriji Užičke republike a koliko se povuklo prema Sandžaku. Bilo je jasno da su neuspešne borbe za odbranu Užičke republike delovale na borce deprimirajuće i da je započelo naglo osipanje odreda, jer veći deo boraca nije bio spremjan da izdrži teška iskušenja daleko od svoga kraja. Ohrabrujuće je delovala činjenica da se jedan deo partizanskih jedinica povukao u Sandžak i da je bio spremjan da nastavi borbu van Srbije.

Vladalo je uverenje da su znatne partizanske snage ostale na teritoriji Užičke republike iza nemačkih trupa i da će one, čim se oporave od pretrpljenih gubitaka, ponovo preuzeti inicijativu. Takođe se smatralo da četničke snage, u vojno-političkom i moralnom pogledu, posle borbi u novembru više ne predstavljaju značajan činilac. Izgubila se iz vida činjenica da je zauzimanje Užičke republike od okupatora omogućilo jačanje četničkog pokreta. U stvari, svi napori okupatora i njegovih saradnika bili su skoncentrisani na tu teritoriju sa ciljem da NOP ne samo bude uništen nego da se ne dozvoli njegovo obnavljanje; bili su svesni da će to dovesti do demoralizacije i u drugim krajevima.

Ne poznajući dovoljno novonastalu situaciju u Srbiji, Vrhovni štab je odlučio da vrati jedan deo partizanskih odreda iz Sandžaka i nekoliko vojnih i partijskih rukovodilaca sa Mirkom Tomićem na čelu, koji je dobio zadatak ne samo da sredi nego i da pokrene u ofanzivna dejstva partizanske odrede u Srbiji. Vrhovni štab je zahtevao da se partizanski odredi zadrže na svojim terenima, produžavajući akcije gerilskog karaktera i izbegavajući frontalne borbe. Odrede je trebalo reorganizovati u manje čete, koje bi bile sposobne za brzo kretanje u cilju uspešnih iznenadnih napada i lakšeg izvlačenja. Pored vojnih akacija, trebalo je da odredi na svojim terenima da razvijaju široki politički rad, objašnjavajući narodu da, i pored izgubljene slobodne teritorije, partizani nisu pobedeni ni uništeni i da ulažu sve svoje snage da zaštite narod od terora okupatora i njegovih saradnika. Između ostalog, zahtevalo se da iz odreda treba odstraniti »kolebljive panikere« i ostale »štetne elemente« i da Glavni štab NOP odreda za Srbiju treba da bude na Tari ili negde pored Drine, da u slučaju teške situacije može preći na bosansku stranu.

Ove direktive, po dolasku u valjevsku grupaciju odreda polovinom decembra 1941, pokušao je da sproveđe Mirko Tomić, upućujući Podrinjski NOP odred u Počerinu i Mačvu, Valjevski u Radevinu, Kolubaru i Podgorinu i Tamnavski bataljon u Tamnavu. Prilikom povratka u Mačvu, Podrinjski NOP odred je uništen, sem jedne čete koja se vratila na valjevski teren početkom ja-

nuara 1942. godine. I Valjevski NOP odred i Tamnavski bataljon takođe su morali da se vrate na polazne položaje.

U međuvremenu, 28. decembra 1941, u Vujinovači je održan sastanak Okružnog komiteta KPJ za Valjevo, na kome je odlučeno da se partijsko rukovodstvo što pre poveže sa svim članovima i partijskim jedinicama u pozadini i da se izvrše pripreme da se Okružni komitet odvoji od odreda i vrati na teren, s tim što je svaki član OK dobio jedan srez, da bi se pojačao politički rad među seljacima, a naročito rad sa omladinom i ženama, da se raskrinkava Draža Mihailović kao izazivač bratoubilačkog rata i da se posebno organizuje obaveštajna služba.

Početkom 1942. godine okupator i njegovi saradnici planirali su da izvrše okružavanje male slobodne teritorije u valjevskom kraju koja se svela na sela: Sovač, Rebelj, Vujinovača, Košuta, Brezovice, Sušica, Mravinci i Gornje i Donje Leskovice. To je bio mali prostor na kome se nalazio Valjevski NOP odred. Od polovine januara 1942. njemu se pridružio Kosmajski NOP odred, koji je uspeo da se probije iz Sandžaka, dok su ostale partizanske snage, koje su po Titovom naređenju prodirale u Srbiju, morale da se vrate natrag ili su uništene, kao, na primer, 2 užička četa.

U međuvremenu, polovinom januara stigle su nove direktive od Vrhovnog štaba — da se stvaraju novi odredi, grupne komande, da se postojeći odredi kreću po teritoriji drugih odreda i pomažu im da ojačaju, ili da ih stvaraju u slučaju da ih nema i da se čuva slobodna teritorija Medvednik — Maljen, na kojoj treba da ostane Glavni štab NOP odreda za Srbiju i Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju.

Da bi sproveo dobijene direktive, Mirko Tomić je sazvao sastanak Glavnog štaba za Srbiju. Pored M. Tomića, koji je bio na dužnosti komandanta, članovi ovog štaba bili su Radivoje Jovanović i Mile Milatović. Na sastanku je odlučeno da se od raspoloživih partizanskih snaga formiraju tri partizanska odreda: Valjevski, od Radevskog i Podgorskog bataljona istog odreda; Posavsko-tamnavski, od Tamnavskog bataljona; Suvoborski

odred, od Kolubarskog bataljona Valjevskog odreda, i da ostane Kosmajski odred u čiji će sastav ući Palančka četa. Osim toga, Mirko Tomić je formirao komandu grupe ovih odreda koju su borci prozvali Grupna komanda. Ona je istovremeno imala i funkciju Glavnog štaba, a sačinjavali su je, osim Mirka Tomića: Radoivoje Jovanović, Milorad Milatović i Zikica Jovanović Španac.

Koncentracijom kvislinških snaga iz šabačkog, valjevskog, kragujevačkog i užičkog okruga, uz nemačke snage iz Valjeva, ostvareno je najjače grupisanje neprijateljskih snaga na vrlo ograničenom prostoru i neprijatelj je sve više stezao obruč oko partizanskih jedinica.

Uočivši mogućnost težih posledica, Mirko Tomić je sazvao savetovanje štabova Valjevskog i Kosmajskog odreda 29. januara 1942. u Sušici kod Poćute. Na savetovanju je ocenjeno da su neprijatelji nametnuli partizanima frontalni rat, koji im ne odgovara i da se na taj način stalno smanjuje njihova brojčana i akciona moć. Osim toga, konstatovano je da je municija na izmaku, a i zalihe hrane, i da se u ovom pasivnom kraju ne mogu dalje održati. Zbog toga su došli do zaključka da treba da napuste slobodnu teritoriju i predu na gerilsku borbu, da bi se sačuvalo oko 800 boraca do proleća. Osnovna zamisao je bila da svaki odred kreće na određenu teritoriju na kojoj će dejstvovati. Tako je, na primer, Valjevski odred upućen na teren Rađevine i Podgorine, Kosmajski prema Kolubari, a Tamnavski u Tamnavu.

Kako na tom savetovanju nije pronađeno trajno rešenje za izlaz iz teške situacije, to je Mirko Tornić sazvao novo savetovanje u Krčmaru 7. februara. Na ovom savetovanju je konstatovano da je posle prodora u Kolubaru nastala još teža situacija za partizanske odrede i da se mora tražiti izlaz odlaskom u Bosnu ili u Toplicu. Na kraju je, posle izvesnog kolebanja, prihvaćena odluka da se ide u južnu Srbiju, mada se sa ovom odlukom nije složio Okružni komitet KPJ za Valjevo. Odlučeno je da se kreće pravcem Maljen — Ovčar — Kopaonik u dve kolone, do južnih ogranača Suvobora.

U toku pokreta nastavljena je oštra diskusija, jer su se Okružni komitet KPJ za Valjevo i instruktor Pokrajinskog komiteta suprotstavljali odlasku partizanskih

odreda u Toplicu, smatrajući da bi mu politički rad bio onemogućen bez oslonca na odred, tražeći da na terenu ostane bar Suvoborski odred. I komanda Kosmajskog odreda takođe je pružala otpor, zahtevajući da njen odred kreće u Šumadiju. Već u Tometinom polju partizanske jedinice su bile izložene žestokim napadima, pa se, zbog teške situacije u kojoj se našla ova grupacija, u selu Planinici počela preispitivati odluka o odlasku u Toplicu. Raspravljaljalo se da li je ona u duhu decembarskih i januarskih direktiva CK KPJ i Vrhovnog štaba i zaključilo da donošenje suprotnih odluka od stava viših rukovodstava može imati dalekosežne posledice po razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u ovom delu Srbije. Ponovo je doneta odluka da partizanski odredi ostanu na svom terenu. U skladu sa ovom odlukom, Valjevski, Suvoborski, Kosmajski i Posavsko-tamnavski odred okupili su se na Velikom Maljenu 13. februara, kada je održano poslednje savetovanje između komande grupe odreda i štabova sva četiri odreda. Ovoga puta doneta je odluka da se Valjevski NOP odred sa jednom četom Mačvanskog NOP odreda vrati u valjevski i podgorski srez; Suvoborski NOP odred da ostanе na svom terenu, a sa njim i Komanda grupe odreda; da se Posavsko-tamnavski odred uputi u Posavinu, a Kosmajski na Kosmaj. Tako su polovinom februara svi odredi napustili Veliki Maljen. Na putu za svoje terene Posavsko-tamnavski i Kosmajski NOP odred su bili razbijeni u drugoj polovini februara 1942. godine.

Valjevski NOP odred manevrisao je u Podgorini, Počerini i Tamnavi, vodeći neprestano borbe sa Nedićevcima i četnicima i postepeno se povlačeći, početkom marta ispod planine Medvednik. Borbeni redovi partizanskih snaga su bili proređeni, jer je osipanje odreda bilo skoro svakodnevno.

U prilično bezizlaznoj situaciji održano je u Brezovici 3. marta savetovanje rukovodećeg kadra Valjevskog NOP odreda. Na tom sastanku uglavnom su dominirala dva shvatanja: jedno — da se odred raspusti u manje grupe do proleća, a drugo — da se prebaci preko Drine u istočnu Bosnu. Na kraju je preovladalo mišljenje da odred ne treba raspustiti, već da se iz odreda

otpuste bolesni, ranjeni i fizički iscrpljeni borci, a od onih koji ostanu da se formira jedinica i prebaci u Bosnu. Izdvojeno je oko 70 boraca od kojih je formirana jedna četa. Ona se 6. marta pod imenom Vojno-četničkog odreda Vlade Zečevića i Ratka Martinovića prebacila preko Drine u Bosnu kod sela Bačevca.

Ostao je još samo Suvoborski NOP odred sa oko 200 boraca, sa kojim se kretala komanda grupe odreda na teritoriji oko Valjeva. Bez veza sa Centralnim komitetom KPJ, Vrhovnim štabom i Pokrajinskim komitetom KPJ za Srbiju, grupna komanda nije imala informacije o tome kakva je situacija na drugim terenima. Suvoborski odred je do 1. marta manevrisao na ograničenom prostoru od sela Stubo do Maljena i od Planinice do Taora, a zatim se otisnuo u još veću neizvesnost — prema Ljigu i Belanovici. U selu Ba izvršena je reorganizacija četa pa se odred smanjio na 140 boraca. Stalno proganjani od nemačkih i nedječevsko-četničkih snaga, odred se morao ponovo vraćati ka Valjevu, pošto nije uspeo da se prebaci preko Zapadne Morave ka Toploiu. U toku stalnih pokreta i progona od neprijatelja, do polovine marta, odred je spao na oko 70 boraca i u selu Prijezdiću u noći između 17. i 18. marta 1942. održano je poslednje savetovanje rukovodstva ovog odreda sa grupnom komandom. Na tom savetovanju čuli su se različiti predloži — da se ide u Šumadiju a zatim u istočnu Srbiju, da se prebaci u Bosnu ili da se odred raspusti i preda neprijatelju. Svi prisutni bili su svesni da odred nema više snage da se kao celina prebaci na druge terene. Na kraju je odlučeno da se bolesni i iscrpljeni borci sami izjasne da li žele da ostanu u odredu a da ostatak odreda usmeri dejstva prema Maljenu i Suvoboru, gde bi se donela konačna odluka.

U izuzetno teškoj situaciji nije bilo vremena da se traži neki priklađan metod kako da se saopšti borcima ova odluka. Svi rukovodnici grupne komande i štaba odreda ustručavali su se da saopšte odluku borcima, pa je to neveštvo učinio Luka Spasojević, komesar jedne čete, zahtevajući da se oni koji se osećaju sposobnim da se dalje bore izdvoje na jednu, a svi ostali na drugu stranu. Međutim, u tom trenutku je došlo do opšteg ra-

sula, jednostavno — odred se raspao. Najveći broj njegovih boraca pao je u ruke neprijatelju, samo ih se oko desetinu spasio.

Uništenjem Podrinjskog, Kosmajskog, Posavsko-tamnavskog, Valjevskog i Suvoborskog partizanskog odreda, zapadna Srbija je ostala bez vojnih partizanskih snaga kao oružanog oslonca narodnooslobodilačke borbe. Kad se analiziraju ovi događaji sa istorijske distance čini se da se oni nisu morali završiti tako tragično, gubitkom oko 1.200 boraca, koji su ili izginuli ili pali neprijateljima NOP u ruke, a samo mali broj, uglavnom rukovodeći kadar, uspeo je da se spase.

Interesantno je napomenuti da je partijska istraga vođena samo u vezi sa raspadom Suvoborskog NOP odreda, dok za druge odrede to nije učinjeno. Čela istraga se svela na to da je proglašen odgovornim za uništenje ovog odreda Mirko Jomić kao najviši partijski i vojni rukovodilac. Međutim, odluka da se odred rastereti obolelih, deprimiranih i ranjenih boraca, a sa zdravim i sposobnim da se nastavi borba, bila je zajednička i komande grupe odreda i štaba Suvoborskog odreda. Možda bi se moglo prigovoriti Mirku Tomiću što u trenutku raspada odreda nije delovao energičnije, ali se Suvoborski odred već nalazio u bezizlaznoj situaciji i bilo je vrlo malo izgleda da se dalje može održati na terenu valjevskog kraja, a nedostajalo mu je snage i da se kao celina prebaci u Bosnu. Zato je njegov kraj tada, ili nešto kasnije, bio neminovan.

Danas, sa istorijske distance, svi koji su pisali o borbama partizanskih odreda zapadne Srbije u zimu 1941/1942. suviše lako zaključuju da se posle nemačke ofanzive, koja je prohujala ovim krajem, trebalo što pre povući sa ove teritorije, iako su direktive Vrhovnog štaba, koje je prenosio Mirko Tomić, zahtevale da se ostane na svom terenu i stvaraju uslovi za povratak i drugih partizanskih jedinica koje su se povukle iz Srbije. Kad se analizira celokupna vojnopolitička situacija u tom periodu, uočljivo je da je subjektivni faktor bio nedostao složenosti istorijske situacije. Vrhovni štab je pogrešno procenio vojnopolitičku situaciju u to vreme u zapadnoj Srbiji usled nedostatka informacija, a bio je

emotivno vezan za početne uspehe ustanka u Srbiji i sve do polovine 1942. nadoao se povratku u Srbiju. Š druge strane, Mirko Tomić je kruto shvatao primljene direktive i forsirao je njihovo izvršavanje, iako je gruba stvarnost nametala neka druga rešenja. Valjevski Okružni komitet KPJ, sa instruktorom PK, pružao je otpor Mirku Tomiću tvrdeći da Okružni komitet može opstati na svom terenu samo sa osloncem na odred. Razni nesporazumi i diskusije o tome u kom pravcu treba krenuti nisu mogli izvući partizanske odrede iz začaranog kruga u kome su se vrtneli po valjevskom i podrinjskom kraju. Ostali su bez najvažnijih preduslova za svoje bitisanje, izgubili su i poslednju slobodnu teritoriju, veze sa partizanskim organizacijama na terenu, a nisu imali ni organizovanu obaveštajnu službu ni mogućnosti da pribave informacije o okupatoru i njegovim saradnicima za prostore na kojima su se kretali ili nameravali da se zadrže. Istovremeno, neprijatelj je imao dobro organizovanu obaveštajnu službu, opštinske uprave i seoske straže. Tako izolovani, partizanski odredi nisu mogli da prate zbivanja koja su uticala na njihovu sudbinu. Kad su izgubili veze sa pozadinom, odnosno kad su lišeni podrške naroda, svi njihovi pokušaji da se nešto učini bili su osuđeni na neuspeh, jer su nailazeći na neispitane terene upadali iz jedne zasede i okruženja u drugu i neprekidno progonjeni.

Pošto nisu imali veze sa CK KPJ i Vrhovnim štabom, a ni sa Pokrajinskim komitetom KPJ za Srbiju, i u nedostatku šireg uvida u vojnopolitičku situaciju, bili su ograničeni da procenjuju situaciju sa Aio na jednom malom prostoru. Nedovoljno poznavanje situacije u Sandžaku, Toplici i istočnoj Bosni uslovilo je da odluke grupne komande o probijanju odreda u tim pravcima nisu uporno sprovedene. Neodlučnost je naročito bila prisutna u trenucima kad se definitivno trebalo odvojiti od svoje teritorije. Na tu odluku svakako je delovao i strah od odgovornosti pred Vrhovnim štabom ako se napusti svoja teritorija. Radi se o nekoliko komponenti koje nisu samo psihološke prirode, tj. vezanosti ovih odreda za svoju teritoriju, već prevashodno striktnog pridržavanja direktiva Vrhovnog štaba iz januara 1942.

godine, koje je surova stvarnost u Srbiji uveliko bila prevazišla. Obećanja pomoći od proleterske brigade na neki način su obavezivala ove odrede da se zadrže i u neodrživim uslovima na svom terenu.

Natčovečanska borba ovih odreda, koja je trajala skoro četiri meseca, nije bila uzaludna, jer su oni navukli na sebe znatan broj okupatorskih i kvislinških snaga, koje bi, da su se odmah povukli, bile upućene na neko drugo ustaničko žarište. Uporna borba grupe partizanskih odreda zapadne Srbije bila je značajna moralna podrška partizanskim snagama u Sandžaku, istočnoj Bosni i južnoj Srbiji. Oko pola godine težište dejstva okupatorskih i kvislinških snaga bilo je usmereno na teritoriju Užičke republike s namerom da se zatre narodnooslobodilački pokret. Porazu ovih odreda doprineo je oštar i otvoren sukob sa četnicima kao vodećom kontrarevolucionarnom snagom u Srbiji, koji je poprimio karakter odlučne bitke za Srbiju. Tako je, prema mišljenju vojnih istoričara, u zimu 1941/1942. u Srbiji izgubljena jedna bitka, ali ne i rat.

Na ovoj i drugim teritorijama Užičke republike ostale su proređene partiske organizacije, sem u užičkom kraju, koje će biti jezgro oko koga će se sledećih godina razvijati narodnooslobodilački pokret. Ove borbe se mogu shvatiti kao nastavak trajanja Užičke republike, ali se sa njima ne gasi postignuti revolucionarni naboј u tom periodu, jer partizanski odredi, narodna vlast i razne organizacije narodnooslobodilačkog pokreta nastavljaju da se razvijaju na temeljima Užičke republike u izmenjenim uslovima na drugim teritorijama.

MESTO I ULOGA UŽIČKE REPUBLIKE U JUGOSLOVENSKOJ REVOLUCIJI

Užička republika u sadržajnom i teritorijalnom smislu predstavlja deo jugoslovenske revolucije, prerastajući ne samo u njen simbol nego i u simbol borbe protiv osvajača svih pokorenih naroda. Ako se posebno izučava kao takva, preti opasnost da se prenaglase neki procesi i pojave karakteristični za nju, koji su tek tokom daljeg razvoja NOR i revolucije dobili potpunu fizionomiju. Svesni tih manjkavosti, pokušali smo da Užičku republiku smestimo u jugoslovenske i, još šire, u međunarodne okvire i da joj što objektivnije odredimo mesto i značaj koje ima u jugoslovenskoj revoluciji.

Užička republika predstavlja vrhunac ostvarenja ustanka 1941. u borbi protiv okupatora i njegovih saradnika u Jugoslaviji, jer su se u njoj najuspešnije razvile sve ustanove i organizacije narodnooslobodilačkog pokreta. Ovakav uspon Užičke republike bio je uslovлен i uspešnim razvojem oslobodilačke borbe u drugim krajevima Jugoslavije.

Početni uspesi i masovno opredeljivanje srpskog naroda za oslobodilačku borbu u periodu Užičke republike bili su veliko ohrabrenje za KPJ, jer se srpski narod sve masovnije i jasnije počeo distancirati od predratne buržoaske vrhuške, koja je tlačila ne samo druge jugoslovenske narode nego i srpski narod.

Ustanak u Srbiji pod rukovodstvom KPJ od prvih akcija jula 1941. razvijao se postepeno, uzlaznom linijom, da bi posle Vojno-političkog savetovanja u Stolicama doži veo svoj najveći uspeh. Uspesi ustanka u periodu Užičke republike ohrabrujuće su delovali u onim krajevima

u kojima je posle ustaničke eksplozije, kao na primer u Crnoj Gori, došlo do privremene krize ustanka.

Praksa ustanka na ovoj teritoriji poslužila je za do-nošenje dalekosežnih odluka na Vojno-političkom save-tovanju u Stolicama. Te odluke su bile polazna osnova i rukovodstvo za akciju u jugoslovenskim okvirima. Aktivnost KPJ u svim delovima Jugoslavije u sprovođenju tih odluka bila je orijentisana na suzbijanje ustaničke stihije, stvaranje većih i čvrćih partizanskih jedinica, koje su sve značajnijim borbenim akcijama omogućile stvaranje i proširivanje slobodnih teritorija na kojima su se izgradivali narodnooslobodilački odbori i jačalo jedinstvo naroda na političkoj platformi narodnooslo-bodilačke borbe.

Posebno su ove odluke podstakle dalji razvoj NOR i revolucije na području Užičke republike, koja u jesen 1941. ulazi u fazu svog najburnijeg razvitka, kada se najsnažnije izražava ratna i društveno-politička fisionomija narodnooslobodilačkog pokreta u 1941. godini. Ona se ogledala, pre svega, u uspešnoj preorientaciji KPJ na vojni rad. Iz malih međusobno nepovezanih partizanskih odreda koji su izvodili sitne akcije protiv kvislinga i vodili poneku borbu protiv okupatora izrasle su snažne vojne formacije sa štabovima, podeljene na bataljone i čete. Više nisu bile čvrsto vezane za teritoriju na kojoj su nastale, nego su prebacivane da, prema potrebi, sa-dejstvaju pre svega sa susednim jedinicama. Tako, na primer, Valjevski i Podrinjski NOP odred učestvuju u napadu na Šabac; Kraljevački i čačanski NOP odred napadaju Kraljevo itd. Već u ovom periodu imamo pre-laz ka čvršćoj vojnoj organizaciji pa se pomišljalo i na stvaranje proleterskih jedinica. Jednom reči, partizanski odredi su bili sposobljeni da vode sve veća ofanzivna dejstva i postižu značajne pobede.

Istovremeno, ispoljile su se i neke slabosti ovakve strukture vojne organizacije narodnooslobodilačkog po-kreta. One su postale uočljive naročito prilikom nemačke ofanzive na Užičku republiku. Tada su se ispoljile sve negativnosti vezanosti partizanskih odreda za jednu te-ritoriju, jer je veći deo boraca, pretežno seljaka, napustio odrede i pokušao da se spasava na razne načine, tako da

se samo deseti deo boraca povukao u Sandžak. Neki istoričari to nazivaju glavninom, ali veći deo boraca je završio tragično, jer su postali plen okupatora i njegovih saradnika.

Iz tog neorganizovanog povlačenja videlo se da partizanski odredi nisu mogli tako brzo postati prave vojne jedinice. Nedostatak komandnog kadra, nedovoljno poznavanje vojne veštine, a pre svega brojna i tehnička nadmoćnost neprijatelja, doprineli su brzom slomu Užičke republike. Prema mišljenju Josipa Broza Tita, osnovna slabost partizanskih odreda bila je u tome što nije postojalo centralizovano komandovanje, tako da je svaki partizanski odred, imajući u vidu liniju KPJ, delovao dosta samostalno. Između Vrhovnog štaba i štabova partizanskih odreda nije bilo podređenih komandi. Glavni štab za Srbiju prestao je da postoji, pa nije postojao organ koji bi radio na povezanosti odreda i koordinaciji njihovih dejstava. Ove slabosti su podstakle Vrhovni štab da odmah posle povlačenja iz Srbije ubrza formiranje proleterskih brigada — savršenijih, snažnijih i pokretljivijih jedinica za partizansko ratovanje — koje će svojom ofanzivnom taktikom odnositi pobjede uprkos nadmoćnosti okupatora i njegovih pomagača. Istovremeno je pojačan Vrhovni štab vojnicima od struke.

U periodu uspona Užičke republike vrhovni komandant Josip Broz Tito je insistirao na tome da se ne vodi frontalni rat protiv neprijatelja, već da se primenjuje partizanska taktika iznenadenja i ubacivanja u neprijateljsku pozadinu; da se dugo i uporno ne opsedaju gradovi ako ih nije moguće brzo osvojiti, na čemu su insistirali četnički komandanti, predratni oficiri. Ipak, bilo je primera, naročito pri odbrani Užičke republike, da je na nekim mestima vođen frontalni rat, a pojedini gradovi, kao Valjevo i Kraljevo, dugo su i bezuspešno opsedani.

Već na primeru Užičke republike iskustvo narodnooslobodilačkog rata je ukazalo na neke osobenosti slobodne teritorije, a to je, pre svega, njena privremenost i činjenica da ona ne treba da se brani frontalno i po svaku cenu. Koristeći negativna iskustva u vezi sa upornom i frontalnom odbranom Užičke republike, Vrhovni

štab je došao do osnovnih strategijskih načela da gubitak jedne teritorije istovremeno mora značiti dobijanje nove još veće i važnije slobodne teritorije.

Ipak, ma koliko kratko trajala, Užička republika je imala obeležje države, jer je bila prekrivena organima vlasti i vojnopožadinskih organa koji su efektivno funkcionali. Revolucionarne promene uočavale su se na svim oslobođenim teritorijama, a naročito na području Užičke republike — u radu novih političkih ustanova, u partizanskim jedinicama, najzad i u svesti ljudi.

Posebno kvalitetne promene dogodile su se u svesti ljudi. Svest se obogaćivala novim shvatanjima o višim društvenim ciljevima, izazivajući idealizovane predstave o novom svetu jednakih ljudi koji su priželjkivali zaneseni revolucionari. Oslobođena je neslućena energija narodnih masa koja je bila neophodna ne samo u borbi protiv neprijatelja narodnooslobodilačkog pokreta nego i u menjanju društvenih odnosa. Komunisti su revolucionirali svest narodnih masa i usmeravali je na osvajanje vlasti, tako da se sticao utisak da mase stvaraju istoriju, dok su ključne ličnosti pokreta ostale u pozadini, a na sceni su se pojavljivale lokalne vođe.

Ni u jednom dokumentu narodnooslobodilačkog pokreta ne govori se deklarativno o socijalističkoj revoluciji, već su sve parole i ocene obeležene narodnooslobodilačkim shvatanjima. Tu i tamo u stvarnosti su izbijala dogmatska shvatanja o revoluciji, ali su bila prigušivana.

Uporedo sa stvaranjem i proširivanjem Užičke republike, razvijala se vlast naoružanog naroda. Komunistička partija Jugoslavije je od prvog dana ustanka nastojala da staru buržoasku vlast, koja se kompromitovala služeći okupatoru, zameni novom, narodnom vlašću. Prvobitna ideja da se najpre formira Narodni komitet oslobođenja Jugoslavije je napuštena i razrađena je konceptija o izgrađivanju narodne vlasti u formi narodnooslobodilačkih odbora — od nižih ka višim organima vlasti. Cela teritorija Užičke republike, bez obzira na postojanje četničkog pokreta Draže Mihailovića, bila je pokrivena mrežom mesnih, gradskih, sreskih, okružnih do Glavnog narodnooslobodilačkog odbora za Srbiju. U

početnoj fazi narodnooslobodilačkog pokreta mešaju se sadržaji rada vojnih organa, partijskih komiteta i narodnooslobodilačkih odbora. Vršenje vlasti i političkih funkcija bilo je uslovljeno nerazvijenošću tih organa i celokupne strukture narodnooslobodilačkog pokreta, zatim sličnošću interesa svih tih organa kad je reč o narodnooslobodilačkoj borbi kao revolucionarnoj strategiji KPJ.

U početku, narodnooslobodilački odbori započinjali su svoju aktivnost kao organi borbe, da bi ubrzo, u toku trajanja Užičke republike, prerasli u organe vlasti, ali je i dalje ostala prisutna isprepletanost funkcija. Sastav organa narodne vlasti, metod rada, kompetencije i odluke proizvodile su političke posledice, ali su narodnooslobodilački odbori proširivali podlogu ustanka dajući trajnost ovoj instituciji. Narodnooslobodilački odbori su u političkom, kao i u ustavno-pravnom smislu, po svojoj strukturi i po socijalnom sastavu, sadržaju i načinu rada nosili u sebi začetke nove države i bitno novih oblika društvenog uređenja. Njihove revolucionarne odluke i mere nagovestavale su socijalističko obeležje društvenih odnosa. Narodnooslobodilački odbori su radili kao zakonodavna, a u isto vreme kao radna izvršna tela, vršeći i sudske funkcije. Iako se ne može reći da je tada u potpunosti stvorena nova država, s pravom se može tvrditi da su položene solidne osnove za državu, što je Josip Broz Tito u jednom govoru i naglasio: »Gdje smo udarili prve temelje onog što danas imamo«, a Kardelj formulisao: »Može se reći da je u Užicu tada bila postavljena i konkretna osnova za izgradnju celokupnog našeg budućeg političkog sistema«.

Narodna vlast je 1941. godine dobila najpotpunije oblike u Užičkoj republici i u praksi ostvarila neke elemente društvene svojine, pre svega u narodnooslobodilačkim fondovima, iako se nije išlo na fundamentalne izmene svojinskih odnosa. U narodnooslobodilačke fondove slivali su se dobrovoljni prilozi građana, zaplena od neprijateljskih jedinica, zatečena opštinska i državna imovina, zaplenjena imovina narodnih neprijatelja, rezvizicija od imućnih građana i sekvenstrirani strani kapital. Pored ovih fondova, fabrike, radionice i razne vrste preduzeća koja su zatečena na slobodnoj teritoriji slu-

žili su potrebama partizanskih odreda i nove narodne vlasti.

U vreme Užičke republike u preduzećima i radionicama postojali su različiti oblici upravljanja u kojima su učestvovali radnici. Oni se nisu mogli potpuno razviti u ratnim uslovima, ali ih neki politikolozi smatraju prvim začecima savremenog samoupravljanja u Jugoslaviji.

Kroz sve odluke narodnooslobodilačkih odbora Užičke republike provejava humana i duboko socijalna tendencija. To se vidi na primeru odluka o kirijama, moratorijumu za dugove i dr. Jednom reči — težilo se obezbeđenju »ekonomski najslabijih« na teret »ekonomski najjačih redova«, kako je istaknuto u jednom od prvih proglaša užičkog narodnooslobodilačkog odbora.

Praksa Užičke republike u razvoju narodne vlasti omogućila je nastanak Fočanskih propisa, i ne samo praksa nego, pre svega, uopštavanje te prakse kroz članke u *Borbi* i odluke Narodnooslobodilačkog odbora u Užicu, tako da su oni nastali na jednoj stabilnoj normativnoj i praktičnoj osnovi. Jedan od autora ovih propisa, Mosa Pijade, s pravom kaže da se »tu nije imalo šta izmišljati, već samo adekvatno izraziti stvarnost«. Na istoj osnovi izgrađena je i naredba Vrhovnog štaba o izborima narodnooslobodilačkih odbora i naredba o obrazovanju pozadinskih vojnih vlasti — takozvani »Septembarski propisi«. Dalji razvoj narodne vlasti ostvarivao se na istim principima, da bi konačno zaokružen, za ono vreme sazreo sistem vlasti bio sankcionisan odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a, a posle oslobođenja zemlje — prvim Ustavom, donetim početkom 1946. godine.

Uprkos otporu ostataka vodećih političkih struktura buržoaskog društva, KPJ je u Užičkoj republici uspešno realizovala zamisao o dobrovoljnoj mobilizaciji masa u redove narodnooslobodilačkog pokreta, a jedinstvo naroda na liniji narodnooslobodilačke borbe bilo je izraženo u njegovim borbenim organizacijama i ustanovama: u narodnooslobodilačkim odborima, u Srpskom narodnooslobodilačkom omladinskom savezu, u ženskim aktivima itd. U relativno kratkom trajanju Užičke republike otkriveni su najpogodniji oblici ostvarivanja

jedinstva najširih slojeva naroda na narodnooslobodilačkoj liniji KPJ, što će se daljim tokom narodnooslobodilačke borbe još potpunije razviti. Ta koncepcija — da neposredno, odozdo jača jedinstvo narodnih masa — prveravana je u praksi Užičke republike, naročito posle neuspelih pregovora sa Dražom Mihailovićem i predstavnicima gradanskih stranaka. Ovo jačanje jedinstva narodnih masa u ustanku doprinelo je oslobođenju KPJ od sektaštva i daljem razvijanju partijske linije na putevima revolucionarnog raspleta u okviru narodnooslobodilačke borbe.

Sa te tačke gledišta, od najvećeg značaja su bili odnosi između narodnooslobodilačkog pokreta i četničkog pokreta Draže Mihailovića, koji su u periodu Užičke republike posle delimične saradnje okončani oružanim sukobom. Time je najprogresivniji deo srpskog naroda pokazao da ne želi da deli odgovornost za sudbinu Jugoslavije sa svojom buržoazijom i monarhijom i da ne prihvata koncepciju o obnovi buržoaskog sistema sa osloncem na velike zapadne sile, članice antifašističke koalicije. Vrhovni komandant Josip Broz Tito je ukazivao da je za uspešan razvitak ustanka 1941. u Jugoslaviji bilo bitno držanje srpskog naroda. Činjenica da je ustank pustio duboke korene u Srbiji, povoljno je odjeknula u svim krajevima Jugoslavije. To je bio jasan dokaz za druge jugoslovenske narode da srpski narod ne želi obnavljanje starog društvenog poretku sa dinastijom Karađorđević na čelu. Zato je postojanje Užičke republike podsticajno delovalo da se razvije ustank i u drugim delovima Jugoslavije.

Razgaranje ustanka nije mogla da parališe politika taktiziranja i tobožnijih priprema za borbu predstavnika srpske buržoazije, zastupljene u četničkom pokretu, pa ni privremena delimična saradnja sa narodnooslobodilačkim pokretom. Još u toku trajanja Užičke republike došlo je do vrlo jasne diferencijacije između četničkog pokreta Draže Mihailovića kao jezgra jugoslovenske kontrarevolucije, s jedne strane, i narodnooslobodilačkog pokreta, s druge strane. Dok se četnički pokret zalagao za očuvanje status kvoa, odnosno za buržoaski poredak sa monarhijom na čelu, narodnooslobodilački pokret je

bio za nepomirljivu borbu protiv okupatora i za socijalne promene. Različiti pristupi nacionalnom pitanju i problemu vlasti zaoštravali su njihove međusobne odnose na samom početku narodnooslobodilačke borbe. Sledeći korak tih kontrarevolucionarnih snaga bio je oružani obračun sa Užičkom republikom koji je započeo četničkim napadom na Užice. Taj obračun je vodio četnički pokret Draže Mihailovića kao slabiju stranu u saradnji sa okupatorom. Takav rasplet na teritoriji Užičke republike označio je ne samo neophodnost smene buržoaske klase nego i nove puteve i oblike jugoslovenske revolucije. Već tada postaje jasnije da narodnooslobodilački pokret odbacuje Jugoslaviju kao stari nacionalno-socijalni kompleks, ali ne i kao državni okvir življenja, nasuprot separatističkim pokretima koji se ne mire sa jugoslovenskom idejom i čija je svest uglavnom antijugoslovenska.

Iako se nije pominjalo kakvo će uređenje imati buduća Jugoslavija, praktično se počela izgrađivati federacija — stvaranjem vojnih i političkih organizacija u skladu sa nacionalnom politikom KPJ. Formiranjem Glavnog štaba NOP odreda za Srbiju i Glavnog narodnooslobodilačkog odbora za Srbiju, jedne vojne i jedne državne ustanove, nagovešteno je da bi Srbija mogla biti jedna od jedinica te buduće federacije.

Najnapredniji delovi srpskog naroda smogli su dovoljno snage još 1941. godine da započnu obračun sa svojom buržoazijom i da se opredele za nove društvene odnose koji su se počeli izgrađivati i da sebe upgrade ne samo u jugoslovenski nego i u svetski antifašistički pokret.

Preokupirana vojnom aktivnošću i mobilizacijom širokih narodnih masa u narodnooslobodilačku borbu, KPJ je počela da zaostaje u organizacionom pogledu, tako da je pretila opasnost da stihija preraste organizacionu snagu KPJ. Taj proces je uočen još u toku trajanja Užičke republike, pa su provereni borci primani u članstvo KPJ, što je naročito postalo vidljivo posle borbe sa četnicima. KPJ je znatnu pažnju u tom periodu posvetila mlađoj generaciji koja se isticala ne samo na frontu nego i radom u pozadini, tako da se s pravom može reći da je

glavni teret oslobodilačke borbe podnela omladina. Po-red zapaženih rezultata u borbi protiv okupatora i kvislinga, za tek formirani Srpski narodnooslobodilački omladinski savez nije bilo vremena da preraste u sve-obuhvatnu omladinsku organizaciju. Iako u toku trajanja Užičke republike nisu stvarane posebne ženske antifašističke organizacije, veoma veliki broj žena i omladinki učestvovao je u borbi protiv okupatora. Bio je to početak buđenja žena u oslobodilačkoj borbi, koja je, pored ostalog, donosila ravnopravnost polova i ukidala dotadašnju vekovnu političku i socijalnu obespravljenost žena.

Dobro razvijena i organizovana pozadina imala je veliki značaj za uspehe u borbi protiv neprijatelja. Osim vojnog i političkog, Užička republika je imala izvanredan ekonomski značaj za vođenje oslobodilačkog rata, jer se narodnooslobodilačka borba u to vreme odvijala u vrlo teškim životnim uslovima, bez pomoći sa strane, sa osloncem isključivo na sopstvene snage. Zahvaljujući požrtvovanju, pre svega radničke klase, naročito u Užicu i čačku, obnovljena je aktivnost i postignuti zavidni rezultati za ratne uslove. Posebnu ulogu imala je fabrika oružja sa proizvedenih 21.500 pušaka, koje su slate ne samo na frontove za odbranu Užičke republike nego i u Crnu Goru, Bosnu i Sandžak a nešto je dato i četnicima Draže Mihailovića. Na opredeljivanje za narodnooslobodilački pokret uticao je i pojačan kulturno-prosvetni rad na amaterskoj osnovi, preko više kulturno-umetničkih grupa, čiji je nosilac najvećim delom bila omladina.

U političkom i kulturnom životu Užičke republike značajnu ulogu je odigrala štampa, pre svega *Borba* i *Bilten* Vrhovnog štaba. Stampa NOP je već u to vreme okupljala, i preko nje su se oglašavale, najjače teoretske intelektualne snage Partije. Raznovrsnost sadržine ove štampe mogla je da privuče i one čitaoce koji nisu bili na liniji narodnooslobodilačke borbe. Od vojno-političke situacije u svetu i u Jugoslaviji prelazilo se i na uže terene, konkretno na slobodnu teritoriju u zapadnoj Srbiji i u Šumadiji, i nije se ostajalo samo na vojnoj i političkoj situaciji, nego su objavljivani i književni pri-

lozi i zapisi o kulturi i obrazovanju. Takva štampa bila je ne samo korisno propagandno sredstvo nego je bitno uticala i na oblikovanje, odnosno revolucionisanje, svesti širokih masa naroda.

Užička republika, kao vrhunski izraz uspeha narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji, zračila je moralnom podrškom prema svim krajevima Jugoslavije, gde NOP usled objektivnih okolnosti nije imao takvog uspeha a direktnе veze održavane su sa ustanicima u istočnoj Bosni, Sremu, Sandžaku i Crnoj Gori. U neke krajeve slata je pomoć u oružju, vojnoj opremi, zatim štampa i, kako je to lepo formulisao Rodoljub Čolaković, »znatna materijalna i politička pomoć«.

Imajući u vidu sve navedene rezultate koje je NOP ostvario u toku trajanja Užičke republike, može se slobodno reći da je ona imala ne samo jugoslovenski nego i međunarodni značaj. Ona je prva izvršila probor nemacke evropske tvrdave iznutra i drugim okupiranim narodima ukazala na mogućnosti uspešnog suprotstavljanja nacističkoj Nemačkoj u vreme kad je bila na vrhuncu svoje moći. Doduše, prava istina o tome ko vodi borbu protiv okupatora u Jugoslaviji još nije bila potpuno prodrla u svetsku javnost, a pogotovu ne do pokreta otpora u Evropi koji su bili u povoju, ali i sama vest da se neko tamo u Jugoslaviji bori, bila je za njih veličanstvena. Borba za priznavanje i međunarodnu afirmaciju Užičke republike započela je još u vreme njenog trajanja, preko Kominterne i tek formirane radio-stанице »Slobodna Jugoslavija« u Sovjetskom Savezu. Međutim, da ne bi došlo do remećenja odnosa u tek uspostavljenoj antifašističkoj koaliciji između njenih članica, Sovjetski Savez nije bio spremam da se više založi za afirmaciju Užičke republike. Njeno ime se u sovjetskoj štampi pojavilo tek u proleće 1942. godine.

Koliko su rezultati Užičke republike moćno delovali na svest ljudi najbolje pokazuje trajna diferencijacija masa naroda, do koje je došlo ne samo u toku njenog trajanja nego se taj proces nastavio i kasnije znatno ubrzanim tempom. I sam Vrhovni štab je bio impresioniran masovnim učešćem srpskog naroda u ustanku u vreme Užičke republike, pa je i posle povlačenja iz Srbije

je, prilikom boravka u Sandžaku, bio opsednut njenim uspesima i idejom o povratku u Srbiju, sve do juna 1942. godine kada je postalo jasno da je to neostvarljivo i da put u Srbiju vodi preko Bosanske Krajine.

Rezultati Užičke republike na planu organizacije odreda, narodne vlasti, jedinstva naroda u ustanku, početnih društveno-ekonomskih promena i uopšte organizacije slobodne teritorije, bili su osnova na kojoj se kasnije razvijao narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija. Njena praksa je pažljivo analizirana i iz nje su izvlačena iskustva za dalji razvoj narodnooslobodilačke borbe i revolucije u Jugoslaviji.

Taj uspešan početak oslobođilačkog rata i revolucije u periodu Užičke republike predstavlja kamen-medjaš u novoj istoriji ne samo Srbije nego i Jugoslavije, jer je već tada znatan deo srpskog naroda snažno zakoračio u novu društvenu formaciju, odnosno uspešno započeo oružanu socijalističku revoluciju. Sjedinjavanjem klasnih i nacionalnih težnji, borbene snage srpskog naroda doživele su renesansu svojih oslobođilačkih i revolucionarnih potencijala i već su tada bile svesne da se problemi srpske nacije mogu rešiti samo u zajedničkoj borbi sa svim jugoslovenskim narodima i antifašističkim snagama, ma u svetu. Tako srpski narod već 1941. godine postaje značajan revolucionarni subjekt i otuda nije slučajno što se Užička republika u istoriji NOR-a i revolucije u Jugoslaviji tako visoko vrednuje, jer je najavila socijalističku Jugoslaviju.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori:

ARHIV CENTRALNOG KOMITETA
SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

Fond Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije
Fond Centralnog komiteta Saveza komunističke omladine Jugoslavije
Fond Komunističke internacionale
Fond Uprave grada Beograda — Specijalna policija

ARHIV VOJNOISTORIJSKOG INSTITUTA

Fond narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije
Fond četnika Draže Mihailovića
Fond nemačke okupatorske vojske
Fond Srpske vlade Milana Nedića
Zbirka mikrofilmova

ARHIV SRBIJE

Fond Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju'
Fond Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Srbiju
* Zbirka memoarske grade o radničkom pokretu i narodnooslobodilačkom ratu

ISTORIJSKI ARHIV BEOGRADA

Fond Uprave grada Beograda — Odeljenje Specijalne policije
 Centralna prijavnica
 Fond Zapovednika policije bezbednosti i službe bezbednosti (BDS)
 Fondovi istorijskih arhiva: Titovog Užica, Šapca, Valjeva, Kra-
 ljeva, čačka, Kruševca, Svetozareva, Kragujevca i fond Mu-
 zeja ustanka 1941. u Titovom Užicu.

Objavljeni izvori: *i«*

- Bojić Milosav:* Zapis o mojoj Četi, Beograd 1969.
Broz Josip Tito: Sabrana djela, knj. 7, Beograd 1981,
Vesti, Novosti, Reč naroda, Titovo Užice, 1961.
Dedijer Vladimir: Dnevnik, Beograd 1945.
Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije, Tom I, knj.
 2, 1941—1942, Beograd 1954.
Dokumenti centralnih organa KPJ, NOR i revolucija 1941—1945,
 knj. 1—2, Beograd 1985.
Dudić Dragoljо: Dnevnik 1941. Beograd 1981.
Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu
jugoslovenskog naroda. Tom I, knj. 1—2, Borbe u Srbiji 1941,
 Beograd 1949—1950.
Zbornik... Tom II, knj. 1. Bilten Vrhovnog štaba narodnooslo-
 bodilačke vojske Jugoslavije 1941—1945. Beograd 1949.
Zbornik... Tom II, knj. 2. Dokumenta Vrhovnog štaba narodno-
 oslobodilačke vojske Jugoslavije 1941—1942. Beograd 1954.
Zbornik — Dokumenta nemačkog Rajha. Tom XII, knj. 1, Beo-
 grad 1973.
Zbornik... Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića 1941—
 1942, knj. 1. Beograd 1981.
Zečević Vlada: Raste ustanak. Beograd 1968.
Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije. Tom I, knj. 1,
 »Borba« 1941, Beograd 1949.
Krizman Bogdan: Jugoslovenska vlada u izbeglištvu 1941—1943.
 dokumenta, Zagreb 1981.
Martinović Ratko: Od Ravne Gore do Vrhovnog štaba, Beograd
 1979.
Mitrović Mitra: Ratno putovanje, Beograd 1965.
Nešović Slobodan: Svet o nama, tom 1, Beograd 1983.
Nešović Slobodan, Petranović Branko: AVNOJ i revolucija. Te-
 matska zbirka dokumenata 1941—1945. Beograd 1983.
Nikolić Gojko: Memoari. Zagreb 1981.
Osnivački kongres KP Srbije, Beograd 1972.

Petranović Branko, Zečević Momčilo: Jugoslavija 1918/1984. Zbirka dokumenata. Beograd 1985.
Užička republika. Zapisi i sećanja. Titovo Užice, knj. 1—2, 1981, 1983.
 1941—1942. u svedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe, knj. 1—8, Beograd 1975.

LITERATURA

- Antonić Zdravko:* Ustanak u Istočnoj i centralnoj Bosni 1941, Beograd 1973.
Bajina Bašta, Beograd 1969.
- Borković Milan:* SKOJ i omladinski pokret u Srbiji 1941—1945, Beograd 1980.
- Borković Milan:* Kontrarevolucija u Srbiji. Kvislinška uprava 1941—1944, knj. 1, Beograd 1979.
- Borković Milan:* Komunistička partija Jugoslavije u Srbiji 1941—1945, knj. II (1943—1945), Beograd 1974.
- Borković Milan, Bosiljević Slobodan, Veg Šandor, Višnjić Petar, Gledović Bogdan, Glišić Venceslav, Golubović Zvonko, Marjanović Jovan, Petrović Novak, Hadri Ali:* Srbija u ratu i revoluciji 1941—1945, Beograd 1976.
- Bošković Branko:* Narodnooslobodilačka borba u ibarskom bazu, Priština 1968.
- Bučevac Jelenko, Višnjić Petar, Đurić Ljubodrag, Ignjić Stevan, Nedović Jovan:* Zlatibor u ratu i revoluciji 1941—1945, Čajetina 1981.
- Valjevo grad ustanka, Beograd 1967.
- Vitorović Aleksandar:* Centralna Srbija, Beograd 1967.
- Vojno-političko savetovanje u Stolicama. Radovi sa naučnog skupa održanog u Stolicama krajem septembra 1976. godine, Beograd 1980.
- Vukčević Stavko:* Borbe i otpori u okupiranim gradovima Jugoslavije, Beograd 1985.
- Glišić Venceslav:* Komunistička partija Jugoslavije u Srbiji 1941—1945, knj. 1 (1941—1942), Beograd 1975.

- Glišić Venceslav:* Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941—1944, Beograd 1970.
- Oedijer Vladimir:* Josip Broz Tito. Prilozi za biografiju, Beograd 1953.
- Dcdijer Vladimir:* Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita, knj. 2, Rijeka — Zagreb 1981.
- Dikin F. V. D:* Bojovna planina, Beograd 1973.
- Dimitrijević Dragoslav-Beli:* Kosmački partizani, knj. 1—2, Beograd — Sopot, 1983.
- Drugi svetski rat. Pregled ratnih operacija, knj. 1, Beograd 1957.
- Durmitorska partizanska republika. Materijali sa naučnog skupa održanog na Žabljaku 24, 25. i 26. avgusta 1977. godine.
- Duretić Veseliti:* Vlada na bespuću, Beograd 1982.
- Duretić Veselin:* Saveznici i jugoslovenska ratna drama, Beograd 1985.
- Durišić Mitar:* Partizanski odredi u Srbiji 1941, Beograd 1982.
- Žene Srbije u NOB, Beograd 1975.
- Zivković Dušan:* Narodni front Jugoslavije 1935—1945, Beograd 1978.
- Zivković Dušan:* Postanak i razvitak narodne vlasti u Jugoslaviji 1941—1942, Beograd 1969.
- Zivković Novak:* Užička republika proslavlja oktobarsku revoluciju, Titovo Užice 1967.
- Zivković Novak:* Partizanska fabrika oružja i municije, Titovo Užice 1971.
- Ignjić Stevan, Radovanović Jovan, Luković Vlastimir, Marković Ljubomir, Buošević Milan:* Ivanjica, Beograd 1972.
- Istorija saveza komunista Jugoslavije, Beograd 1985.
- Janković Milorad:* Grupa partizanskih odreda u zapadnoj Srbiji — zimi 1941/1942, Beograd 1967.
- Jevtić Aleksandar:* Uspravljeni u¹ vekove, Valjevo 1974.
- Jelić Ivan:* Jugoslovenska socijalistička revolucija, Zagreb 1979.
- Jovanović Nada, Glišić Venceslav:* Mirko Tomić, Beograd 1974.

- Jončić Koča:* Kraljevački oktobar 1941, Beograd 1971.
- Kačavenda Petar:* SKOJ i omladina u narodnooslobodilačkoj vojsci i partizanskim odredima Jugoslavije 1941—1945, Beograd 1975.
- Kovačević Milivoje, Jeremić Miljan:* Narodna vlast u Srbiji 1941—1961, Beograd 1962.
- Kraljevo i okolina,* Beograd 1966.
- Latas Branko, Dželebdžić Milovan:* četnički pokret Draže Mihailovića 1941—1945, Beograd 1979.
- Ljubičić Nikola:* Užički narodnooslobodilački partizanski odred »Dimitrije Tucović«, Beograd 1979.
- Ljubičić Nikola, Popović Jevrern, Kovačević Milivoje, Radovanović Milivoje Farbin:* Užice 1941, Beograd 1961.
- Maliković Milija:* Raška i okolina. Geografsko-istorijski pregled, Kraljevo 1971.
- Marković Života:* Narodnooslobodilački odbor u Užicu 1941. godine, Titovo Užice 1976.
- Marković Života:* Komunistička partija Jugoslavije u Užičkom okrugu 1941, Titovo Užice 1983.
- Marinković Radovan, Protić Tomislav, Radovanović Jovan:* Dračevačko, čačak — Lučani 1981.
- Marjanović Jovan:* Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941, Beograd 1963.
- Marjanović Jovan:* Beograd, Beograd 1964.
- Marjanović Jovan:* Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca, knj. I, Zagreb — Beograd 1979.
- Matić Boško:* Krcun, Gornji Milanovac 1983.
- Milovanović Nikola:* Izjava, Beograd 1983.
- Minić Miloš:* Četnici i njihova uloga u vreme narodnooslobodilačkog rata 1941—1945, Beograd 1982.
- Mitrović Dojčilo:* Zapadna Srbija 1941, Beograd 1975.
- Morača Pero:* Jugoslavija 1941, Beograd 1971. ~
- Nikolić Živojin Brka:* Jugoistočna Srbija u revoluciji 1941—1945, Beograd 1979.
- NOR i revolucija u Srbiji 1941—1945. Zbornik sa naučnog skupa održanog na Ziatibora 25—26. septembra 1971, Beograd 1972.

UŽIČKA REPUBLIKA

Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945, knj. 1—2, Beograd 1962, 1965.

Od narodnooslobodilačkih odbora do komune. Zbornik radova sa naučnog skupa »Narodnooslobodilački odbor 1941. i teorijski i revolucionarni doprinos Edvarda Kardelja u izgradnji nove narodne vlasti« održanog 19—20. 11. u Titovom Užicu, Titovo Užice 1983.

Pantelić Milojica, Marinković Radovan, Nikšić Vladimir: čačanski odred, čačak 1982.

Parmaković Dragoslav: Mačvanski partizanski odred, šabac 1973.

Petković Pavle: Tamnava u NOB, Beograd 1974.

Petranović Branko: AVNOJ i revolucionarna smena vlasti, Beograd 1976.

Pelranović Branko: Istorija Jugoslavije 1918—1978, Beograd 1980.

Petranović Branko: Revolucija i kontrarevolucije u Jugoslaviji (1941—1945), knj. 1—2, Beograd 1983.

Petranović Branko: Revolucije i pokreti otpora u Evropi 1939—1945, Skoplje 1985.

Petrović Dragoljub: Istočna Srbija u ratu i revoluciji 1941—1945, Beograd 1983.

Pešić Desanka: Studenački srez u NOR u revoluciji, Beograd 1973.

Pilčević Đorđe: Tragom ariljskih partizana, Titovo Užice 1971.

Pilčević Đorđe: Beograd u ratu i revoluciji 1941—1945, knj. 1—2, Beograd 1984.

Radovanović /ovan: 67 dana Užičke republike, Beograd 1961.

Stefanović Mladen: Partizanski vidari, čačak 1973.

Sekulović Dobrivoje Mališa: Vrњачка Banja U NOB, Beograd 1977.

Stefanović Mladen: Zbor Dimitrija Ljotića, Beograd, 1984.

Strugar Vlado: Jugoslavija 1941, Ljubljana 1978.

Terzić Velimir: Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, knj. 1—2, Beograd 1982.

Tomašević lozo: Četnici u drugom svetskom ratu 1941—1945, Zagreb 1979.

ćuković Mirko: Sandžak, Beograd 1964.

Užička republika, knj. I—II, Zbornik radova sa naučnog skupa održanog od 12—14. oktobra 1977. na Zlatiboru, Beograd 1978.

Cvetovi u ognju — izginuli u ratu 1941—1945. godine u¹ opštini
 Titovo Užice — Titovo užice 1970.
 čačanski kraj u narodnooslobodilačkoj borbi 1941—1944. hrono-
 logija događaja, čačak 1968.
 čačanski kraj u narodnooslobodilačkoj borbi 1941—1945. Pali
 borci i žrtve, čačak 1977.
Čolaković Rodoljub: Zapis i oslobodilačkog rata, knj. 1, Beo-
 grad 1956.
 Šabac u prošlosti, knj. 4, Šabac 1984.
Škoro Gojko: Užičani u koncentracionom logoru na Banjici, Ti-
 tovo Užice 1983.

! L

u ♪ •
 .fev-

r

SADRŽAJ

PREDGOVOR	7
UVOD	15
NASTANAK	31
USPON	49
Razvoj i delatnost KPJ i drugih organizacija NOP	49
Partizanski odredi	75
Borbe za proširenje i odbranu Užičke republike	98
Narodna vlast	121
Obnavljanje i organizacija privredne aktivnosti	154
Kultura i umetnost	167
Saradnja i raskid sa četničkim pokretom Draže Mihailovića	180
Spoljнополитички аспекти Ужиčке републике	212
PAD	249
MESTO I ULOGA UŽIĆKE REPUBLIKE U JUGOSLOVENSKOJ REVOLUCIJI	271
IZVORI I LITERATURA	282